



**ORTAÇAĞ'DA ANI
(980-1250)**

Kerra ALTUĞ

**Yüksek Lisans Tezi
Türk Tarihi Ana Bilim Dalı
Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ
2017**

Her Hakkı Saklıdır.

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI**

Kerra ALTUĞ

**ORTAÇAĞ'DA ANI
(980-1250)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ**

ERZURUM-2017



**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU**



TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Ortaçağ'da Anı (980-1250)" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin basılı ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☒ Tezimin 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

16.11.2017

Kerra ALTUĞ



T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ KABUL TUTANAĞI



TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ danışmanlığında, Kerra ALTUĞ tarafından hazırlanan bu çalışma 16/11/2017 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Ortaçağ Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ	İmza :	
Jüri Üyesi	: Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY	İmza :	
Jüri Üyesi	: Prof. Dr. Ali İPEK	İmza :	

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 16/11/2017

Doç. Dr. Rıfat KÜTÜK
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VIII
ABSTRACT	IX
KISALTMALAR DİZİNİ	X
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	XI
HARİTALAR DİZİNİ	XII
ÖN SÖZ.....	XIII

GİRİŞ

ANı'NIN TARİHİ COĞRAFYASI VE ESKİÇAĞ'DA ANı

I. ANı ADı VE ANı'NIN TARİHİ COĞRAFYASI	1
A. Anı Adı Üzerine	1
B. Anı'nın Tarihî Coğrafyası.....	2
1. Eskiçağ'da Anı Bölgesi.....	5
a. Urartular Döneminde Anı.....	6
b. İskitler ve Pers İmparatorluğu Döneminde Anı	7
c. Makedon Hâkimiyeti ve Sonrasında Anı	8

BİRİNCİ BÖLÜM

BAGRATUNİLERİN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

1.1. BAGRATUNİLER DÖNEMİ	10
1.1.1. Bagratunilerin Menşei Meselesi	10
1.2. ANı BAGRATUNİ KRALLIĞININ KURULUŞU	11
1.3. KARS BAGRATUNİ KRALLIĞI İLE GÜRCİSTAN BAGRATUNİ KRALLIĞININ KURULUŞU	13
1.3.1. I. Simbat Dönemi (890-914)	16
1.3.2. Demir Aşot/ II. Aşot Dönemi (915-928)	23
1.3.3. Kars Kralı Abas Dönemi (928-952)	25
1.4. ANı VE KARS BAGRATUNİ KRALLARI.....	26
1.4.1. III. Aşot (961-977) ve Kars Kralı Muşel Dönemi (962-984)	26
1.4.2. II. Simbat Dönemi (977-989)	28
1.4.3. Genç Abas Dönemi (984-1029)	29
1.4.4. I. Gagik Dönemi (989-1020)	30

1.4.5. Anı Kralı Hovhannes Simbat Dönemi (1020-1041) ve Bagarathlılar'ın Sonu ..	31
--	----

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU ANADOLU'NUN BİZANS'A İLHAKI VE SELÇUKLULAR

2.1. SELÇUKLU AKINLARINDAN ÖNCE BÖLGENİN GENEL DURUMU	33
2.2. ANADOLU'YA SELÇUKLU AKINLARI	34
2.2.1. Çağrı Bey İdaresinde Yapılan İlk Türk Akınları	35
2.2.2. Çağrı Bey'den Sonra Türkmen Beylerinin Anadolu'ya Akınları	38
2.2.3. Kutalmış'ın Gence Seferi (1045)	40
2.2.4. Hasan Bey'in Şehâdeti ve Pasinler Savaşı (1048).....	42
2.2.5. Kutalmış'ın Kars Seferi (1054)	44
2.2.6. Tuğrul Bey'in Anadolu Seferi (1054)	45
2.2.7. Gence Emîri Ebû'l- Esvâr Şâvûr'un Anı'ya Akını (1055)	47
2.2.8. Türkmen Beylerinin Akınları	47
2.2.9. Sultan Alp Arslan Dönemi Türk Akınları ve Anı'nın Fethi.....	49
2.2.9.1. Kaynakların Gözüyle Anı'nın Fethi.....	55
2.2.9.2. Anı'nın Fethinin Sonuçları ve Türk Tarihi Açısından Önemi	63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞEDDÂDÎLER DÖNEMİ VE SONRASINDA ANI

3.1. ANI'NIN SULTAN ALP ARSLAN TARAFINDAN ŞEDDÂDÎLERE VERİLMESİ.....	67
3.1.1. Ebû Şücâ Menûçehr b. Şâvur Döneminde Anı (1064-1110).....	67
3.1.2. Ebû Şücâ Menûçehr'in Sultan Melikşah'a (1072-1092) İtaati.....	71
3.1.3. Sultan Melikşah'ın Vefatından Sonra Gelişen Olaylar	71
3.1.4. II. Ebû'l-Esvâr Şâvûr Döneminde Anı (1110-1124).....	73
3.1.5. Emîr Fadlun Döneminde Anı (1126-1132)	74
3.1.6. Fahreddin Şeddâd Döneminde Anı (?-1155).....	75
3.1.7. Anı'daki Papazların İsyanı ve II. Fadlun'un Döneminde Anı (1155-1161).....	77
3.1.8. Gürcülere Karşı Artuklu- Saltuklu- Ahlâtşâh Müttefikliği	77
3.1.9. Anı'nın Gürcü İşgalinden Kurtuluşu ve Emîr Şâhinşâh Döneminde Anı (1164-1174)	79

3.1.10. Anı'da III. Gürcü İşgali (1174) ve Sultan b. Mahmud'un Emîrlîği (?-1199)	80
3.1.11. Gürcüler'in Anı'yı IV. Kez İşgali (1199) ve Şeddâdîler'in Sonu (1200)	82
SONUÇ	91
KAYNAKÇA	93
EKLER	109
EK 1. FOTOĞRAFLAR	109
EK 2. HARİTALAR	120
ÖZ GEÇMİŞ	122



ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ORTAÇAĞ'DA ANI
(980-1250)**

Kerra ALTUĞ

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ

2017, 122 sayfa

**Jüri: Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ (Danışman)
Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY
Prof. Dr. Ali İpek**

Tarih boyunca Urartular, İskitler, Persler, Partlar ve Sâsânîlerin idaresine giren Anı, VIII. yüzyılda egemenliğin el değiştirmesi ile Bagratuniler'e tabi olmuştur. X. yüzyılda Ermenistan'ın başkenti olmuş, böylece sadece o bölgede yaşayan Ermenileri değil, tüm Ermeniye'yi yakından ilgilendiren bir yer olma özelliği ile önemini muhafaza etmiştir. XI. yüzyılda Bizans'ın buraya hâkim olmasıyla birlikte, bu devletin doğudaki sınır şehri olma hüviyetini de kazanmıştır. 1016 yılından itibaren başlayan Selçuklu Türkleri'nin Doğu Anadolu'ya yaptığı Türk akınlarından Anı da payına düşeni almış, Selçuklu Türkler'nin burayı “yurt” yapacağını ayak sesleri hissedilmiştir. Sultan Tuğrul döneminde bu akınlar devam etmiş ve nihayet bu ilk Türk akınları, Sultan Alp Arslan'ın Anı şehrini zapt etmesi ile taçlanmıştır. Anı'nın zaptı, Anadolu'nun ebediyen Türk'ün öz yurdu olacağına dair bir ferman niteliğinde olan 1071 Malazgirt Zaferi'ne de sebep ve zemin yaratmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anı, Bagratuniler, Sultan Alp Arslan, Ermeni, Bizans

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

**THE ANI REGION IN THE MIDDLE AGES
(980-1250)**

Kerra ALTUĞ

Advisor: Asisst. Prof. Dr. Gürsoy SOLMAZ

2017, 122 pages

**Jury: Asisst. Prof. Dr. Gürsoy SOLMAZ (Advisor)
Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY
Prof. Dr. Ali İPEK**

Ruled by the Urartians, the Scythians, the Persians, the Parthians and the Sasanian in different periods of history, Anı began to be ruled by the Bagaratians in the eighth century. It became the capital of Armenia in the tenth century and thus proved importance for not only the Armenians living in that region but the whole Armenia. After having been conquered by the Byzantium Empire, it began to function as the eastern border of that empire in the eleventh century. It was naturally affected the Turkish raids of the Seljuks in the eastern Anatolia from 1016 onwards. It was felt that Anı was to be turned into a homeland for the Seljuks. These raids continued during the reign of Sultan Tugrul and ended with the conquest of Anı by Sultan Alp Arslan. The capture of Anı led to the Malazgirt Victory of 1071, which might be considered the announcement of the fact that Anatolia would everlastingly be a Turkish land.

Key Words: Anı, the Bagaratians, Sultan Alp Arslan, Armenian, Byzantium

KISALTMALAR DİZİNİ

ASAM.	: Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi
B.	: Bin
BEKAM	: Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DİA.	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
EKEV.	: Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi
Gr.	: Gram
H.	: Hicri
H. ş.	: Hicri Şemsi
Haz.	: Hazırlayan
İA.	: İslam Ansiklopedisi
İÜEFY.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
Km.	: Kilometre
M.	: Metre
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
Mm.	: Milimetre
MÖ.	: Milattan Önce
MS.	: Milattan Sonra
Neşr.	: Neşreden
S.	: Sayfa
TDAV.	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDV.	: Türk Diyanet Vakfı
TEVTAV	: Türkiye Ekonomik ve Yoplumsal Tarih Vakfı
Yay.	: Yayınları
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
YTSAM.	: Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi
yy.	: Yüzyıl

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Fotoğraf 1. Şeddâdîlere Ait Kitabe	109
Fotoğraf 2. Kuzey Kapısındaki Tahrip Edilmiş Kitabe	109
Fotoğraf 3. Kuzey Surları Girişi	110
Fotoğraf 4. Ebû'l-Muemaran Camii'nin Tam Görünüşü	110
Fotoğraf 5. Ebû'l- Muemeran Camii'nin Minaresi	111
Fotoğraf 6. Kral Gagik Kilesesi	111
Fotoğraf 7. Aziz Gregory Kilisesi.....	112
Fotoğraf 8. Büyük Katedral/Fethiye Camii.....	113
Fotoğraf 9. Surp-Pırkîç -Aziz kurtarıcı İsa	113
Fotoğraf 10. Arpaçay Üzerindeki Köprüden Kalanlar.....	114
Fotoğraf 11. Perslerden Kalan Ateşgede.....	114
Fotoğraf 12. Perslerden Kalan Ateşgede.....	115
Fotoğraf 13. Kuzey Surlarının İçten Görünümü	115
Fotoğraf 14. Kuzey Surlarının Dıştan Görünümü.....	116
Fotoğraf 15. Kuş Yuvaları	116
Fotoğraf 16. Olcaytu'ya Ait Anı'da Darp Edilen Gümüş Sikkenin Özellikleri.....	117
Fotoğraf 17. Gazan Han'a Ait Anı'da Kesilmiş Gümüş Sikkenin Çizimi.....	117
Fotoğraf 18. İlhanlı Muhammed Han'a Ait Anı'da Kesilmiş Gümüş Sikkelerin Çizimi	118
Fotoğraf 19. Akkoyunlu Uzun Hasan'a Ait Anı'da Kesilmiş Gümüş Sikkelerin Çizimi.....	119

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. Anı Şehri Haritası	120
Harita 2. Anı Şehri Haritası	121



ÖN SÖZ

Çalışmamız Aras-Arpaçay nehirlerinin civarında ve Kars ile Arpaçay arasındaki önemli bir yer olan Anı kale ve şehrinin tanıtımı ve buralarda cereyan eden önemli olayların incelenmesi üzerinedir. Bingölllerden çıktıktan sonra Erzurum ili sınırlarına girerek, Pasinler-Horasan-Kağızman'dan geçip, Arpaçayı da içine alarak sınırlarımızı terk eden Aras Nehri, Anadolu'nun giriş kapısı durumundaki bir noktada yer alır. Arpaçayı ile Aras Nehri'nin bulunduğu bu coğrafya, her devirde önemini korumuştur.

Çalışmamız üç bölümden müteşekkil olup, giriş kısmında Anı adının nereden geldiği ve bölgenin tarihî coğrafyası incelenip, Eskiçağ'da bölgenin genel durumu hakkında bilgi verildi.

Birinci bölümde, Ortaçağ'da Kars, Anı ve Gürcistan'da çeşitli krallıklar kuran Bagratunilerin menşei, kuruluşu ve kralları ile ilgili olaylar anlatıldı.

İkinci bölümde, Doğu Anadolu Bölgesi'ne yapılan ilk Türk akınları, Anı'nın Bizans'a ilhakı, Bizans/Ermeni-Gürcü ekseninde gerçekleşen olaylar, Tuğrul Bey dönemi Türk akınları ve son olarak, kaynaklarda “*asla ele geçirilemez*” diye tabir edilen Anı'nın Sultan Alp Arslan tarafından alınışı ve fethin sonuçları irdelendi.

Üçüncü ve son bölümde, fetihten sonra, Sultan Alp Arslan'ın Anı'nın fethi esnasında yararlılık gösteren beylerden biri olan Emîr Ebû Şûcâ Menûçehr'e Anı'nın verilmesi ve böylece bölgede Şeddâdî Emîrliği'nin hâkimiyetinin başlamasıyla birlikte meydana gelen siyasî gelişmeler, Anı'nın Gürcüler tarafından işgali ve akabinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri'nin Anı için Gürcülerle giriştikleri mücadele süreci ele alındı.

Bu çalışmam esnasında, maddi ve manevi desteğini esirgemeyen, moral-motivasyonum için elinden gelen her türlü fedakârlığı gösteren; bana önce babalık, sonra hocalık yapan danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ'a minnet, şükran ve vefa duygularımı iletmek isterim. Vakitli vakitsiz kapısını her çaldığımda beni geri çevirmeyen, maddî ve manevî desteğini bana çok görmeyen, benim için çok kıymetli olan hocam Yrd. Doç. Dr. Coşkun ERDOĞAN'a en kalbî duygularımı sunarım. Kaynak temininde yardımlarını esirgemeyen ve kütüphanesinin kapılarını ardına kadar açan hocam Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU'na, Ermeni-Gürcü kroniklerine ulaşmamı sağlayan çok kıymetli hocam Doç. Dr. Ümit KILIÇ ve Yrd. Doç. Dr. Ömer

SUBAŞI'na, tezimin Eskiçağ kısmına ait kaynaklarını temin etmem için bana yardımcı olan, beni her zaman nezaketi ve ilgisi ile karşılayan kıymetli hocam Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU'na, yine Eskiçağ kaynaklarına ulaşmamı sağlayan Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI, Yrd. Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL ve Dr. Gökhan KALMIŞ'a, bir an olsun bıkkınlık göstermeden tüm sorularımı yanıtlayan Yrd. Doç. Dr. Ensar MACİT ve Arş. Gör. Gökhan CİVELEK'e, tezimi düzenlemede bana destek olan sevgili arkadaşlarım Arş. Gör. Ahmet Safa YILDIRIM, Gamze KARAOSMAN ve Fatih KORKMAZ'a binlerce kez müteşekkirim. Ayrıca her daim kahrımı çeken, beni bir tek an desteksiz bırakmayan kıymetli, çok kıymetli, valideme selam, saygı ve vefa duygularımı belirtiyorum.

Erzurum 2017

Kerra ALTUĞ

GİRİŞ

ANI'NIN TARİHİ COĞRAFYASI VE ESKİÇAĞ'DA ANI

I. ANI ADI VE ANI'NIN TARİHİ COĞRAFYASI

A. Anı Adı Üzerine

Ahlât ve Gence arasında sağlam bir kale şehri olan¹ Anı adının menşeinin² İran tanrılarının³ Anahita⁴ (Yunanca Anaitis)'ya ait olan bir mabedden gelmiş olduğu sanılsa da, asıl kökeni bilinmemektedir. Vasilij Vladimiroviç Barthold, bu bölgenin Hristiyanlığın zuhur etmesinden önce de meskûn bir halde olduğunu söylemektedir.⁵ Çivi yazılı Urartu kaynaklarına göre Anı adı, İştelua (ni)'dir.⁶ Anı, Arapçada “çok sıcak su”, “çok sabırlı adam”, “hemen, fevri, derhal” gibi anlamlara gelmektedir. Ayrıca Arapça'da nisbet anlamı da vardır.⁷ Türkçe ses uyumuna göre kelimenin telâffuz ve yazılışının Anı olması gerekmektedir. Zaten bölge halkı da buraya Anı demektedir. Muhalif bir kısım Ermeni tarihçilerinin Anı olarak telaffuz etmesini kabul etmeyip, Ani olarak söyleyenler de vardır. -İ aidiyet ekinde yola çıkarak bir yorum yapmak istersek; Turan, İran'daki -an eklerinden de anlaşılacağı gibi An-i (i) mekân belirtir. Buradan yola çıkarak an+i adının sıfat bağlamında düşünmek yanlış olmaz.

¹ Ali Ekber Dekhhodâ, “Ani”, *Loghatnameh*, II, Çâphâne-i Meclis, Tahran 1338, h.ş., s. 194.

² Anı'nın adı ile ilgili ilk bilgiler, Kral I. Arğişti'nin oğlu II. Sarduri dönemine aittir. Urartu başkenti Tuşpa'nın kuzeydoğusundaki Analı Kız çivi yazıtında, II. Sarduri Eria (He) Ülkesi olarak tesmiye edilen Gökçe Göl bölgesine düzenlemiş olduğu seferden sonra Van'a geri dönüşünde, Arpaçay'ın diğer yakasındaki İştelua (ni) Ülkesi'ne geldiğini belirtmektedir. İşteluna'nın, Arpaçay'ın hemen batı kıyısında bulunan bugünkü Anı ile aynı olduğu hususunda, I. M. Diakonov, M. Kaşkay ve diğer filologlar aynı görüşte birleşmektedirler. Bkz: Akın Bingöl, “Ziyaret Tepe Kalesi ve Nekropolisi'nden Küçük Arkeolojik Buluntular”, *Seleucia*, VI, İstanbul 2016, s. 290.

³ Ermeniler MÖ. 612'den 333'e kadar Medlerin hâkimiyetinde, ardından Akamanış hâkimiyetinde yaşamıştı. Milattan sonra ilk iki yüzyılda Akamanış'ın oğlunun soyundan gelen Arşaguniler'in hâkimiyetinde yaşamış olduklarından İran kültürleri Ermeniler'in hayatlarının her yönüne derinlemesine nüfuz etmişti. Bkz: René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev: Sosi Dolanoğlu), Aras Yay., İstanbul 2005, s. 114-115.

⁴ Su ve bereket tanrıçası, Anahid, “ulu melike”, “bilgeliğin anası” putperest Ermenistan'ın özel koruyucusu idi. Yortusu, Kadim Ermeni takviminin ilk ayı olan Navasart ayında şarkılarla, danslarla ve çiçek bolluğu içinde şatafatla kutlanırdı. Bkz: Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 115.

⁵ W. Barthold, “Ani”, *IA*, I, MEB Yay., İstanbul 1993, s. 435.

⁶ Oktay Belli, “The Ani Region In Antiquity”, *I. Uluslararası Ani-Kars Sempozyumu*, (Yay. Haz: Oktay Belli- Ayhan Yardımcıel- Vedat Evren Belli- Cengiz Çelik), BEKAM Yay., Kars 2014, s. 18.

⁷ Dekhhodâ, “Ani”, s. 194.

B. Anı'nın Tarihî Coğrafyası

Hamdullah Müstevfi'nin *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı coğrafya eserinde, beşinci iklimde, 79. boylam, 41. enlemde yer alan, iklimi soğuk ve mahsulât olarak mısır ve az miktarda meyvenin yetiştiği⁸; Yakût Hamevî Bağdâdî'nin *Muc'cemü'l-Buldân* adlı eserinde de Gence ve Ahlât arasında, Ermenistan bölgesinde bir kale⁹ olarak geçen Anı, Kars ilinde ve Anı adını taşıyan köyde, Arpaçay'ın sağ tarafında¹⁰, Aşağı Şüregel'in sonlarında, Alacadağ'ın Kuzeydoğusu'nda¹¹ konuşlanmış olup, Arpaçay'ın Aras Nehri¹² ile birleştiği noktaya 42 km mesafede bulunan bir şehirdir.¹³ Kuzeydoğusunda Tatarcık Deresi, batısında Bostanlar Deresi¹⁴ yer alan, üçgen görünümde ve derin bir vadi üzerinde yükselen Anı'nın bulunduğu arazi, volkanik bazalt kaya blokları halindedir. Altta gri renkte olan bu kayalar, üstte kırmızı tüften, yumuşak ve çabuk ufalanır cinstedir.¹⁵

Anı'ya çok yakın yerlerde tarihi, putperestlik devrine uzanan mezarlar bulunmuştur. Miladi V. asırda Anı'dan bir kale olarak bahsedilmektedir. Anı, bulunduğu coğrafya itibari ile de kale olmaya çok elverişli bir yerdir. Sonraki asırlarda Kamsarakan hanedanı Anı'da bir kale inşa etmişlerdir. Kamsarakanlar tarafından IV. asırda¹⁶ yapılan iç kaleye yine onların hazinelerini koydukları yapılan kazılardan

⁸ Hamd-Allah Mustawfi of Qazvin, *The Geographical Part Of The Nuzhat-al-Qulûb*, (Translated By: G. Le Strange), Printed By: J.B. Peace, M.A., At The University Press, London 1919, s. 94.

⁹ Yakût Hamevî Bağdâdî, *Muc'cemü'l-Buldân*, II, Farsça ter. Sâzıman-ı Mirâsî Ferhengi-yi Keşver, Tahran 1383, s. 65.

¹⁰ Barthold, "Anı", s. 435.

¹¹ Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, MEB. Yay., İstanbul 1989, s. 321.

¹² Aras(Araxes): Rum memleketine bitişik bir yerden Ermenistan dağlarının doğusundan akar. Doğu yönüne akarak, Azerbaycan, Ermenistan ve Arran arasındaki sınırdan Vartan'ın eteklerini takip eder ve Hazar Denizi'ne dökülür. Bkz: Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Ter: Müntekim Ökten), Remzi Kitabevi, İstanbul 1983, s. 86; *Hudûd al-'Âlam 'The Regions Of The World' A Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.*, (Translated And Explained By V. Minorsky), (Second Edition With The Preface By V.V. Barthold), (Translated From The Russian And With Additional Material By The Late Professor Minorsky), (Edited By C. E. Bosworth), London 1970, s. 77.

¹³ Barthold, "Anı", s. 435.

¹⁴ Beyhan Karamağaralı tarafından 1991'de Anı'da yapılan kazılarda Bostanlar Deresi civarında bol miktarda kuşluklara rastlanılmıştır. Karamağaralı bu kuşlukların durum ve miktarlarına bakarak, Anı'da güvercinlere dayalı bir posta teşkilâtı kurulmuş olabileceğini söylemektedir. Bkz: Beyhan Karamağaralı, "1991 Ani Kazıları", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, (25 Mayıs-29 Mayıs 1992), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, s. 513.

¹⁵ Karamağaralı, "1991 Ani Kazıları", s. 509.

¹⁶ Oktay Belli, bu kalenin Kamsarakanlar tarafından değil, Urartular döneminde yapıldığını söylemektedir. Bkz: Belli, "The Ani Region in Antiquity", s. 30-31.

anlaşılan¹⁷ Anı'nın, *yanına yaklaşılmaz bir kale* tabiriyle ne denli müstahkem olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸ Bu kalenin temelleri kayalar üzerine harçsız bir şekilde yapılmıştır ve bu temeller iç kalede yapılan bir hafriyat esnasında ortaya çıkarılmıştır. Bu yapının en eski kısmını Kamsarakan hanedanının aile mabedi olarak kullandığı kilisenin oluşturduğu sanılmaktadır.¹⁹

Horenli Movses'in coğrafyasına göre Ermenistan, Büyük ve Küçük Ermenistan diye ikiye ayrılır. Anı şehri de, Büyük Ermenistan'ın dâhilindeki on beş vilâyetten olan Yüksek Ermenistan'ın Ararat merkezinde bulunuyordu. Ararat ise; Ermenistan'ın tam merkezinde, etrafını kuşatan diğer illerle sınırlı bulunuyordu. Kuzeyinde Tayk ve Kukark, doğusunda Siunik, güneyinde Vaspurakan ve Dûrûperan, batısında Yüksek Ermenistan vardı. Kars, Şüregel, Eleşkert, Karakilise, Diyadin, Bayazıt, Şarur, Anı, Hasankale, Mecingert, Kağızman, Vagarşabat, Revan ünlü şehirleri idi.²⁰ Ayrıca anonim bir eser olan *Hudûd'ül-Âlam*'ın "*Ermeniye ve Arrân Ülkeleri Hakkında*" adlı bahsinde, Ermeniye'nin²¹ şehirleri arasında olan Meyyâfârikîn, Cezire, Rûm ve Ermeniye'den, sınırlarında hisarı sağlam olan şehirler olarak bahsedilmektedir.²²

Aras vadisinden eski bir yerleşim yeri olan Karakurt'tan sola doğru açılan vadiden 2700-2900 rakımlı Sarıkamış'a açılan düzlüğün Kars ve ötesine (Çıldır-Arpaçay) kadar uzanan kısmına *Tahtdüzü* denilir. Tarihî devirler boyunca *Tahtdüzü* adıyla anılan, Kars platosunun Arpaçay kıyısında kurulmuş olan Anı, Anadolu'ya girişte ilk İpekyolu yerleşkesi idi. Bu durumda Sarıkamış'ın batısında yer alan Soğanlı-Kumru Dağları'ndan, Anı şehrinin büyük ön bahçesi sayacağımız düzlükte yer alan Yahni

¹⁷ Barthold, "Anı", s. 435.

¹⁸ Kırzioğlu, *Kars Tarihi Taş Çağları'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na Değin ve Ekleme 1534-1921 Yılları Kronolojisi*, I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 182.

¹⁹ Barthold, "Anı", s. 435.

²⁰ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul 1987, s. 21.

²¹ Emeviler döneminde El-Cezire'ye bağlı iken, sonradan bu eyaletten ayrılıp doğrudan hilâfet merkezine bağlanan vilayettir. Bu bölgeye Ermeniye ismini Araplar vermiştir. İslam coğrafyacılarının bölgeye bu ismi vermelerinin sebebi, Ermeni coğrafyacılarının etkilerinde kalmış olmalarından kaynaklanmaktadır. İbn Fakih, İbn Hurdazbih, Belazuri, Yakut el-Hamavî Ermeniye bölgesini dört kısma ayırırken, İbn Havkal ve İstahri, Ermeniye, Arran ve Azerbaycan'ı bir iklim olarak telakki etmişlerdir. Bkz: El-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkenin Fetihleri)*, (Çev: Mustafa Fayda) Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s. 278; M. Streck, "Ermeniye", *İA*, IV, MEB Yay., İstanbul 1988, s. 317; Mevlüt Koyuncu, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiye", *Tarihte Türkler ve Ermeniler İlkçağ&Ortaçağ*, I, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 225-226; Mehmet Çoğ, "İslam İdaresinde Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, II, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 26.

²² *Hudûdü'l- Âlem Mine'l- Meşrik İle'l- Magrib*, (Neşr: V. Minorsky), (Çev: Abdullah Duman- Murat Ağarı), Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s. 102.

Dağları'na kadar uzanan alana verilen tarihsel adlardan biri olan *Tahtdüzü*'nün Arpaçay kıyısındaki merkezi de Anı'dır.

Bu tanımla tarihî şehir Kars'ın, 42 km. batısında ve Arpaçay²³ kıyısında kurulmuş olan Anı, Tahtdüzü'nün o coğrafyadaki merkezidir.

Sarıkamış sınırlarında başlayan bu düzlüğün doğusu Aladağ, Akbaba ve devamında Kars Ovası, Yahni Dağları ile batısında Soğanlı, Kumru, Allahuekber silsilesi olarak kucağını kuzeye açmış özelliktedir. X-XI. yüzyıllarda bölgedeki Bagratuni Krallığı zamanında bu ad ortaya çıkmış ve Kars Çayı ve bu çaya karışan suların suladığı yayla bu adla anılmıştır.²⁴ Bu yaylanın yukarı bölümünün merkezi ise Kars idi. Anı ise bu coğrafyada doğudaki -Kars'a göre- en kilit noktadır.

Batıdan doğuya doğru Ermenistan'ı ortadan kesen iç dağ silsileleri, iç doğal engel rolü oynamıştır ki bu da büyük ölçüde Ermeni düalizminin nedenidir. Ermeni tarihi için önemli bir dönüm noktasını oluşturan X. yüzyılda hakikaten de iki Ermenistan'ın karşı karşıya geldiği görülecektir ki; bunlardan birincisi kuzeydeki Anı ve Kars çevresinde Bagratuni Ermenistanı, ikincisi ise güneydeki Van Vaspurakan'da Ardżiruni Ermenistanı'dır. Bu ikilik zamanı geldiğinde Bizans ilhakına giden yola zemin olacaktır.²⁵

Çıldır Gölü'nden doğan ve Aras Nehri'nin önemli bir kolu olan ve toplam uzunluğu 186 km'yi bulan Arpaçay, Anı şehrinin doğusunu boydan boya geçerek Tuzluca-Halıkları arasında Aras Nehri ile birleşir. Anı antik kenti, çay kenarında volkanik tüf tabakaları üzerinde kurulmuştur. Anadolu'ya giriş noktası ve en önemli Ortaçağ kentlerinden biri olan Anı, nehrin en stratejik yerindedir. Türkiye için uluslararası hukuka göre hem sınır suyu (sınır çizen su) hem de sınır aşan su olan Arpaçay, Aras ile birleştikten sonra Ermenistan sınırına ulaşır.

²³ Arpaçay'ın hareketi kısıtlayan dar ve derin vadisi; saldırıları zorlaştırırken, savunmayı kolaylaştırması, kuvvetle muhtemel Anı'nın yerleşim yeri olarak seçilmesinde etkili olmuştur. Bkz: Cemal Sevindi, "Tarihi Anı Şehrinin (Kars) Kuruluş ve Gelişim Süreci İle İlgili Coğrafi Bir Analiz", *Coğrafya'ya Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Hayati Doğanay*, (Ed: Serhat Zaman- Ogün Coşkun), Pegem Akademi, Ankara 2015, s. 583.

²⁴ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 282.

²⁵ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 21.

Topografik özelliklerinden yararlanılarak bir kısmı Arpaçay kenarına, bir kısmı da Bostanlar deresi ile yarılmış kayalıklar üzerine yerleştirilmiş olan şehir surlarının uzunluğu, 5 km.'yi bulmaktadır.²⁶

Mevcut mimarî kalıntılara göre üçgen şeklinde bir planı olan Anı, 87 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Bu şekli ile Anı, Türkiye sınırları içerisindeki antik yerleşim merkezlerinin en büyüklerinden biridir. Deniz seviyesinden yaklaşık olarak 1460 m. yükseklikte bulunan Anı'nın, kuzeyindeki Kars'a göre daha sıcak bir iklimi vardır. Bu yükseklik bazı yerlerde 1400 m.'ye kadar düşmektedir. Bir kentin gelişmesi için elverişli coğrafi özelliklere sahip olan Anı'nın altında ve çevresinde çok sayıda mağara bulunmaktadır. Bu şehirdeki yerleşim, savunma duvarlarıyla çevrili mimarî yapılar ile yeraltındaki mağaralardan oluşmaktadır. Bu mağaralar insanlar tarafından konut, ağıl, depo olarak kullanılmıştır.²⁷

Anı şehrine varmak için kullanılan ana güzergâh, Kars'tan itibaren doğu yönünde Yalınkaya, Subatan, Soylu köylerini geçip, sonrasında güneydoğuya evrilen ve Esenkent Köyü üzerinden Ocaklı'ya dolayısıyla Anı Ören Yeri'ne ulaşan hattır. Alternatif güzergâhlar olsa da genellikle bu rota tercih edilmektedir.²⁸

1. Eskiçağ'da Anı Bölgesi

İç kalede ele geçirilen çanak çömlek kalıntıları, Anı'daki ilk yerleşimin şimdilik Erken Demir Çağı'na kadar uzandığını göstermektedir. Aslında Anı çevresi MÖ. II. bin yılında da yoğun bir yerleşmeye sahne olmuştur. Bu döneme ait aile mezarlarından halkın kaçak olarak yaptığı kazılardan ortaya çıkarılmış olan çok renkli ve tek renkli boya bezemeli çanak çömlekler, MÖ. II. bin yıl Orta Aras Havzası Boyalı Kaplar Kültürü'nün en güzel örneklerini yansıtmaktadır. Anı şehri, en önemli mimarî gelişimini Erken Demir Çağı'nda yaşamıştır. Şehrin savunma yönünden çok zayıf olan *Yavşan Düzü*'nün kuzey bölümünün güçlü savunma duvarlarıyla çevrilmesinin ilk temeli, bu Erken Demir Çağı'nda atılmıştır. Bu çağa ait duvar kalıntıları, Anı Kalesi içinde de bulunmaktadır. Duvar kalıntısından bir sıra taş dizisi günümüze kadar

²⁶ Hamza Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Anı", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, sayı 17, Erzurum 2006, s. 53.

²⁷ Belli, "The Ani Region In Antiquity", s. 18-20.

²⁸ Sevindi, "Tarihi Anı Şehrinin (Kars) Kuruluş ve Gelişim Süreci İle İlgili Coğrafi Bir Analiz", s. 573.

varlığını korumuştur. N. Marr'ın 1904-1913 yılları arasında Anı Kalesi'nde ortaya çıkarmış olduğu bu duvar kalıntısı Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir. Anı'nın Erken Demir Çağı kültürü için de çok büyük önem arz eden *Ziyaret Tepe Kalesi*, şehrin 7 km. kuzeyinde, deniz seviyesinden 1820 m. yükseklikte ve yaklaşık 200 m. çapında oval bir plan gösteren tepe üzerine kurulmuştur. Kalenin hemen hemen her tarafı çok güçlü savunma duvarlarıyla çevrelenmiştir.²⁹

a. Urartular Döneminde Anı

Khorenli Movses'e göre Ermenistan'a adını veren kişi, Aram'dır. Aramdan sonra yerine I. Sarduri (MÖ. 840-830/825) geçmiştir. Fakat bunların arasında herhangi bir akrabalık bağının olup olmadığı bilinmemektedir. I. Sarduri kendini, hakkında pek bilgi bulunmayan Litupri'nin oğlu olarak tanıtmaktadır. I. Sarduri'den sonra yerine oğlu İşpuni (MÖ. 830/825)³⁰ geçmiş ve İşpuni de tahta kendi oğlu olan Menua (MÖ. 810/786)'yı ortak etmiştir. Menua'dan sonra yerine geçen oğlu I. Argiştı (MÖ. 786/764), Urartu'yu yükseliş noktasına ulaştıran bir fatihtir. I. Argiştı, önce kuzey taraflarını sonra da Sarıkamış bölgesini boyunduruğu altına aldıktan sonra Vanand (Merkezi Kars) memleketi kralı olan Utupurşi'yi tahtından etmiştir. Ayrıca *Akhuryani Ülkesi*'ne boyun eğdirmiştir ki, burası Atonts'un tahminlerine göre Anı yöresindeki Akhuryan Nehri'nin havzasıdır. Ayrıca Anı ile Erivan arasındaki bir yer olan *Etiuni*'yi de aldı.³¹ Kral I. Argiştı'nın *Diauehi Ülkesi*'ne yapmış olduğu seferler sonucunda, bölge tümüyle Urartu Krallığının topraklarına katılmıştır.³² Anı'nın adı ile ilgili ilk bilgiler, Kral I. Argiştı'nın oğlu II. Sarduri (MÖ. 764/734) dönemine aittir. Urartu başkenti Tuşpa'nın kuzeydoğusundaki Analı Kız çivi yazıtında II. Sarduri, *Eria (He) Ülkesi* olarak tesmiye edilen Gökçe Göl bölgesine düzenlemiş olduğu seferden sonra Van'a geri dönüşünde, Arpaçay'ın diğer yakasındaki *İştelua (ni) Ülkesi*'ne geldiğini belirtmektedir. İşteluna'nın, Arpaçay'ın hemen batı kıyısında bulunan bugünkü Anı ile aynı olduğu hususunda, I. M. Diakonov, M. Kaşkay ve diğer filologlar aynı görüşte

²⁹ Belli, "The Ani Region In Antiquity", s. 24-29.

³⁰ İşpuini'nin saltanat yılları hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz: Akın Bingöl, *En Eski Çağlar'dan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars Ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2003, s. 95.

³¹ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 48-53.

³² Belli, "The Ani Region In Antiquity", s. 30.

birleşmektedirler. Anı iç kaledeki Urartu surları, Urartu Krallığı'nın askeri garnizon merkezi olarak Anı'yı seçtiklerini göstermektedir.³³ N. Marr tarafından kalede yapılan arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkarılan güçlü duvar kalıntıları, Urartu Krallığı dönemine aittir. Ancak, N. Marr'ın kazı yaptığı dönemde Urartu uygarlığı ve kaleleri bilinmediğinden, N. Marr, kendisinin ortaya çıkarmış olduğu duvar kalıntılarını Hristiyanlıktan önceki bir döneme ait olabileceğini söylemekle iktifa etmiştir. Kalenin en eski mimarî kalıntılarını oluşturan sağlam duvar kalıntıları, daha önce varsayıldığı gibi Orta Çağ'da Kamsarakanlar döneminde değil; Urartu Krallığı döneminde yapılmıştır.³⁴

Doğrudan eyalet beyleri tarafından yönetilen asıl Urartu ülkesinden başka Urartu imparatorluğu Anı ve Kars tarafında *Etiuni* ve *Diauehi prenslikleri* gibi belli sayıda *buru* denilen vasal prenslikleri de kapsıyordu.³⁵

Khorenli Movses gibi bazı Ermeni tarihçileri, Urartuların bir Ermeni devleti gibi gösterilmesi konusunda algı yaratmaya çalışmışlarsa da, Ermeniler ile Urartular arasında lengüistik anlamda herhangi bir bağ olmaması, bu algıyı geçersiz kılmaktadır. Ermenice, Hin-Avrupa dil ailesine mensup iken; Urartu yazıtlarında karşımıza çıkan dil, Kafkasya diller grubuna aittir.³⁶

b. İskitler ve Pers İmparatorluğu Döneminde Anı

Urartu Krallığı'nın MÖ. 7. yüzyılın sonlarında İskitler tarafından yıkılmasından sonra, bölgede karanlık dönem başlamıştır. İskitler Anadolu'da 28 yıl kaldıktan sonra Kafkasya'ya döndüler ve tüm Doğu Anadolu gibi Kars-Anı bölgesi de MÖ. 550/330 yılları arasında Pers İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiştir.³⁷ Hemedan yakınlarında bulunan Behistun'daki kaya kabartmalarında Pers Kralı olan Darius'un yönettiği ülkeler

³³Bingöl, "Ziyaret Tepe Kalesi ve Nekropolisi'nden Küçük Arkeolojik Buluntular", s. 290.

³⁴ Belli, "The Ani Region In Antiquity", s. 30-31; Bilal Gök, "Türk Fetihleri Aşamasında Ani Ve Kars'ta Siyasî Ortam (1018-1064)", *I. Uluslararası Ani-Kars Sempozyumu*, (Yay. Haz: Oktay Belli- Ayhan Yardımcıel- Vedat Evren Belli- Cengiz Çelik), BEKAM Yay., Kars 2014, s. 226.

³⁵ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 63.

³⁶ Turhan Kaçar, "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları Üzerine Notlar", *Tarihte Türkler ve Ermeniler İlkçağ&Ortaçağ*, I, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 123.

³⁷ Belli, "The Ani Region In Antiquity", s. 31-32.

arasında Armina (Armenia)'dan bahsettiği görülmektedir.³⁸ Heredotos'a göre de; Doğu Anadolu Bölgesi, Pers imparatoru Darius tarafından “*Armenia*” ismiyle yeni bir idari birim haline getirilip, vergilendirilmiştir.³⁹ Ayrıca Heredotos, Armenia bölgesinden söz ederken, Persler döneminin sonuna kadar bu bölgenin 13. satraplık olarak yönetildiğinden bahsetmektedir.⁴⁰ Urartuların yapmış olduğu kale Persler tarafından uzun süre kullanılmış, kaledeki bazı taşları birbirine kenetlemek için *kırlangıç kuyruğu* biçiminde oyuklar açmışlardır ki, bu sistem Pers mimarisinin en karakteristik özelliğidir. Anı'da Perslerden günümüze kadar gelen bir başka kalıntı da *Ateşgededir*. Anı'nın şimdilik en eski dinsel yapıtını oluşturan *Ateşgede* aynı zamanda Anadolu'daki ilk ve tek Pers tapınağıdır.⁴¹ Anı'daki çok kültürlülüğün önemli temsilcilerinden birisi olan bu ateşgede, milattan önceki asırlarda İran'da ortaya çıkan, Partlar, Persler, Sâsânîlerce büyük taraftarı olan Zerdüştlüğün mabedi olarak kullanılmıştır. Dörtlü yonca yaprağı biçiminde olduğu düşünülen, üzerinin kubbe ya da konikal tarzda bir çatı ile örtülü olduğu sanılan bu yapının doğusundaki yonca yaprağı biçimindeki kısım, sonradan apsis haline getirilmiş, bir süre sonra da bir hristiyan ibadethanesi (şapel) olarak kullanılmıştır.⁴²

c. Makedon Hâkimiyeti ve Sonrasında Anı

MÖ. 331 yılında Büyük İskender'in Pers imparatoru Darius'u yenmesiyle bütün Anadolu Makedon hâkimiyetine girmiştir. Büyük İskender, Sardes'in eski valisi olan Pers Mithrines'i 331 yılında Armenia bölgesine satrap olarak göndermiştir. Büyük İskender ölünce eyaletler komutanlar arasında paylaşılmış, bunlardan biri olan Neoptolemos MÖ. 323 yılında Armenia'yı hâkimiyetine almış, MÖ. 319 yılında ise mezkûr bölge Pers kökenli olan Orontes'in hâkimiyetine girmiştir. MÖ. 140 yılından itibaren Doğu Anadolu bölgesi, Partlar ile Romalılar arasındaki savaflara sahne olmuştur. MÖ. II. yüzyıldan 53 yılına kadar bu bölge, yabancı valiler tarafından yönetilmiştir. Daha sonra, Arsasid/Arsaguni Hanedanlığı bölgeye egemen olmaya

³⁸ Kaçar, “Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları Üzerine Notlar”, s. 123; Mehmet Tezcan, “İran Armeniası (Pers Armenia)” *Tarihte Türkler ve Ermeniler İlkçağ&Ortaçağ*, I, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 150.

³⁹ Belli, “The Ani Region In Antiquity”, s. 31-32.

⁴⁰ Kaçar, “Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları Üzerine Notlar”, s. 124.

⁴¹ Belli, “The Ani Region In Antiquity”, s. 31-32.

⁴² Gündoğdu, “Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani”, s. 55.

başlamıştır. MS. 226 yılında Romalıların Partlar üzerine yaptıkları seferler sonucunda⁴³ Part Devleti sona ermiş; Sâsânîler, İran'ı egemenliği altına almıştır. Sâsânîler'in egemenliği döneminde Kars Bölgesi de "Ararat Eyaleti" adı altında yaklaşık 200 yıl boyunca Sâsânîler'in yönetiminde kalmıştır.⁴⁴ Sâsânîler'in hâkimiyetinin son dönemine kadar Ermeniler ve yaşadıkları bölge, Romalılar ve Sâsânîler arasında büyük bir problem olarak kalmıştır. Armenia bölgesi, hem ekonomik hem de stratejik menfaatler bakımından iki taraf için de önem arz ediyordu. Çünkü bu bölge iki büyük gücün arasında bir tampondu.⁴⁵

Kentin tarihi ile ilgili bilgiler, IV. yüzyılla birlikte artmaya başlamıştır. Hristiyanlığı resmî devlet dini olarak kabul eden Ermeni kralı III. Trdat'ın İran'a yaptığı bir sefer sırasında, orada karşılaştığı akrabası Karen-Pahlav kolundan olan Kamser oğlu Arşevir'i yanında getirmesi ve St. Grigor Lusavoriç'e vaftiz ettirerek tüm Arpaçay boyunu ve Kağızman'ı hediye etmesiyle, Ani'da Kamsarakanlar dönemi başlamıştır. Başkent olarak Bagaran'ı seçen Kamsarakanlar, Ani'da iç kaleye yerleşmişlerdir. Bu dönemde küçük bir kale yerleşimi halinde olan şehrin kaderi, Bagratuni sülalesiyle birlikte değişmiştir. 750 yılından itibaren bölgede baş gösteren Abbasî akınlarına engel olmaya çalışan güçlü ailelerin hemen hepsi neredeyse yok olmuş; bu durum Çoruh, Dicle ve Aras Nehri boylarına yayılarak ticaretle zenginleşmiş olan Bagratuni sülalesinin işine yaramıştır.⁴⁶

⁴³ Kaçar, "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları Üzerine Notlar", s. 125.

⁴⁴ Belli, "The Ani Region In Antiquity", s. 31-32.

⁴⁵ Kaçar, "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları Üzerine Notlar", s. 125.

⁴⁶ Fahriye Bayram, "2012-2016 Yılı Ani Kazıları", *I. Uluslararası Ani-Kars Sempozyumu*, (Yay. Haz: Oktay Belli- Ayhan Yardımcıel- Vedat Evren Belli- Cengiz Çelik), BEKAM Yay., Kars 2014, s. 80.

BİRİNCİ BÖLÜM

BAGRATUNİLERİN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

1.1. BAGRATUNİLER DÖNEMİ

1.1.1. Bagratunilerin Menşei Meselesi

Bagratunilerin menşeinin Sper (İspir) eyaleti dâhilinde bulunan Bayburt⁴⁷ olduğu söylenmektedir.⁴⁸ Esat Uras, Şahnazaryan'dan naklederek, Vagarşak zamanında -aslen Yahudi orjinli⁴⁹ oldukları kaydedilen- Bagratuniler'in, on dört yüzyıldan beri Ermeniler'e bağlanmış olduklarını ve büyük servetler yaparak, Ararat, Tayk illerinin yarısından fazlasını satın aldıklarını söylemektedir. Ayrıca Bagratuniler'in Dûrûperan'da, Yüksek Ermenistan'da, Kukark'ta büyük mülkleri bulunduğunu, VIII. yüzyılda bu ailenin servetlerinin yanında Bayazid, Bagaran, Muş, Shirakavan, Anı, Sper (İspir), Ahıska, Artvin, Ardahan şehirlerine sahip olduklarını ve halifeler zamanında bunların, Vostigan olarak Ermeniler'i yönettiklerini aktarmaktadır.⁵⁰

Çamiçyan ve Horenli Movses gibi müellifler, Bagratunilerin soyunu Hz. İbrahim'e dayandırmalarına rağmen⁵¹ Fahrettin Kırzioğlu bunların soyunun Hayklara dayandığını, dolayısıyla da “*Torkomyan= Türkman*” olduklarını vurgulamaktadır.⁵²

Bagratuni ailesinin ilk üyesi Ermenistan'dan gelen Simbattır. Onun zürriyeti Valarsaceler döneminde yaşamış olan Bagarat idi. Bu ailenin tüm üyeleri, evrensel bir şekilde “*Bagratuniler*” adıyla bilinirdi.⁵³

⁴⁷ Arap fetihleri esnasında bu şehir Bagratunilerin hâkimiyeti altında idi. Bkz: İsmet Miroğlu, “Bayburt”, *DİA*, V, TDV. Yay., İstanbul 1992, s. 226.

⁴⁸ Osman Turan, “Bayburt”, *İA*, II, MEB Yay., İstanbul 1993, s. 365; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 236; Azmi Süslü- M. Fahrettin Kırzioğlu- Refet Yinanç-Yusuf Hallaçoğlu, *Armenians In The History of Turks*, The Rectorate of The Kafkas University Publication, (Translated by: Mehmet Elturan), Ankara 1995, s. 55.

⁴⁹ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK Yay., Ankara 1983, s. 21.

⁵⁰ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 78.

⁵¹ Father Michael Chamich, *History of Armenian From B.C. 2247 To The Year Of Christ 1780 Or 1229 Of The Armenian Era*, II, (Translated From The Original Armenian: Johannes Avdall), Bishop's College Press, Calcutta 1827, s. 1.

⁵² Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 244.

⁵³ Michael Chamich, *History of Armenian*, s. 1.

Bagratuniler, çeşitli yerlerde krallıklar kurmuşlardır. Anı ve Kars Bagratuni Krallıkları tezimizin ana konusunu ihtiva etmektedir. Bu başlık altında işleyeceğimiz konular Anı ağırlıklı olacaktır.

1.2. ANI BAGRATUNİ KRALLIĞININ KURULUŞU

772’de meydana gelen Bagrevand Savaşı’nda⁵⁴ ileri gelen Ermeni beylerinin ve çok kuvvetli olan Mamikonlular’ın erkek soylarının bitecek duruma gelmesi, Bagratuniler’in işine yaradı. Bagratuniler, bundan sonra Kars’a yerleşip, sonradan çeşitli yerlerde krallık kurdular. MS. I. asırda Sper (İspir) hâkimi olan Simbat, asbed⁵⁵ ve batı ordusu başkumandanı olarak koruduğu hükümdar çocuklarını 58 yıllarında Paypert (Bayburt) Kalesi’ne götürdü. IV. asırda Diyarbakır’ın kuzeyinde devlet hazinesinin saklandığı Angel (Egil) Kalesi de Bagratunilerin elinde idi. Daryunk/Darunk/Taronk (Doğu Bayazıt) Kalesi ise bunların asıl kolunun şehir merkezi idi. Ayrıca Bagratuniler satın alma ve çeşitli yöntemlerle değişik yerlerde malikâneler edinmişlerdi. Bagratunilerden başka bir kol da 772 yılında Kars’a gelip burada bir sülâle kurdular. Bagrevand Savaşı’nda ölen Kör-Aşot’un oğlu Simbat’ın, Vasak adlı bir kardeşi ile Şapukh (Şah-pûr/Şapur) ve Aşot/Aşut adlı iki oğlu vardı. 771’de Taron (Muş civarı) beyi olan Vasak, Bagrevand Savaşı’ndan sonra Klarceti (Ardanuç-Penek-Artvin bölgesi) Dağları’na çekildi. Daha sonra Vasak’ın oğlu Adarnase ile Adarnase’nin oğlu Aşot, Kolaver (Göle) ile Ardahan civarının hâkimi oldular. Bunlar sonraki Gürcistan

⁵⁴ Araplar ile Ermeniler arasında vuku bulan savaş. Abbasî yönetiminin ağır vergi sistemi Ermeni nakhararlarını isyana yöneltmişti. Mamikonlardan Ardavatz’ın isyanın bayraktarlığını yapmasıyla isyan patlak verdi. 772’de meydana gelen savaşta Ermeniler yenildiler. Bunun sonucunda Mamikonlar neredeyse yok oldular. Bagaratlılar, Mamikonlara karşı daha şanslıydı. Onlar Doğu Ermenistan ve Vaspurakan üzerindeki emellerinden bir süreliğine vazgeçmek zorunda kalmış olsalar da daha sonra Aras civarında sığındığı yerlerdeki sahip olduğu gümüş madenleri ile Kamsarakanlardan toprak satın aldılar. Ermeniler için bir felaket olan bu savaştan en az zarar görenler Ardazruniler olmuştu. Onlar Araplarla olan ilişkileri düzeltmek adına Vaspurakan’a sığınan iki Mamikon kardeşi öldürüp, Arapların iltifatına mazhar olup, Ayrarad’ın sınırlarından ve Aras’ın kıyılarından Urmiye Gölü’nün ve Büyük Zap’ın kıyılarına kadar uzanan bir prensliğin sahibi oldular. Kamsarakan gibi tali sülâlere gelince onlar bu savaş sonunda iyice küçüldüler. Arşarunik ve Şiraktaki arazilerini Bagaratlılara sattılar. Böylece Ermeniler için bir felaket olan Bagrevant Savaşı Ermeni aristokrasisinin bir kısmını mülksüzleştirdi. Ayakta kalanlar sadece kuzeyde Bagarat Hanedanlığı ile Ardazruni Hanedanlığı oldu. Bkz; Moses Khorenats’i, *History of Armenians*, (Translation and Commentary on the Literary Sources by: Robert W. Thomson), Harvard University Press, London 1980, s. 59-60; Grousset, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, s. 310-316; Süslü- Kırzioğlu-Yinanç- Hallaçoğlu, *Armenians In The History of Turks*, s. 53; Ali İpek, “Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, II, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 53.

⁵⁵ Süvari başbuğu. Bkz: Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 231.

Bagratunilerinin atası olacaktırlar. Kör-Aşot oğlu Vasak ve Muş bölgesi Bagratunileri, Kars'ın kuzey ve kuzeybatı bölgelerine yerleşirken, Vasak'ın abisi olan ve *et yiyen*⁵⁶ lâkabıyla tanınan Aşot da İspir civarındaki yerlerini abisi Şapukh'a bırakıp, Kars'ın doğu taraflarına yerleşti ve Kamsarakanlardan bir takım yerleri satın alarak Bagaran (Pekran) hisarını Bagratunilerin merkezi yaptı.⁵⁷ Böylece bu şehir Bagratunilerin ostanı⁵⁸ oldu. Daryunk (Doğu Bayazıt) Kalesi ise, savaştan sonra Bagratunilerin rakipleri olan Ardżirunilerden Hamazasp'ın eline geçti. Dolayısıyla 772'den sonra *etyiyen* lâkaplı Aşot ile birlikte Kars ve Taşır/Loru Bagratunileri sülalesi kurulmuş oldu. Bezirgânlık yoluyla zengin olan bu Ararat/Kars Bagratunileri, Gregoryenliğe bağlı kalıp 885'ten sonra halifelere bağlı bir krallık kuracak ve 1045'te Anı kolu; 1064'te Kars ve diğer kollarıyla beraber XIII. asrın ortalarına kadar yaşayan Daşır/Loru kolu da 1258'de İlhanlılar döneminde sona erecektir.⁵⁹ Bagratuniler döneminde Anı öyle büyük bir yer olup, nüfusu öyle zenginleşecektir ki⁶⁰ Anı pazarından en uzak ülkelere emtialar yollanacak, Ermeni tüccarların etkisi Suriye, Bağdat ve hatta Hindistan'a kadar hissedilecektir.⁶¹

806 yılında Halife Harun ür-Reşid⁶², (786-809) Aşot'u -Dvin'de⁶³ bulunan Arap valilerine bağlı kalmak şartı ile- Ermenistan prensi tayin edecek⁶⁴ ve Aşod 826 yılındaki ölümüne kadar bu görevi ifâ edecektir.⁶⁵

⁵⁶ Aşot düşmanları karşısında başarılar gösterdiğinden ona *Mısager* yani etle beslenen, et yiyen lâkabı verilmişti.

⁵⁷ Barthold, "Anı", s. 435; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 231-233.

⁵⁸ Ostan, her türlü vergiden muaf, bir hükümdar veya prensin imtiyazı olan bir şehir demektir. Bkz: Avşar Yıldırım, *Selçuklu Devrinde Ani Şehri (1064-1200)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2010, s. 27.

⁵⁹ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 231-233.

⁶⁰ Vahan M. Kurkjian, *History of Armenia*, Vantage Press, New York 1958, s. 183.

⁶¹ Kevork Aslan, *Armenia And Armenians From The Earliest Times Until The Great War (1914)*, New York 1920, s. 74.

⁶² Abbasî halifelerinin en meşhur olanıdır. Asya'da Arap saltanatının en parlak devri Harun ür- Reşid zamanında yaşanmıştır. Onun devrinde, halifenin muhafız taburunun bir kısmı Türklerden müteşekkildi. 25 Mart 809 yılında Tûs şehrinde vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz: Ebû 'Osmân 'Amr b. Bahr el-Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri*, (Çev: Ramazan Şeşen), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988, s. 29; İbnü'l- Esîr, *El Kâmil Fi't-Târih*, (Çev: Abdullah Köşe), VI, Bahar Yay., İstanbul 1989, s. 189; Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emeviler- Abbasiler*, MEB. Yay., Ankara 1983, s. 95; K. V. Zetterstéen, "Hârûnürreşid", *İA*, V/I, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 304; Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşid", *DİA*, XVI, TDV. Yay., İstanbul 1997, s. 261; Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev: Neşet Çağatay), TTK. Yay., Ankara 2002, s. 93; İslam Araştırmaları Komisyonu (Mısır), *Peygamber Efendimizin (S.A.V.) Doğumundan Günümüze İslâm Tarihi*, I, (Haz: Ahmet Ağırakça), Beka Yay., İstanbul 2010, s. 291.

1.3. KARS BAGRATUNİ KRALLIĞI İLE GÜRCİSTAN BAGRATUNİ KRALLIĞININ KURULUŞU

Bagratlı I. Aşot'un 877'de Berdea İsyanı⁶⁶ sırasında yardımcısı olduğu Ermeniyeye emîri Şeyhoğlu İsa, el-Cezire valisi iken Diyarbakır'a hâkim olmuş ve 882'de ölmüştü. İsa'nın oğlu Emîr Ahmed, Ermeniyeye hâkimi olarak Dvinde idi.⁶⁷ Ermeniyeye valisi olan İsa b. Al-Şeybânî'nin tavsiyesi üzerine, Halife Mu'temid- Alellah⁶⁸ (870-892), 882'de Aşot'a kral unvanını verdi ve tac ile hil'ât gönderdi.⁶⁹ Kayser I. Basil de aynı şeyleri yolladı. Ayrıca I. Basil ona “*sevgili oğlum*”⁷⁰ diye hitap ederek; Ermenistan'ın kendileri

⁶³ Önceden İrmîniye'nin en mühim şehirlerinden olup, bugün Erivan'ın güneyinde bulunan yer. Bkz: M. Streck, “Dvin”, *İA*, III, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 682.

⁶⁴ Bu yöntemle Halife, hem Bagratuniler hem de diğer Ermeni aileler arasındaki dengeyi kurma yoluna girmiş oldu. Ayrıca Halife bu uygulama ile Ermeniler'in Bizans ülkesine göç etmesine de engel olmayı hedefledi. Ancak Halife, Aşot'a bu unvanı tevcih etmekle siyasî bir yanlışın içine düşmüş oldu. Çünkü Halife'nin Ermenilere sağlamış olduğu bu fırsat, Ermeniyeye bölgesinde yeni bir Ermeni hâkimiyetine zemin hazırlamış oldu ve bunun sonucunda da Bagratuni devrinin temelleri atıldı. Bkz: Ali İpek, “İlk İslâmî Dönemde Ermeniler”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, II, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 5; İpek, “Abbâsiler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)”, s. 55.

⁶⁵ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 326; Güner Sağır, “Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler İlkçağ&Ortaçağ*, I, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 190; İpek, “İlk İslâmî Dönemde Ermeniler”, s. 5.

⁶⁶ Şeybânî sülalesinden Arap valisi Şeyhoğlu İsa, Berdea'ya vekil olarak Muhammed el- Yemenî'yi tayin etmişti. Fakat bu emîr, 877'de Emîr İsa'ya karşı ayaklandı. Bir sene boyunca onu Berdea'dan atamayan Şeyhoğlu İsa I. Aşot'dan yardım istedi. Aşot da çıkarlarına uygun olarak Şeyhoğlu İsa'ya yardım etti.

⁶⁷ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 263.

⁶⁸ 845 yılında Sâmerrâ'da doğan Mu'temid-Alellah, halife olduktan bir süre sonra devletin yönetimini kardeşi olan Muvaffak'a bırakarak, vaktini eğlence ve av partileriyle geçirmeye başladı. Devrinin en önemli olayı, Ali b. Muhammed ez-Zencî isimli birinin ayaklanmasıdır. Türkler için kurulan Sâmerrâ şehrinde oturan son Abbâsî halifesi, Halife Mu'tasım'dan sonra hilâfet merkezini Samerra'dan Bağdat'a taşıyan ilk halifedir. Bkz: İbnü'l- Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, VII, (Çev: Ahmet Ağırakça), Bahar Yay., İstanbul 1989, s. 197; K.V. Zetterstéen, “Mûtemid”, *İA*, VIII, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 753; İslam Araştırmaları Komisyonu (Mısır), *Peygamber Efendimizin (S.A.V.) Doğumundan Günümüze İslâm Tarihi*, I, s. 333; Ali Aktan, “Mu'temid-Alellah”, *DİA*, XXXI, TDV. Yay., İstanbul 2016, s. 388.

⁶⁹ Michael Chamich, *History of Armenian*, s. 3; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, (Çev: Arif Müfid Mansel), Maarif Matbaası, Ankara 1943, s. 397; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 373; Barthold, “Ani”, s. 435; Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 74; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 21; Hakkı Dursun Yıldız, “10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Erzurum 1984, s. 31; Streck, “Ermeniyeye”, s. 319; Hakkı Dursun Yıldız, “Sacoğulları”, *DGBİT*, VI, İlk Müslüman Türk Devletleri, Esra Yay., Konya 1994, s. 97; Hakkı Dursun Yıldız, “Sacoğulları”, *Türkler*, IV, (Ed: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 423; Salim Cöhlce, “Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler İlkçağ&Ortaçağ*, I, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 7; Nebi Gümüş, “İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler” *Tarihte Türkler Ve Ermeniler, İlkçağ& Ortaçağ*, I, TTK. Yay., Ankara 2014 s. 216; Sağır, “Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri”, s. 190.

⁷⁰ Buradaki “*sevgili oğlum*” hitabı, daha sonra Cengiz Han ve Harzemşah Muhammed, Timur ve Yıldırım Bayezid, Timur ve Toktamış arasındaki yazışmalarda da dikkat çeken bir husustur. Bu hitap, diplomatik dilde muhatapın, itaat etmesi anlamını muhteva eder.

için özel müttefikli olacağını belirtip, onunla bir dostluk anlaşması imzaladı.⁷¹ I. Basil, Aşot'a taç gönderdikten sonra ona oldukça ilginç bir jest yaptı. I. Basil, kendisinin Ermeni olduğunu üstelik sıradan bir ailenin değil; Ermeni Arşakuni Hanedanı'nın soyundan geldiğini belirterek Aşot'tan kendisini taçlandırmasını istedi. Aşot da imparatorun bu ricasını kabul etti. Böylece bir Bizans imparatoru, bir Ermeni kralı tarafından taçlandırıldı. Bu olay sembolik de olsa Ermenistan'ın uluslararası tanınırlığına katkı sağlamış oldu.⁷² Aşot'un Bizans'a karşı Araplar'a, Araplar'a karşı da Bizanslılar'a kendini kabul ettirmesi, onun diplomatik bir zaferiydi. Ermenistan'ın en muhkem güvencesi, bu iki büyük güç arasındaki tampon devlet olma rolünde olmasıydı.⁷³ Böylece Aşot, ülkesini istediği gibi idare etme imkânını elde etmiş oldu. Bundan önce de 862 yılında Ermeniyeye ve Azerbaycan valiliğine getirilen⁷⁴ Ali b. Yahya el-Ermeni, sık sık meydana gelen isyanları önlemek ve de Ermeniler'in Bizans'a yaklaşımlarına engel olmak için Halife el-Müstâin⁷⁵(862-866)' in de emri ile Aşot'a “*İşhanlar İşhanı*” unvanı verip, bir de hil'ât giydirmişti.⁷⁶ Hovhannes'e göre: “*Ostigan Yesey, Aşut ile dost olduğu için ona kral esvabları, unvanlar, çevik atlar verdi. Patrik Georg (Gernili II) Aşut'u mukaddes yağ ile kutsayıp ona krallık tacını giydirdi. Aşut da ülkesi ile ilgilenip, Armenia tahtına oturup, ulu Torgoma (Türkmen) kavminin kralı oldu. Kafkaslarda oturan Gürcülere (Gorg), Kukarklara, Udilere hükmetti.*”⁷⁷ Gerek Halife gerekse Bizans imparatoru tarafından⁷⁸ kral olarak tanınan Aşot⁷⁹ ile birlikte yerli

⁷¹ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 397; Kevork Kalloshyan, “Kilikya Ermeni Krallığının Doğuşu ve Çöküşü”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Ermeni Özel Sayısı I, sayı 60, YTSAM Yay., Ankara 2014, s. 224.

⁷² Kalloshyan, “Kilikya Ermeni Krallığının Doğuşu ve Çöküşü”, s. 224.

⁷³ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 374.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 105.

⁷⁵ Halife Müntasır Billâh'ın 862 yılında öldürülmesi üzerine, Türk emîrleri Müstâin'i hilâfet tahtına geçirdiler. Daha sonra Türk emîrleri, aleyhlerine gelişen durumlar karşısında, Müstâin'in hapsedirmiş olduğu Mu'tez- Billâh'ı hapisten çıkarıp halife ilân ettiler. Böylece iki halife arasında büyük bir güç mücadelesi başladı. En sonunda Müstâin yenilince 866'da bir anlaşma ile halifelikten vazgeçti. Anlaşmaya göre artık Medine'de oturacak olan Müstâin, Medine'ye giderken yolda öldürüldü. Geniş bilgi için bkz: Üçok, *İslâm Tarihi Emeviler- Abbasiler*, s. 110; K. V. Zetterstéeen, “Müstâin”, *İA*, VIII, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 826; Abdülkerim Özeydin, “Müstâin-Billâh”, *DİA*, XXXII, TDV. Yay., İstanbul 2016, s. 112-113.

⁷⁶ Yıldız, “Sacoğulları”, s. 423; Süslü-Kırzioğlu-Yinanç-Hallaçoğlu, *Armenians In The History Turks*, s. 55; Gümüş, “İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler”, s. 216; İpek, “İlk İslâmî Dönemde Ermeniler”, s. 5; İpek, “Abbasiler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)”, s. 57.

⁷⁷ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 263-265.

⁷⁸ Hilâfet makamının Aşot'a taç ve hil'at göndermesinden maksat, Ermeniyeye bölgesini hilâfete yaklaştırmak ve Bizans'ın Ermeni prensler üzerindeki etkiyi yok etmektir. Ancak Bizans İmparatoru I.

Bagratuni kral hanedanı idaresinde Ermenilerin yükseliş devri başladı.⁸⁰ Daha sonra Bagaran'da oturup beş yıl daha yaşayan Aşot, 886 yılında kardeşi Abas'a Vanand bölgesini verdi. 888'de Aşot'a karşı Vanand beyleri ayaklandılar. Abas bunları yatıştırdığı sırada Kukark ahalisi de isyan etti. Aşot'un oğlu Simbat, Kukark'a giderek isyanı bastırdı. Sonra da oranın merkezi sayılan kaleye yerleşti.⁸¹ Aşot ülkenin durumunu iyileştirmek için önemli işler yaptı. Orduyu organize etti ve ordu masrafları için büyük bir pay ayırdı. Kardeşi Abas'ı general olarak atadı. Aşot, bazen dedesinin payitaht yaptığı Ani'da; bazen de Erazgavork (Şirakandaki Şirakavand) da oturdu.⁸²

Aşot'tan sonra Ermeniler, Afşin ve Ebû'l-Kâsım Yusuf ile önemli bir güç haline gelen Sâcoğulları'nın⁸³ üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldılar. Artık bu dönemde

Basil'in de Aşot'a aynı hediyeleri göndermesi, halifenin hedefine ulaşmasına mâni oldu. Bkz: İpek, "Abbâsîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)", s. 57.

⁷⁹ Ermeni ortaçağ kaynakları Aşot'un taç giyme olayını abartarak ve gerçeğe uymayarak nakletmişlerdir: Katolikos Ohannes: "*Böylelikle Aşot, Ermeni krallığını yeniden kurdu.*", Asogig: "*Nihayet Hayıkoğulları evvelce işgal ettikleri yerleri yeniden aldılar.*", Orbeliyan: "*Tam bir barış içinde vatanımızın şerefi, refahı yeniden canlandı.*", Vardan: "*İmparator Basil saray mabeyni Nisetaş'ı zengin hediyelerle Aşot'a yolladı ve Ermeni kralından kendisine bir taç ihsan etmesini diledi.*" Bütün bu abartılardan sonra Çamiçyan hikâyeye son şeklini vermiştir: "*Arzasit soyundan bir Ermeni olan Basil, İmparatorluk tahtına yücelmiştir. Ailesinin kurallarına uyararak bir Bagratuni tarafından taç giymeyi uygun görmüş ve Aşot'u Konstantinopolis'e davet etmiştir. Aşot bu seyahate çıkmamış fakat son derece görkemli bir taç göndermiştir. Basil, Aşot'a bu ihsanından dolayı bir teşekkür mektubu yazmış ve ona "sevgili oğlum" diye hitap etmiştir.*" Çamiçyan'dan sonra çağımıza kadar tüm Ermeni tarihçileri bu hadiseyi kuşaktan kuşağa nakletmişlerdir. Gerçekte I. Basil Aşot'a bir mektup göndermiştir fakat mektup, Aşot'a limeslik teklif etmektedir. I. Basil, Arap egemenliğinde bulunan Aşot'u kendi himayesine alarak bir tür hudut beyi olmasını sağlamak istemiştir. Yoksa herhalde kendilerini -güya-Tanrı'nın dünyadaki gölgesi gibi kabul eden Bizanslı zihniyeti için, Aşot gibi bir Ermeni semerdesinden taç giymek herşeyden önce bir zül olmalıdır. Zaten Aşot'un Ermeni krallığı bir unvandan ibarettir ve kendisinden sonra da bir anlamı kalmamıştır. Bkz: Meliha Atok Kaşgarlı, "Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Erzurum 1984, s. 325.

⁸⁰ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev: Fikret İşıltan), TTK Yay., Ankara 2006, s. 221.

⁸¹ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 265.

⁸² Michael Chamich, *History of Armenian*, s. 4; Kurkjian, *History of Armenia*, s. 185; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 265.

⁸³ IX. yy.'ın ikinci yarısından itibaren Abbâsî devleti sarsılmaya başlamış ve yer yer, yerli sülâleler kendi bölgelerinde yarı bağımsız olarak hareket etmeye başlamışlardı. Bunlardan birisi de Azerbaycan'a hâkim olan Sâcoğulları sülâlesidir. Ebu's-Sâc Dîvdâd b. Yusuf Divdest'in oğlu Muhammed el-Afşin'in kurduğu bu beylik (889/890-929) bölgede kurulan ilk yarı bağımsız Türk beyliğidir. Sâcoğulları'ndan sonra Selçuklular'ın bölgeye girmesine kadar Azerbaycan'da çeşitli emîrlıklar hâkimiyet kurmuşlardır. Mezkûr hanedan adını, Maverâünnehir'in Üsrûşene (Uşrûsana) bölgesinden Bağdat'a gelmiş asil bir Türk ailesine mensup olan Ebû's-Sâc Dîvdâd b. Yusuf Dîvdâst'ten almıştır. Kaynaklarda Ebû's-Sâc'ın Türk olduğuna dair açık bir bilgiye rastlanılmamasına rağmen bu aile hakkında bilgi veren tarihçiler bunların Türk olduklarını tartışmasız bir şekilde kabul etmektedirler. Ebû's-Sâc'ın oğlu olan Muhammed'in *el-Afşin* unvanına sahip olması, bu ailenin Üsrûşene bölgesinin ileri gelenlerinden biri olduklarına işaret etmektedir. Ebû's-Sâc'ın, Samerra devrinde çeşitli görevlerde bulunması ve o devrin önemli Türk komutanlarından olan Afşin'in komutasında bulunması, onun Türk olduğunu kuvvetle muhtemel kılmıştır. İsmi'nin Farsça kökenli bir isim olan Divdad olması, o coğrafyada hâkim olan İran kültürünün

Kafkasya’da Afşin’in (889-901), Halife Mu’temid- Alellah tarafından⁸⁴ Ermeniyeye valiliğine tayin edilmesi ile Sâcoğulları hanedanı kurulmuş oldu. Bir süre sonra merkezi Dvin olan Ermeniyeye valiliği de Afşin’e verildi. Mu’temid- Alellah’ın 892’de zehirlenerek öldürülmesinden sonra yerine geçen Halife Mu’tazıd-Billâh⁸⁵ (892-902) aynı sene Afşin’in Azerbaycan ve Ermeniyeye sahasındaki hâkimiyetini tanıyarak ona bir de hil’ât gönderdi. Afşin de Halife’ye olan bağlılığını göstermek adına oğlu Ebü’l-Müsafir Feth’i rehine olarak Bağdad’a yolladı.⁸⁶ Abbasîler döneminde Ermeniyeye valileri Berdea’dan ayrılıp, Dvin’de oturmaya başladılar. Kafkasya bölgesinde yarı bağımsız bir hanedan olarak ortaya çıkan Sâcoğulları, giderek bölgede önemli bir güç haline gelmeye başladılar. Bu güçlerinin sonucu olarak bölgenin önemli merkezlerinden biri olan Tiflis’i de kendilerine bağlamayı başarabildiler.⁸⁷

1.3.1. I. Simbat Dönemi (890-914)

Aşot, Tsieği- Abaraj⁸⁸ kayalığı yakınlarında düşmesi sonucu öldü. I. Simbat o sırada Kukark denilen yerde seferde idi. I. Simbat, babasının vefat haberini alınca

varlığından kaynaklanmaktadır. Sâcoğulları, Resûlilerin son dönemlerinde güçlenip Güney Yemen ve Tihâme’deki Resûli topraklarını devralan Tâhirîler gibi Abbasî halifelerinden kopmadıklarından dolayı, özerk olmakla birlikte tam bağımsız olarak düşünülmemelidir. Bkz: Zeki Velidi Togan, “Azerbaycan”, *İA*, II, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 100; Bahaeddin Ögel, Hakkı Dursun Yıldız, M. Fahrettin Kırzioğlu, Mehmet Eröz, Bayram Kodaman, M. Abdulhalûk Çay, *Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Sayı A. 17, Ankara 1986, s. 15; Hakkı Dursun Yıldız, “Ebü’s-Sâc”, *DİA*, X, TDV Yay., İstanbul 1994, s. 339; Yıldız, “Sâcoğulları”, *DGBİT*, s. 81-82; Süslü-Kırzioğlu-Yinanç-Hallaçoğlu, *Armenians In The History Turks*, s. 55; Clifford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü El Kitabı*, (Ter: Hande Canlı), Kaknüs Yay., İstanbul 2005, s. 211; Ali İpek, “Sâcoğulları” *DİA*, XXXV, TDV Yay., İstanbul 2008, s. 364.

⁸⁴ Aktan, “Mu’temid-Alellah”, s. 388.

⁸⁵ Halife Mu’temid’den sonra iktidara geçen Abbasî halifesi. Hilafete geçtikten sonra, Tolunoğulları ile aralarında uzun süredir devam eden savaşı sona erdirip, Tolunoğulları hükümdarı Humâreveyh’in kızını almak sureti ile sulh yapmıştır. Onun saltanatı esnasında Abbasîlere büyük bir sorun olmuş olan Dülefililer ile mücadele edilmiş ve 897’de Dülefililer, Mu’tazıd-Billâh’ın eliyle ortadan kaldırılmıştır. Sarsılmakta olan Abbasî hâkimiyetini yeniden te’sis ettiği için, kendisine devletin kurucusunun lâkabı verilmiş ve *İkinci Seffâh* diye adlandırılmıştır. Bkz: K. V. Zetterstéen, “Mûtazıd”, *İA*, VIII, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 750; İslam Araştırmaları Komisyonu (Mısır), *Peygamber Efendimizin (S.A.V.) Doğumundan Günümüze İslâm Tarihi*, I, s. 336; Ali Aktan, “Mu’tazıd-Billâh”, *DİA*, XXXI, TDV Yay., İstanbul 2016, s. 384.

⁸⁶ İbnü’l- Esîr, *El Kâmil Fi’t-Tarih*, VII, s. 409-410; H. A. R. Gibb, “Muhammed b. Âbi Sâc” *İA*, VIII, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 476; İpek, “Sâcoğulları”, s. 364; Aktan, “Mu’tazıd-Billâh”, s. 384.

⁸⁷ Faruk Sümer, “Muhammed b. Ebü’s- Sâc”, *DİA*, XXX, TDV Yay., İstanbul 2005, s. 525; Gümüş, “İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler” s. 216.

⁸⁸ Çamiçyan burayı “Carspar Aparaj” olarak yazmıştır. Bkz: Michael Chamich, *History of Armenian*, s. 12-13.

Erazgavork'a döndü.⁸⁹ I. Simbat, ölen Aşot'un oğlu olup, babasının halefi idi. İlk Bagratuni kralı Aşot 890'da ölünce, oğlu Simbat, Kukark'ın idaresini kardeşlerine bırakıp, Arpaçay boyuna indi ve Bagaran şehrini bırakıp, Erazgavork bölgesini payitaht yaptı.⁹⁰ Çünkü Anı şehri muazzam olarak yapılmadan önce Bagratunilerin payitahtı burası idi.⁹¹ Gürcistan kralı II. Adarnase, baş sağlığı için önce Abas'ın yanına vardı. Fakat Abas kral olmak istediğinden, II. Adarnase'yi I. Simbat'ın yanına bırakmak istemedi. II. Adarnase ise meşru kral olarak I. Simbat'ı tanıdığını ilan etti. Buradan sonra II. Adarnase, Abas'ın gönlünü almak için Vanand'a gittiğinde; Abas hem kendi meşruiyetini ilan edip hem de II. Adarnase'yi tutuklattı. Ülke, Abas ve I. Simbat tarafı olmak üzere ikiye ayrıldı. Nihayet 891'de Abas, Kars Kalesi'nde kuşatıldı. İki taraf arasında anlaşma yapıldı. Vanand, Abas'a kaldı. II. Adarnase ise serbest bırakıldı. Daha sonra II. Adarnase kendi yurduna döndü.⁹²

I. Simbat, daha sonra Erazgavork kasabasındaki sarayına yakın bir yerde Surp-Pırkıç -Aziz kurtarıcı İsa- adıyla bir kilise yaptırmaya başladı. 891'de amcası Abas ölünce, I. Simbat, kardeşi Şapur'u ordu komutanlığına getirdi ve yeni Halife Mu'tazid ve kaysere elçiler göndererek krallığının tasdikini arz etti. Sâcoğulları emîri Afşin, Halife Mu'tazid adına 892 yılında I. Simbat'a krallık tacı ile çeşitli hediyeler gönderdi. Katolikos II. Georg da bu hediyeleri yeni yapılan kilisede açarak I. Simbat'a tacını giydirdi.⁹³

Halife tarafından I. Simbat'a kral unvanı tevcih edilmesine rağmen, I. Simbat'ın Halife'ye fazla güvenmediği, Bizans'a bir elçi göndererek babası Aşot dönemindeki iyi münasebetlerin kendi döneminde de devam etmesini arzu ettiğini bildirmesinden, ayrıca

⁸⁹ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 376.

⁹⁰ Yovhannes Drasxanakerc'i, *History Of Armenia*, (Çev: Rev. Krikor H. Maksoudian), Scholars Press, United States of America, 1987, s. 131; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 377; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 266; Ali İpek, *İlk İslâmî Dönemde Gürcistan*, Zafer Medya, Erzurum 2016, s. 97.

⁹¹ Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, (Çev: Hrand. D. Andreasyan), İÜEFY, İstanbul 1937, s. 159.

⁹² Drasxanakerc'i, *History Of Armenia*, s. 131; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 377; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 266; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Gürcistan*, s. 97.

⁹³ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 159.

⁹⁴ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 266; Kurkjian, *History of Armenia*, s. 188; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s. 31; CL. Huart, "Saciler", *İA*, X, MEB Yay., İstanbul 1993, s. 17; Yıldız, "Sâcoğulları", *DGBİT*, s. 98; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 377; Sümer, "Muhammed b. Ebü's- Sâc", s. 525; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s. 216.

Bizans'ın vassalı olmasını istemesinden anlaşılmaktadır.⁹⁴ Nitekim 893'de lâkabı “*Akıllı*” olan Rum kayseri VI. Leon, babası I. Basil gibi Bagratuni Krallığı'nı dost edinmek için I. Simbat'a taç ve hediyeler gönderdi ve ona “*aziz oğlum*” diye hitap etti.⁹⁵ Bu sıralarda Abbasîlerin zayıflamasını fırsat bilen VI. Leon, Karin (Erzurum) şehrine doğru ilerliyordu. Bizans'ın geldiğini ve I. Simbat'ın VI. Leon'a meylettğini öğrenen Afşin, sefer için hazırlıklara başladı. Fakat I. Simbat durumu kurtarmak için Afşin'e VI. Leon ile kurulan dostluğun onlara da faydası olacağını ileri sürünce iki taraf barıştı.⁹⁶ Fakat Azerbaycandan geri dönerken I. Simbat'ın, Afşin ve onun kardeşi tarafından yolu kesildi. Bunun üzerine I. Simbat şehri kuşattı ve aldı. Daha sonra 894'de bir deprem oldu ve Dvin harabeye döndü ve yaklaşık 70 bin⁹⁷ kişi öldü. I. Simbat ise Dvin'e her türlü yardımı yaptı.⁹⁸

Aslında cesur bir adam olan I. Simbat, düşmanları olan Şeybânîleri ve Sâcîleri yerlerinde tutma konusunda çok önemli başarılar gösteremedi.⁹⁹ Daha sonra I. Simbat bir takım hatalar yapmaya başladı. İlk hatası, Dvindeki Sâcoğlu kaymakamı Afşin ile arasının açılması ve Dvin'i kendine bağlamasıdır. Hatalarının en büyüğü ise, vergileri bağlı bulunduğu Erdebil'e değil, doğrudan Halife'ye göndermeye kalkışmasıdır. Bu hareketi yüzünden I. Simbat ile Afşin düşman oldular. I. Simbat'ın kendi başına hareket etmesine kızan Afşin, 895 yılında I. Simbat'ın üzerine sefere çıktı. Afşin Nahcivanda iken, I. Simbat da ordusu ile birlikte Vadzan (Vacan/Bacan) köyüne geldi. Afşin, katolikos II. Georg aracılığıyla I. Simbat'a haber gönderip itaat etmesini bildirdi. 3 gün sonra İslam ordusu, I. Simbat'ın askerini yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine I. Simbat vergileri doğrudan Erdebil'e göndereceğini bildirdi. Afşin, katolikos II. Georg'u rehin olarak aldı. I. Simbat daha sonra vergi borçlarını toplayıp Afşin'e gönderdi. Böylece

⁹⁴ Yıldız, “Sâcoğulları”, *DGBİT*, s. 98; Yıldız, “Sacoğulları”, s. 424; Sağır, “Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri”, s. 191.

⁹⁵ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 266; Yıldız, “10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri”, s. 3; Yıldız, “Sâcoğulları”, *DGBİT*, s. 98.

⁹⁶ Sümer, “Muhammed b. Ebü's- Sâc”, s. 525; Yıldız, “10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri”, s. 32; Yıldız, “Sâcoğulları”, *DGBİT*, s. 98-99; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 378-379; İpek, “Sacoğulları”, s. 364.

⁹⁷ Fahreddin Kırzioğlu, 894 yılında meydana gelen depremde ölen kişilerin sayısını 70.000 olarak göstermiş olsa da, bu sayının abartılı olduğu düşünülebilir. Bkz: Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 267.

⁹⁸ Drasxanakerte'i, *History Of Armenia*, s. 138; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 267.

⁹⁹ Streck, “Ermeniye”, s. 319.

katolikos II. Georg serbest bırakıldı.¹⁰⁰ Bu sıralarda Şeyhoğlu İsa oğlu Ahmed, Halife'ye isyan etti ve Diyarbakır'ı ele geçirdi. 898 yılında Halife Mu'tazıd, Şeyhoğlu İsa oğlu Ahmed'in otoritesini yıktı ve burayı onun elinden aldı.¹⁰¹ Bu olayı bir fırsat olarak bilen I. Simbat, büyük bir orduyla Ahmed'in üzerine yürüdü. Daha sonra Bitlis-Muş arasında kalan bir bölgede I. Simbat'ın ordusu yenildi ve Bagrevand'a çekildi.¹⁰² I. Simbat'ın yenilmesine kızan Afşin, ordusuyla beraber Vanand'a geldi. O sıralarda Türkmenler de karışıklık içinde idi. I. Simbat, haznedarı olan Asan'a haremini emanet edip onları Kars Kalesi'ne yolladı. Kendisi de, sarp bir yer olan ve Çoruh tarafında yer alan Tayk'a geçti. Afşin, 898 yılında Kars Kalesi'ni kuşattı. Haznedar olan Asan da Afşin'e elçi gönderip teslim olacağını ve şehrin hazinesini teslim edeceğini söyledi. Bunun üzerine Afşin, hazineleri alıp Azerbaycan'a gönderdi ve rehineleri yanına alıp Dvin'e geçti.¹⁰³ Afşin, Dvin'e gittikten birkaç ay sonra I. Simbat, Afşin'e elçi gönderdi. Daha sonra I. Simbat, Afşin'in tüm şartlarını kabul etti. Afşin ile I. Simbat arasındaki ilişkiler iki taraf arasında yapılan evlilikler yolu ile düzeltildi.¹⁰⁴

II. Adarnase, Afşin ile I. Simbat arasındaki meselenin tatlıya bağlanmasına sevinerek, I. Simbat'a Erazgavork'da saray yanına yapılan kiliseyi görme bahanesiyle Şüregel'e¹⁰⁵ gelmek istediği haberini gönderdi. 899'da I. Simbat, II. Adarnase'ye bir taç armağan etti. II. Adarnase de hayatının son 24 yılını kral olarak geçirdi.¹⁰⁶ Bu suretle Ardahan-Artvin Bagratunileri, Gürcistan/İber/Kartli ve Abhaz Kralı unvanını da alarak 992 yıl aynı soydan devam eden dünyanın en uzun ömürlü krallık sülalerinden biri olma imkânına kavuştu.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Drasxanakertc'i, *History Of Armenia*, s. 142-143; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 267-268; Yıldız, "Sâcoğulları", *DGBİT*, s. 101-102.

¹⁰¹ İbnü'l- Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 409; Aktan, "Mu'tazıd-Billâh", s. 384.

¹⁰² Drasxanakertc'i, *History Of Armenia*, s. 144-145; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 406; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 268; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s. 34.

¹⁰³ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 408; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 268; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s. 34.

¹⁰⁴ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 268-269; Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s. 35.

¹⁰⁵ Batıda Yahnılar ve Koçköyü-suyu ile doğuda Arpaçay ve sınırına varınca, güneyde Alacadağ ile Mağazbert-deresine kadar yayılan, suları sağdan Arpaçay'da toplanan dalgalı yayla bölgesine verilen addır. Kars ilinde kalan Şüregel bölgesi, *Batı-Şüregel* olup, Arpaçay solunda yer alan Gümrü bölgesini de içine alarak, güneyde Buğutu ve doğuda Alagöz ile Kolkat Dağları'na kadar uzayıp suları Arpaçay'a toplanan *Doğu-Şüregel* sınırın ötesinde kalmıştır. Halk arasında Kars-çayı kavşağından yukarıdaki Arpaçay boyuna *Yukarı-Şüregel* ve bu kavşaktan güneyine de *Aşağı-Şüregel* denilmektedir. Bkz: Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 6.

¹⁰⁶ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 409; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 269.

¹⁰⁷ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 269.

899 yılı civarında Afşin, ordusuyla birlikte Tiflis'i gezdikten sonra Şüregel'e gelip, I. Simbat'ı yanına çağırdı. Fakat I. Simbat korktuğu için II. Adarnase'nin bölgesine kaçtı. Afşin ikinci kez haber gönderip, dostça geldiğini ilettikten sonra Dvin'e gitti ve orada oğlunu Ermeniye emîri tayin etti. Baş haremağası Yusuf'u da oğlunun yanına yardımcı olarak bırakıp kışlağına döndü.¹⁰⁸ Afşin'in gittiğini öğrenen I. Simbat, baş haremağası Yusuf ile görüşmek için Anı Kalesi'ne geldi. Aralarında yapılan anlaşmaya göre Yusuf son rehineleri getirecekti. I. Simbat da kendisinden istenilen bir asiye iade etti. Daha sonra bu asi öldürüldü. Daha sonra Yusuf, Mısır'da öldürüldü.¹⁰⁹ Afşin de 901 yılında Berdea'da ortaya çıkan bir salgından öldü.¹¹⁰ Bu ölüm, Bagratuni Krallığına nefes aldırdı.¹¹¹ Afşin, adamlarına vasiyeten ölümünden sonra yerine oğlu Divdâd'ı geçirmelerini istemesine rağmen, Afşin'in bu isteği yerine getirilemedi. Afşin'in kardeşi olan Ebû'l-Kâsım Yusuf'un Azerbaycan ve Ermeniye valiliği makamını zorla ele geçirilmesiyle Sâcoğulları hanedanının ikinci emîri iktidara geçmiş oldu.¹¹² Ebû'l-Kâsım Yusuf, Ermeniler için, abisi olan Afşin'den daha korkutucu bir düşman olacaktı.¹¹³ Simbat, hem 902 yılında Erdebil'de kendi adına gümüş para bastırmış olan¹¹⁴ Ebû'l-Kâsım Yusuf'a hem de Halife olan Müktefî¹¹⁵ (902-908)'ye hediyeler gönderdi. Afşin'in ölümünü bir fırsat bilen Arap-Kaysoğulları emîri, topraklarını genişletmeye kalkıştı. Bunu duyan I. Simbat sefere hazırlandı. Ordunun bir kolunu bozan I. Simbat, daha sonra araya aracılardan girmesiyle ileri bir harekâttan vazgeçti.¹¹⁶

¹⁰⁸ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 269; Yıldız, "Sâcoğulları", *DGBİT*, s. 104.

¹⁰⁹ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 410; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 270; Yıldız, "Sâcoğulları", *DGBİT*, s. 98.

¹¹⁰ İbnü'l- Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 424; Zetterstéen, "Mûtaẓıd", s. 751; Sümer, "Muhammed b. Ebû's- Sac", s. 526.

¹¹¹ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 412.

¹¹² İbnü'l- Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 424; CL. Huart, "Ebüssâc", *İA*, IV, MEB. Yay., İstanbul 1988, s. 92; Yıldız, "Sâcoğulları", *DGBİT*, s. 110.

¹¹³ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 424.

¹¹⁴ Yıldız, "Sâcoğulları", *DGBİT*, s. 110.

¹¹⁵ Halife Mu'tazîd-Billâh'ın oğludur. Babası tarafından Rey valiliği ile görevlendirilmiş ve bu görevi 5 yıl ifâ etmiştir. Karmatilerle şiddetli şekilde mücadele etmiş, onun zamanında Karmatiler ciddi bir bozguna uğratılmıştır. Kumandanlarından biri olan Muhammed b. Süleyman 905 yılında Tolunoğulları'nı ortadan kaldırdı. Hz. Ali'den sonra Ali adını taşıyan ilk halifedir. Bkz: İbnü'l- Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, VII, s. 431; K. V. Zetterstéen, "Müktefî", *İA*, VIII, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 796; İslam Araştırmaları Komisyonu (Mısır), *Peygamber Efendimizin (S.A.V.) Doğumundan Günümüze İslâm Tarihi*, I, s. 336-337; Abdülkerim Özaydın, "Müktefî-Billâh", *DİA*, XXXI, TDV. Yay., İstanbul 2016, s. 535-536.

¹¹⁶ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 414; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 270.

Afşin'in ölümünden sonra yerine gelen Ebû'l- Kâsım Yusuf'a karşı harekete geçmek isteyen I. Simbat, Halife Müktefî'ye bir elçi göndererek, Sâcoğulları tehlikesine karşı birlikte hareket etmek istediğini belirtti. Onun bu teklifini memnuniyetle karşılayan Halife, I. Simbat'a krallık tacı, hil'at, kıymetli taşlarla süslenmiş kemer, kılıç ve at gönderdi. Bu ittifaktan haberdar olan Ebû'l- Kâsım Yusuf, ittifakı önlemek için, I. Simbat'ı Erdebil'e davet ederek Halife'ye karşı bir olmak için teklif sundu ise de I. Simbat bu teklifi kabul etmediği gibi, Ebû'l- Kâsım Yusuf'un davetine de icabet etmedi. Teklifinin reddedilmesine çok sinirlenen Ebû'l- Kâsım Yusuf, I. Simbat üzerine sefere çıktı ancak yoğun kış şartlarından dolayı Dvin'e dönmek zorunda kaldı hatta I. Simbat ile anlaşarak ona bir tac gönderdi. Böylelikle Ebû'l- Kâsım Yusuf, I. Simbat'a karşı askerî bir başarı kazanamasa da Halife ile I. Simbat arasındaki anlaşmayı işlemez hale getirdi, hatta ona bir tac göndererek onun kendisine tabii olmasını istedi. I. Simbat da bu durumu kabul etti. 905 yılında Ebû'l- Kâsım Yusuf, Halife Müktefî'ye karşı isyan edince Halife, I. Simbat da dâhil olmak üzere kendisine bağlı olanlara mektup gönderip, yardım istedi. Ebû'l- Kâsım Yusuf ile aralarında anlaşma olmasına rağmen Ebû'l- Kâsım Yusuf'a güvenmeyen I. Simbat, kuvvetlerini hazırladı. Fakat çok geçmeden Halife ile Ebû'l- Kâsım Yusuf anlaşınca, I. Simbat zor durumda kaldı.¹¹⁷

906 yılına gelindiğinde II. Adarnase'nin damadı Konstantin, bir takım yerleri yağma hevesine kapıldı. Simbat ve Adarnase, Konstantin'i yakalayıp 4 ay gibi bir süre Anı kalesine hapsedtiler. Daha sonra I. Simbat, Konstantin'i serbest bırakınca onun bu hareketi II. Adarnase'yi kendisine düşman etti. I. Simbat, Halife'ye ve Ebû'l- Kâsım Yusuf'a ödeyeceği vergilerden dolayı halkın hayvanlarının 1/5'ini alıyordu. Bu ağır vergilerden dolayı ayaklanan ahalinin başına halkın çok sevdiği biri olan Asan Bey geçti. Niyeti diğer beylerle birleşerek I. Simbat'ı öldürmek ve II. Adarnaseyi kral yapmaktı. Asan Bey, Anı Kalesi'ni kuşattı fakat I. Simbat'ı öldürme planında muvaffak olamadı. I. Simbat durumu kurtarıp isyancıları def etti ve II. Adarnase'nin oğlunu rehin almak suretiyle barışı sağladı.¹¹⁸

¹¹⁷ Drasxanakertc'i, *History Of Armenia*, s. 155; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 425; Yıldız, "Sâcoğulları", *DGBİT*, s. 110-112; Yıldız, "Sâcoğulları", s. 429-430; İpek, "Sâcoğulları", s. 364.

¹¹⁸ Drasxanakertc'i, *History Of Armenia*, s. 151-152; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 272; Yıldız, "Sâcoğulları", *DGBİT*, s. 113.

908 yılında Vaspurakan (Merkezi Van) hâkimi, I. Simbat'ın yiğeni olan Gagik'in Bagratunilerle arası açıldı. Bir takım hediyeler ile Ebû'l- Kâsım Yusuf'un yanına varıp I. Simbat hakkında kötü şeyler söyledi. Ermeni prenslerinin arasındaki anlaşmazlık Ebû'l-Kâsım Yusuf'un işine geldiğinden Ebû'l-Kâsım Yusuf, Gagik Ardzurini tarafını tuttu.¹¹⁹ Aynı tarihte Ebû'l-Kâsım Yusuf, ona kral unvanını verdi. Böylelikle kuzeyde Bagratuni, güneyde Arzruni krallıkları olmak üzere Ermeniler arasında iki krallık ortaya çıkmış oldu. Gagik'in kardeşi olan Gurgen de Ebû'l- Kâsım Yusuf'u, I. Simbat üzerine sefere çıkması için tahrik etti. Bunun üzerine Ebû'l- Kâsım Yusuf, 909 yılında Dvin'e geldi. I. Simbat, vermesi gereken vergisini Ebû'l- Kâsım Yusuf'a gönderdi fakat korktuğu için Ebû'l- Kâsım Yusuf'un yanına gelemedi. 910 yılında Ebû'l-Kâsım Yusuf, ordusunu kurdu. I. Simbat'ın oğulları Aşot ve Muşel, Ebû'l- Kâsım Yusuf'un ordusuyla savaştı. Muşel, esir düştü. Daha sonra bölgede kıtlık oldu. Beylerin birçoğu Ebû'l- Kâsım Yusuf'a biat edip, vergilerini ona verdiler.¹²⁰ I. Simbat'ın yardım isteğine Bağdat ve İstanbul olumlu cevap vermedi. Bunun üzerine I. Simbat, Kağızman civarında sarp bir kaleye sığındı. Muhtemeldir ki Ebû'l- Kâsım Yusuf burayı kuşattı ve aldı.¹²¹ Kendisine biat edeceğine dair yemin eden I. Simbat'a iyi muamelede bulundu. Daha sonra Ebû'l- Kâsım Yusuf, I. Simbat'ın kendisine yeniden itaatsizlik edeceğini düşünerek onu yakalattırdı. Zincire vurdurarak Dvin'e götürdü. Sonra ise Alıncak'ı almak için yola çıkarken I. Simbat'ı da zincire vurulmuş bir şekilde yanına aldı. Alıncak kuşatıldığı sırada I. Simbat boğdurularak idam edildi.¹²² Hristiyanlıktan dönme teklifini reddettiği için öldürüldüğünden Ermeni belgelerinde I. Simbat'a “*şehid (nahadak)*” denilmektedir.¹²³ Ancak I. Simbat'ın öldürülmesinin sebebi, dinini değiştirmedikten

¹¹⁹ Huart, “Saciler”, s. 17; İpek, “Sâcoğulları”, s. 365.

¹²⁰ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 273-274; İpek, “Sâcoğulları”, s. 365.

¹²¹ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 274.

¹²² Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 160; Barthold, “Ani”, s. 435; Aslan, *Armenia And Armenians*, s. 70; Kurkjian, *History of Armenia*, s. 190; Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (Çev: Hrand. D. Andreasyan), (Haz: Erdoğan Merçil), TTK Yay., Ankara 2003, s. 23; Streck, “Ermeniyeye”, s. 320; Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 75; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 275; İsmail Kayabalı- Cemender Arslanoğlu, “Anadolu’nun Kuzey Doğu, Azerbaycan’ın Batı Sınır Bölgeleri Tarihine Ana Çizgileri”, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., sayı 226, Ankara Nisan-Mayıs-Haziran 1978, s. 57; Yıldız, “Sâcoğulları”, *DGBİT*, s. 115-120; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Gürcistan*, s. 104; Sağır, “Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Ermeni Yerleşimleri”, s. 192.

¹²³ Genceli Kirakos, *History of Armenians*, (Çev: Robert Bedrosian), New York 1986, s. 48; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 275.

değil, Ebû'l- Kâsım Yusuf'a karşı sürekli bir ihanet içerisinde olmasından kaynaklanmaktadır.

1.3.2. Demir Aşot/ II. Aşot Dönemi (915-928)

Ebû'l-Kâsım Yusuf, Alıncak'ı aldıktan sonra Dvindeki tüm kale ve bölgelere Müslüman-Türk askerlerini yerleştirdi. I. Simbat'ın, Demir lâkaplı Aşot ile Abas adında iki oğlu vardı. Veliaht olan ise ilkiydi. Demir Aşot, zamanında babası I. Simbat'ın taçlandırıp krallığını tasdik ettiği Ardahan/Artvin Bagratunilerinden II. Adarnase'nin 915 yılında kendisine taç göndermesi ile krallığını ilân etti. Demir Aşot, ülkede Müslüman garnizonların varlığından dolayı iktidarının ilk yıllarda bir etkinlik gösteremedi.¹²⁴ Ebû'l- Kâsım Yusuf'un haraç meselesinden dolayı Halife Müktefi'den sonra yerine geçen Muktedir-Billâh¹²⁵ (908-932) ile arası açılmasını ve Halife'ye isyan etmesini ve bunun sonucunda da Ebû'l-Kâsım Yusuf'un hapse atılmasını¹²⁶ bir fırsat olarak gören Demir Aşot, ülkesine bir nizâm vermeye çalıştı. Ebû'l-Kâsım Yusuf'un hapse atılması üzerine, yerine Türk emirlerinden Sebük (Nasr) Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliği görevine getirildi.¹²⁷ Daha sonra Mistik Nikolaos, VI. Hovhannes ve II. Adarnase'ye bir mektup yazıp Müslümanların egemenliğinde olan yerlere kaşı durulmasını ve Bizanslıların yakında oralara bir ordu ile geleceklerini bildirdi. 920 yılında Bizans orduları Fırat civarındaki İslam ülkelerine saldırdılar ve birçok yerleri aldılar. Bu sırada mektubu alan VI. Hovhannes, II. Adarnase'yi ziyaret etti, ülkenin muhtelif yerlerini dolaşarak Hristiyanlar arasında herhangi bir birliğin olmadığını gördü. Bunun üzerine VI. Hovhannes, Kayser'e bir mektup yazarak Bizans ordularının buraya gelmeleri gerektiğini bildirdi. Mektubu alan Kayser, Teodoros isimli bir elçiye çeşitli hediyelerle beraber Ermeniyeye gönderip, Demir Aşot ile VI. Hovhannes'i İstanbul'a çağırdı. Fakat VI. Hovhannes İstanbul'da onun mezhebini değiştirirler

¹²⁴ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 275-276.

¹²⁵ Abisi Müktefi'nin ölümünden sonra 908 yılında hilâfet tahtına geçmiştir. Fakat kısa süre sonra ileri gelen devlet adamları İbnü'l-Mu'tez'i halife ilân ettilerse de, Muktedir-Billâh'ın nüfuzlu komutanları sayesinde hilâfet makamı tekrar bu ikincisine geçti. Muktedir-Billâh döneminde Karmatilerle mücadele edilmiş, Sâcoğullarından Yusuf b. Ebü's-Sâc Karmatilerle girdiği savaş esnasında önce mağlup sonra esir edilmiştir. Ayrıca bu dönemde Bizans ile süren mücadeleler devam etmiştir. Bkz: K.V. Zetterstéen, "Muktedir", *İA*, VIII, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 575; Abdülkerim Özeydin, "Muktedir-Billâh", *DİA*, XXXI, TDV Yay., İstanbul 2016, s. 144.

¹²⁶ İbnü'l- Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, (Çev: Ahmet Ağırakça), Bahar Yay., İstanbul 1989, s. 86-88.

¹²⁷ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 277; İpek, "Sacoğulları", s. 365.

korkusuyla bu davete uymadı. Demir Aşot ise mektubun geldiği yıl İstanbul'a gitti ve orda çok itibar gördü. İstanbul'da *Armenya Kralı* olarak tanındı. 921 yılında Demir Aşot, ülkesine dönerken Rum askerleri ile birlikte Kulp bölgesine girdi. Kulp halkı, Demir Aşot'u ve Rumları sevmediklerinden, onlara karşı koydular. Fakat Bizanslılar hem halkı katlettiler hem de mallarını yağmaladılar. Kulp halkını Rumlara ezdirdiği için ahali Demir Aşot'a büyük bir nefret duyuyordu. Bu yüzden Demir Aşot'un rakibi olan Sibarabed Aşot'un yanında yer aldılar. Sibarabed Aşot da bu fırsattan yararlanıp Emîr Sebük'ten tac ve hil'ât gibi hediyeler alarak Ermeniyeye meliki oldu. Bundan sonra Kulp'a gelip buraya hâkim oldu. Böylece biri İstanbul'un yardımıyla Erazgavork'ta; diğeri de Müslüman Türklerin yardımıyla Bagaran'da olmak üzere Kars'ta iki tane hem rakip hem de kardeş olan Bagratuni Krallığı olmuş oldu.¹²⁸

Kulptaki mezalimi yüzünden Demir Aşot, hâkimiyetini kaybettiği kuzey bölgelerinde kudretini tekrar tesis etmek için harekete geçti. Şamşvilde Kalesi'ni kuşattı. Fakat kaleyi kuşatma ile alamayacağını anlayınca Askuret (Azgur) Kalesi yanında konakladı. Konakladığı esnada Kentunilerin baskınına uğradı. Bunun üzerine Abhaz Kralı olan II. Gurgen'in yanına vardı. Aşot'un tekrar geri geleceğini tahmin eden Vasak, (Şamşvilde hâkimi) Aşot ile barıştı. 922 yılında, rakibi olan Sibarebed Aşot'un üzerine gitti. Önce onu yendiyse de sonradan yenilip çekildi. Bu sırada Demir Aşot, Udi seferine çıktı. Oradaki asileri cezalandırdı ve Gordıman hâkimi Sahak'ın kızı ile evlendi. Bu evlilikten çocuğu olmadı.¹²⁹

922 yılında Demir Aşot'un kardeşi Abas tahta geçmeye kalkıştı fakat Demir Aşot duruma hâkim oldu. Bu yılda ayrıca Ebû'l- Kâsım Yusuf hapisten çıktı ve Halife Muktedir-Billâh onu Tahran bölgesine vali olarak atadı. Emîr Sebük de öldüğünden onun hâkimiyet sahasındaki bölgeler Ebû'l- Kâsım Yusuf'a kaldı.¹³⁰ Halife'nin de emri ile Ebû'l- Kâsım Yusuf, Demir Aşot'a bir tac gönderdi ilâveten *Şâhânşâh*¹³¹ unvanını verdi. Bu, Demir Aşot'un Hristiyan krallarının en büyüğü olarak tanınmış bulunması anlamına geliyordu.¹³² Demir Aşot, bir merasimle Ebû'l- Kâsım Yusuf'un gönderdiği

¹²⁸ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 277- 279; Yıldız, "Sâcoğulları", *DGBİT*, s. 123.

¹²⁹ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 279-280.

¹³⁰ İbnü'l- Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 116-117; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 280; Yıldız, "Sâcoğulları", *DGBİT*, s. 126.

¹³¹ Krallar kralı. Bkz: Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 296.

¹³² Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 280; Yıldız, "Sâcoğulları", *DGBİT*, s. 126.

tacı giydikten sonra Sibarabed Aşot üzerine yürüdü. Dvin yakınlarında meydana gelen savaşta yenilen Aşot geri çekildi. Bunun üzerine Abhaz Kralı II. Gurgen'den aldığı kuvvetlerle Vagharşapat'a geldiyse de Katolik VI. Hovhannes bu iki rakibi barıştırdı.¹³³

1.3.3. Kars Kralı Abas Dönemi (928-952)

Ardzırunili Gagik Abas, 928 yılında Demir Aşot'un kardeşi olan Abas'a, *Şâhânşâh* unvanı verip, onu kral ilan etti. Abas da merkez olarak Kars'ı belirledi.¹³⁴ Böylece Kars, Ermeni Krallığının başkenti olmuş oldu.¹³⁵

Abas tahta geçmeden bir sene evvel (927) Ebû'l- Kâsım Yusuf, Halife Muktedir-Billâh'ın emri üzerine, Karmatîlerle¹³⁶ girdiği savaşta esir düşüp, şehid oldu.¹³⁷ Ebû'l- Kâsım Yusuf, son derece olgun ve cömert bir insan olduğundan ona “*eş-Şeyhu 'l-kerîm*” lâkabı verilmiştir.¹³⁸ Ebû'l- Kâsım Yusuf şehit olduktan sonra yerine, yeğeni Ebû'l Müsâfir Feth (Afşin'in oğlu) geçti. Ebû'l Müsâfir Feth de 930 yılında öldürülünce Sâcoğulları hâkimiyeti resmen sona erdi.¹³⁹ Bir Müslüman-Türk hânedanı olan Sâcoğulları, 898-930 tarihleri arasında Kars ve yöresinde hüküm sürdüler. Bu hâkimiyet kısa bir süreliğine olsa da, Selçukludan önce bölgede kurulan ilk Müslüman-Türk idaresi olması bakımından önemlidir. Bu yönüyle Kars ve çevresi, bundan sonra Anadolu'da kurulacak Türk-İslam devletlerine ön adım oluşturmuş olması bakımından önemlidir. Sâcoğulları'ndan sonra Azerbaycan bölgesinde türlü karışıklıklar meydana

¹³³ Yıldız, “Sâcoğulları”, s. 435; Yıldız, “Sâcoğulları”, *DGBİT*, s. 126.

¹³⁴ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 281.

¹³⁵ Sağır, “Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri”, s. 193.

¹³⁶ 869 yılında Abbasîler'e karşı tertip edilen Zenc isyanı esnasında Bahreyn'de ortaya çıkmış, aşırı Şîî-İsmâiliyye mezhebine mensup olan bir gurup. İsmi, bir İsmâili dâisi olan Hamdân Karmat'tan almıştır. Bkz: Hakkı Dursun Yıldız, “Türklerin Müslüman Olmaları”, *DGBİT*, VI, İlk Müslüman Türk Devletleri, Esra Yay., İstanbul 1989, s. 45; L. Massignon, “Karmatîler”, *İA*, VI, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 353; Sabri Hizmetli, “Karmatîler”, *DİA*, XXIV, TDV. Yay., İstanbul 2011, s. 510.

¹³⁷ İbnü'l- Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 145; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 283; Zetterstéen, “Muktedir”, s. 575; Hakkı Dursun Yıldız, “Fatımîler”, (İstifâde edilen: Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'l-Devleti'l-Fatimiyye*) *DGBİT*, V, Abbasîler Devrindeki İslâm Devletleri, Konya 1994, s. 88; İpek, “Sâcoğulları”, s. 365; Özaydın, “Muktedir-Billâh” s.144.

¹³⁸ İbnü'l- Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 147.

¹³⁹ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 283; Yıldız, “Sâcoğulları”, *DGBİT*, s. 135; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü El Kitabı*, s. 211.

gelmiştir. Abbasî ordularında görev alan ve Ebû'l- Kâsım Yusuf'un komutası altındaki gulâm kıtalarına Sâciyye adı verilmiştir.¹⁴⁰

931 yılından itibaren Azerbaycan ve Ermeniye valiliği Deylemlî Sâlâroğullarına¹⁴¹ geçti. Bu tarihten itibaren Bagratuni halkı refah içinde yaşadılar.¹⁴²

Ülkenin Abas döneminde rahata kavuştuğunu duyan, zamanında buralardan giden halk yavaş yavaş Bagratuni ülkesine dönmeye başladılar. Abas, 932 yılında on iki havariyi temsil eden bir katedral yaptırmaya başladı. Bundan başka, 932 yılında başlanan büyük kilisenin yapımı, 937 yılında bitti. Bu kilise, Türk çadır üslubuna göre yapılmıştı. 1579'da bu kilise, camiye çevrilmiştir ki; Evliya Çelebi bu camiden Süleyman Efendi Cami diye bahseder. On iki havariyi temsilen yapılan bu kabartmalardan dolayı On İki Havari Kilisesi denilen bu kiliseyi Gürcü-Abhaz Kralı Ber, Ortodoks ayinine göre açmak isteyince Kral Ber yakalandı ve gözleri kör edildi.¹⁴³

1.4. ANI VE KARS BAGRATUNİ KRALLARI

1.4.1. III. Aşot (961-977) ve Kars Kralı Muşel Dönemi (962-984)

III. Aşot 961 yılında kral oldu.¹⁴⁴ Krallığının yaklaşık ilk dokuz yılını ülkesindeki sorunları gidermekle geçirdi. Marzbedunili Kor Bey'i orduya başbuğ yaptı. III. Aşot, kardeşi Muşel'e Vanand Bölgesi'ni verdi. Bu arada III. Aşot, el-Cezire valisi olan Hamdanoğulları¹⁴⁵ ile yaptığı savaşta galip geldi. Bu vali, Halife Mutî' - Lillâh¹⁴⁶ (946-

¹⁴⁰ İpek, "Sâcoğulları", s. 365; Ali İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", *EKEV Akademi Dergisi*, EKEV Yay., XV, sayı 49, Erzurum 2011, s. 171.

¹⁴¹ Sâcoğullarından Ebû'l Mûsâfir Feth'in öldürülmesinden sonra Azerbaycan bölgesinde oluşan boşluktan yararlanarak ortaya çıkan hânedanlık. İlk üyesi, Muhammed b. Mûsâfirdir. Bkz: Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü El Kitabı*, s. 212.

¹⁴² Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 283.

¹⁴³ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 283-285.

¹⁴⁴ Mateos, *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev: Hrant D. Andreasyan), TTK Yay., Ankara 1987, s. 7.

¹⁴⁵ Musul, Halep ve civarında hüküm sürmüş bir hanedandır. Bir Arap kabilesi olan Benî Tağlib'den gelmişler ve uzun süre Cezîre'de yaşamışlardır. Hanedanlığın kurucusu olan Hamdân b. Hamdûn IX. Yüzyılın sonlarına doğru Cezîre'deki Hâricîler'in müttefiki olup, halifenin otoritesine karşı isyan edip, daha sonraları Şiîliği benimsediler. Bkz: M. Sobernheim, "Hamdânîler" *İA*, V-I, MEB Yay., İstanbul 1993, s. 179; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü El Kitabı*, s. 134.

¹⁴⁶ Halife Muktedir-Billâh'ın oğludur. 945 yılında Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim olması, Mutî'-Lillâh'a halifelige giden yolu açmış oldu. Büveyhî emiri Muizzüddavle, önce Müstekfî'ye biât ettiyse de,

974)'a isyan etmiş ve III. Aşot'dan vergi istemişti. Bu başarısından sonra Halife, III. Aşot'a *Şah-ı Ermen* unvanını verdi.¹⁴⁷ Bu zaferden sonra da III. Aşot'un kardeşi Muşel, abisine bağlı kalmak şartı ile Kars-Bagratuni Krallığını kurdu.¹⁴⁸ III. Aşot da 962 yılında Anı'yı başkent yaptı.¹⁴⁹ Ermeni ve Gürcü Bagratunilerin altında, Transkafkasya'da şimdi; kültür, eğitim, zanaat, ticaret, endüstri ve esnaflığın, o güne kadar ancak ender olarak görülmüş bir şekilde geliştiği bir Altın Çağ başlamıştı. Kentler giderek daha fazla nüfusu kendilerine çekiyordu; Bagratuni hanedanının Anı'daki, aslen Ermeni feodal devleti Şirak'ın bir merkezi olan müstahkem yer, Arpaçay/Ahurjan Nehri'nin dik kıyısında pitoresk bir şekilde konumlanmış olarak, Ermenistan'ın en önemli ticaret ve kültür merkezi haline geldi. Anı, 961'de tüm Ermenistan'ın başkenti oldu.¹⁵⁰

Bu sırada III. Aşot'un karısı iki tane kilise yaptırdı; kendisi de, Anı'yı genişletmek adına Orta Anı Surları denilen surları yaptırdı.¹⁵¹ Urfalı Mateos'un verdiği bilgilere göre bu surlar 971-2 yıllarında yapıldı. III. Aşot ayrıca bir de imarethane yaptırdı. Bundan dolayı ona *Olormaz* (şefkatli) lâkabını verildi.¹⁵²

Bu yıllarda Katolikosluğa getirilen I. Khaçik, Ergine'ye yerleşerek, 26 Ekim 986'da meydana gelen depremde zarar gören İstanbul Ayasofya Kilisesi'ni tamir

sonradan Müstekfi'nin gözlerine mil çektirmek suretiyle onun yerine Mutî'Lillâh'ı geçirdi. Ancak Mutî'Lillâh'ın halifelîği Abbasiler devrinin en sönük evresini teşkil etmiştir. Halifenin en küçük bir etkinliği yoktu. Devletin idaresi önce Muizzüddeve'nin, onun ölümünden sonra da oğlu olan Bahtiyâr'ın elinde idi. Bkz: İbnü'l- Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, VIII, s. 389; K.V. Zetterstéen, "Mutî", *İA*, VIII, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 764; Ahmet Güner, "Mutî'Lillâh", *DİA*, XXXI, TDV. Yay., İstanbul 2016, s. 401.

¹⁴⁷ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 288-289.

¹⁴⁸ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 289.

¹⁴⁹ Ernest Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Grekçe Arabca, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'ten 1071'e Kadar*, (Ter: Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1970, s. 157; M. Fahrettin Kırzioğlu, "Kars", *İA*, VI, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 361; Tufan Gündüz, "Kars", *DİA*, XXIV, TDV. Yay., İstanbul 2001, s. 515; Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri", s. 197; Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", s. 217.

¹⁵⁰ Georg Kobro, *Kars Ve Ardahan Bölgesi Doğu Anadolu/Transkafkasya'da Bir Sınır Bölgesi Üzerine Tarhsel-Coğrafi Bir Araştırma(Çalışma)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Münih Ludwig Maximilian Üniversitesi Felsefi Tarih ve Sanat Bilimleri Fakültesi, Münih 1989, s. 26.

¹⁵¹ Vardan; *Türk Fütühat Tarihi*, s. 164; Michael Chamich, *History of Armenian*, s. 87; Barthold, "Anı", s. 435; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 290.

¹⁵² Vardan; *Türk Fütühat Tarihi*, s. 164; Barthold, "Anı", s. 435; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 290.

eden¹⁵³ Tiridat Usta'ya bir katedral yaptırdı. Buna ek olarak da bir kütüphane kurdurdu. Bu kütüphane Kars'ın en eski kütüphanesidir.¹⁵⁴

Bu tarihlerde Bizanslılar Müslümanların yurtları olan Adana, Tarsus, Diyarbakır, Malazgirt ve Antakya'ya saldırdılar.¹⁵⁵ Fakat Bizanslılar Bagratunilerin ülkesine saldırmadılar. Bunun sebebi burayı İstanbul'a bağlı bir tampon bölge haline getirip Bağdad'a daha yakın olan bölgeleri ele geçirmek istemeleri olmalıdır.

Bagratuniler, artık Azerbaycan valilerine vergi vermeyecekleri için zenginleştiler ve nüfusları da arttı. Bu yüzden de dar bir alana sıkışmamak için surları genişlettiler. Trabzon ile İran arasındaki ticareti sağlayan Dvin yolu yerine; Bagratuniler Arpaçay üzerinde birkaç köprü inşa ettiler.¹⁵⁶

Bizans'ın yeni imparatoru Yoan Çimiskes, Müslüman yurtlarına yaptığı seferlere yüklendi. 972 yılında Nusaybin'i aldı ve burada büyük mezalimler yaptı. III. Aşot da, Çimiskes'in kendi yurtlarına yaklaştığı haberini duyunca ona hemen bir elçi gönderip, emrinde olduğunu bildirdi. Çimiskes, III. Aşot'un askerlerinden 10 bin kişi aldı ve III. Aşot'un bu hareketinden memnun oldu. Böylece Bizans ile dostluğunu kuran Aşot ülkesine döndü.¹⁵⁷ III. Aşot 977'de öldü.

1.4.2. II. Simbat Dönemi (977-989)

III. Aşot ölünce yerine oğlu II. Simbat geçti. II. Simbat zamanında mimari, sanat ve imar bakımından büyük gelişmeler oldu. Hatta Anı'nın kuzey ve doğudaki en geniş surları yapıldı. 979'da kral II. Simbat artan nüfusu sığdırabilmesi için Aşağı Anı'da en dıştaki surları yaptırmaya başladı.¹⁵⁸ 987 yılında ise II. Simbat, Tiridat Usta'ya Anı Katedrali'ni yaptırtmaya başladı. Fakat Tiridat Usta ölünce, katedral I. Gagik döneminde bitirildi.¹⁵⁹ Daha sonra bu yapı 1064 yılında, şehir Alp Arslan tarafından

¹⁵³ Semavi Eyice, "Ayasofya", *DİA*, IV, TDV. Yay., İstanbul 1991, s. 207; Semavi Eyice, "Ayasofya", *İstanbul Ansiklopedisi*, I, TEVTAV Yay., İstanbul 1993, s. 447.

¹⁵⁴ Kurkjian, *History of Armenia*, s. 193; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 290.

¹⁵⁵ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 290.

¹⁵⁶ Barthold, "Ani", s. 435.

¹⁵⁷ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 290-291.

¹⁵⁸ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 64; Kirakos, *History of Armenians*, s. 52; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 291-292.

¹⁵⁹ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 293.

fethedilince camiye çevrildi. II. Simbat bu katedral için Hint'ten değerli birçok hazine ile birlikte bir de avize getirtmiştir.¹⁶⁰

982 yılında II. Simbat'ın kardeşi Gagik, isyan etmeye hazırlanırken bu hareketi farkedildi. Bunun üzerine Gagik kaçsa da sonradan kral olan abisi II. Simbat ile barıştı. Bu olaylar olduğu sırada II. Simbat'ın kardeşi Gurgen, abisine sadık kalmıştır.¹⁶¹

Kars Bagratuni kralı Muşel, 982 yılında II. Simbat'a karşı düşmanca tavırlar gösterince II. Simbat ordu komutanı olan Pahlavuni Vasak'ı onun üzerine gönderip Şatık Kalesi'ni aldı.¹⁶² Bunun üzerine Küropalat David, Muşel'in yardımına geldi. Yardıma gelen Tayk kralı David, II. Simbat'ı kaleyi Muşel'e vermesi için zorladı.¹⁶³ Daha sonra barış yapıldı. Barış yapılmasına rağmen Muşel, Dvin emîri olan Ebû'l-Heyca ile anlaşarak onun II. Simbat'ın ülkesine saldırmasını sağladı. Ebû'l-Heyca da Koşa-Vank'a kadar geldi ve buradaki tapınağı yaktı. Fakat bu sırada (982) Ebû'l-Heyca, Nahçıvan emîri olan Ebû Dulef tarafından yenilgiye uğrayınca Dvin'i kaybetti. Bundan sonra Dvin yer yer el değiştirdi. II. Simbat da işine geldiği gibi hareket ederek zaman zaman taraf değiştirdi. II. Simbat, ömrünün sonlarına doğru uygunsuz işler yapıp, halkta kendisine karşı bir nefrete sebep oldu. Hemşiresinin kızıyla evlendi. Önce karısı, sonra da kendisi 989 yılında öldü ve Anı'ya gömüldü.¹⁶⁴

1.4.3. Genç Abas Dönemi (984-1029)

Kars kralı Muşel ölünce yerine oğlu Abas geçti. Kral olan dedesinin de adı Abas olduğundan bu krala Genç Abas denilmiştir. Tahta geçtikten sonra ülkede var olan soygunculuk, haydutluk gibi işlere son verdi. Ülkede birçok okul açtı. Ayrıca bir de Vank yaptırdı ve buranın keşişliğini Movses'e verdi.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 121.

¹⁶¹ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 293.

¹⁶² Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 294.

¹⁶³ Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 157.

¹⁶⁴ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 294-296.

¹⁶⁵ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 294-295.

1.4.4. I. Gagik Dönemi (989-1020)

II. Simbat ölünce yerine I. Gagik geçti. Tahta çıktıktan sonra *Şâhânşâh* unvanını aldı. Daha sonra bir kadın: “*Kral Simbat ölmedi, bana rüyamda göründü*” diye etrafa laf yayınca kral Gagik, bunun önüne geçmek için Simbat’ın ölüsünü mezardan çıkarıp halka gösterdi. Böylece zamanında bir meczubun ölüsünü mezardan çıkarıp beddua alan Simbat da aynı akıbete uğradı.¹⁶⁶

Bagratuniler en parlak zamanını I. Gagik döneminde yaşadılar. Onun zamanında Ani, artık siyâsî, dinî ve sanat ve ticaret merkezi olma bakımından Dvin’den sonra Aras boyunun en büyük ve kalabalık şehri olarak gelişecektir.¹⁶⁷ Fakat diğer tüm Ani-Kars kralları gibi I. Gagik de kendi adına para bastırmamıştır. I. Gagik tahtta kaldığı dönem içinde Ermenistan’ı barış içinde yönetti.¹⁶⁸ Ayrıca I. Gagik zamanında Ermeni mimarisi altın çağını yaşadı.¹⁶⁹

Gagik’in karısı olan Kadramite Hatun, II. Simbat’ın başlatmış olduğu katedralin yapımına hız verdirdi.¹⁷⁰ Ani’daki kiliseler içinde en önemlilerinden biri kuşkusuz şehrin en büyük mabedi durumundaki Büyük Katedral ya da Türk devrindeki adı ile Fethiye Camii’dir. I. Gagik’in eşi Kadramite tarafından 1001 yılında tamamlanan bu yapı, zamanın tanınmış mimarlarından aynı zamanda İstanbul Ayasofya’sının da onarımını yapan Tiridat Usta tarafından inşa edilmiştir.¹⁷¹ Ayrıca I. Gagik ve karısı zamanında Ebû’l-Heyca’nın yaktığı mabedin yerine bir kilise yaptırdılar. Kral bir de 1019’da bir kilise yaptırdı. 1905-1906 yıllarındaki yapılan kazılarda bu kilisede I. Gagik’in heykeli bulundu. Başında bir Müslüman sarığı bulunmaktaydı. II. Simbat’ın da başında böyle bir sarık vardı. Fahrettin Kırzioğlu’na göre, bu başlık Oğuzlarda da kullanılıyordu.¹⁷² 1905-1906 yıllarında N. Marr’ın ortaya çıkardığı en önemli buluntu olan ve yaklaşık 2.25 m. yükseklikteki bu heykelin başında bulunan sarık, -Anı çevresinin Emevilerden sonra zaman zaman Abbasî-Bizans çekişmelerinin yaşandığı bir

¹⁶⁶ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 296; Sağır, “Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Ermeni Yerleşimleri”, s. 199.

¹⁶⁷ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 297; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 291-292.

¹⁶⁸ Aristakes Lasdivertci, *History*, (Çev: Robert Bedrossian), New York 1985, s. 6; Barthold, “Ani”, s. 435.

¹⁶⁹ Sağır, “Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Ermeni Yerleşimleri”, s. 199.

¹⁷⁰ Kirakos, *History of Armenians*, s. 53; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 297.

¹⁷¹ Gündoğdu, “Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani”, s. 55.

¹⁷² Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 297.

yöre olduğundan- İslamî etkilerin yerli hristiyan halk üzerinde de yankısını gösterir niteliktedir. Bu heykelin çok küçük bir parçası, bugün Erzurum Müzesi'nde bulunmaktadır.¹⁷³

1.4.5. Anı Kralı Hovhannes Simbat Dönemi (1020-1041) ve Bagaratlılar'ın Sonu

II. Simbat'ın halefi olan I. Gagik'ten sonra başa geçen Hovhannes Simbat, (1020-1041) Gürcü kralı I. Giorgi'nin müttefikiydi. Giorgi, Bizans imparatoru II. Basil (976-1025)' in Doğu'ya gelmesiyle, onunla Trabzon'da 1021-1022 kışında anlaşmıştı. Böyle olunca Gürcü kralı I. Giorgi'nin müttefiki olan Hovhannes Simbat'ta imparatora elçi göndererek Anı'nın anahtarlarını imparatora verilmek üzere Trabzon'a göndermişti.¹⁷⁴

Hovhannes Simbat, savaşı sevmemekle beraber zeki idi. Küçük kardeşi Aşot ise asi ruhlu olduğundan, Hovhannes Simbat tek başına hareket etmeye başladı. Gürcü kralı I. Giorgi, Aşot'a bir tac ve bir de kılıç hediye etti. Aşot, küçük kardeşi Abas'ı da ikna ederek ülkeyi paylaşmak istedi. Bunu duyan Hovhannes Simbat rıza göstermedi ve Aşot'un üzerine sefere çıktı. Aşot da Vaspurakan kralı ile anlaşıp Anı önüne geldi ve Anı'yı sıkıştırmaya başladı.¹⁷⁵ Aşot, kral Gürcü kralı I. Giorgi'nin yanına gittikten sonra Varak Dağı'na vardı. Burada Haç Manastırı'na gidip Tanrı'ya secde etti, sonra da Hovhannes Simbat üzerine yürüdü. Anı halkı ayaklandı. Gürcü ordusundan bir elçi gelip Aşot'u teslim edeceklerini bildirdi. Çünkü Aşot ve Hovhannes Simbat'ın anneleri Gürcü kralı I. Giorgi'nin kızı idi. Büyük bir savaş oldu ve bu savaşı Aşot kazandı. Daha sonra Aşot ile Hovhannes Simbat barıştırıldı. Aşot'a Şirak dışındaki bütün Ermenilerin kralı; Hovhannes Simbat'ın ise Anı kralı, Hovhannes Simbat öldükten sonra Aşot'un bütün Ermenistan'ın kralı olacağı kararlaştırıp bu suretle barış sağlandı.¹⁷⁶ Hovhannes Simbat, Gürcü kralı I. Giorgi ile II. Basil arasında meydana gelen savaşta ilkinin müttefikiydi. Fakat Hovhannes Simbat daha sonra II. Basil'in doğruya doğru geldiğini

¹⁷³ Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", s. 56-57.

¹⁷⁴ Lasdivertci, *History*, s. 6; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s.166.

¹⁷⁵ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 301-302.

¹⁷⁶ Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 11-15; Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 167; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 291- 292; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 4.

duyunca 1021-1022 yılında Trabzon'da imparator ile anlaştı. Anlaşmadan sonra Hovhannes Simbat, bir elçi ile birlikte imparatora Anı'nın anahtarlarını gönderdi.¹⁷⁷



¹⁷⁷ Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 166.

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU ANADOLU'NUN BİZANS'A İLHAKI VE SELÇUKLULAR

Hovhannes Simbat ve kardeşi Aşot 1041 yılında öldüler. Fakat hanedanlık hemen Bizans'a geçmedi. Hovhannes'in yeğeni II. Gagik 1041/1042 yılında tahta geçip; 3 sene tahtta kaldı. Daha sonra Bizanslılar Bahram Pahlavuni tarafından Anı önünde büyük bir bozguna uğratıldı. İki sene sonra Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakhos, II. Gagikten amcası Hovhannes Simbat'ın II. Basil'e verdiği yerleri istedi. Fakat II. Gagik, kendisinin Bizans'ın bir vassalı olduğunu kabul etmekle beraber hükümdarlıktan vazgeçmediğini belirtti. Bunun üzerine İmparator, II. Gagik üzerine sefere çıktı. Fakat Bizans ordusu Anı önünde tekrar bir yenilgiye uğradı ve Ukhtik (Oltu)'e çekildi.¹⁷⁸

Aşot ve Hovhannes Simbat ölünce istikrar devri bitti. Birçok yer Bizanslılar tarafından yağmalandı.¹⁷⁹

2.1. SELÇUKLU AKINLARINDAN ÖNCE BÖLGENİN GENEL DURUMU

Anı'nın 1064'te alınmasına zemin hazırlayan ilk Türk akınlarından önce bölgede şu emîrlıklar bulunmaktaydı: Şeddâdlı Emîrliği,¹⁸⁰ Caferoğulları Emîrliği,¹⁸¹ Taşır

¹⁷⁸ Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 172.

¹⁷⁹ Lasdivertci, *History*, s. 28; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I, Kuruluş Devri*, TTK. Yay., Ankara 1993, s. 109.

¹⁸⁰ Merkezi Gence olan ve doğuda Hazar Denizi'nden batıda Gökçeöl'e kadar hâkimiyet kuran Şeddâdiler (951-1088) Azad/Gerni Çayı boyundaki Dvin'e de sahip olup, Taşır/Loru Bagratunileri'nin komşusuydu. Sonraları Gence ve Anı gibi çeşitli mıntikalardaki valilikleri en az XII. Asrın sonuna kadar ellerinde bulundurdu. Kür ve Aras nehirleri arasında uzanan bir alan olan doğu Transkafkasyayı yöneten Şeddâdiler'in ilk yerleşim yerleri Gence ve eski Ermenistan'ın başkenti Dvin olmuştur. Bu ailenin sonraki kolu daha sonradan Ermenistan'ın başkenti olan Anı olmuştur. Minorsky, Münecimbaş'ın Şeddâdileri Kürt orijinli kabul ettiğini söylemektedir. Bkz: V. Minorsky, *Studies In Caucasian History*, Taylor's Foreign Press, London 1953, s. 1, 33; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236)*, San Matbaası, Ankara 1982, s. 1; E. Denison Ross, "Şeddâd", *İA*, XI, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 381.

¹⁸¹ Tiflis'te küçük bir beylik. Kendi adlarına gümüş sikkeler bastırıp, transit ticaretinden elde ettiği vergilerle varlıklarını sürdürmüşlerdir. Arap soyludurlar. Caferoğulları, ismini Tiflis valisi olan Ca'fer b. Ali'den almıştır. Sultan Alp Arslan II. Gürcistan Seferi esnasında 1068 yılında Tiflis'i Gence emîri Fadlun'a verdi. Bkz: Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 2; Mustafa Aydın, "Tiflis", *DİA*, XLI, TDV. Yay., İstanbul 2012, s. 150-151.

Bagratunileri,¹⁸² Gürcistan-Abhaz Bagratunileri,¹⁸³ Vanand Bagratunileri,¹⁸⁴ Bizans'ın Anı Teması¹⁸⁵(Askeri Vilayeti).¹⁸⁶

XI. yüzyılın başlarında Doğu Anadolu bölgesinde oldukça hareketli hadiseler meydana geldi. II. Basil, Bizans tahtına çıktıktan kısa bir süre sonra Doğu Anadolu'da muhkem bir hâkimiyet oluşturmak için Bizans-Gürcü, Bizans-Ermeni mücadelesinin en şiddetli safhası yaşandı.¹⁸⁷

2.2. ANADOLU'YA SELÇUKLU AKINLARI

Adını, Oğuz Yabgu Devleti'nde bir subaşı olan Selçuk Bey'den¹⁸⁸ alan Selçuklular, Oğuzlar'ın Üç-Oklar kolunun Kınık boyuna mensupturlar.¹⁸⁹ Faruk Sümer, “Oğuz boylarının siyasî ve içtimai mevkilerine göre yapılmış olan Câmî üt-tevarih'teki cedvelde Kınıklar, 24. yani en sonuncu sırada gösteriliyor”¹⁹⁰ demektedir. Selçuk Bey 1007 yılında vefat edince geriye Mikâil, Arslan (İsrail), Mûsa, Yûsuf ve Yunus

¹⁸² Ermenice kaynaklarda “Sevord'ik” bölgesi ile Şamşvilde kesimine hâkim olan Anı Bagratunileri'nden ayrılmış, gregoryen Taşır/Loru Bagratunileri. Loru şehri başkentleri idi. Bagratunilerin bu koluna Korikyan ya da Alvank Krallığı da denilmiştir. Bkz: Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 2.

¹⁸³ Kökleri, Bagratuni kralı Kôr lâkaplı Aşot (732-750)'a dayanmaktadır. Asıl malikâneleri Bayburt-İspir-Oltu/Penek idi. Daha sonra Doğubayazıt civarında Daryunk'u da mülk edindiler. Bkz: Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 2-3.

¹⁸⁴ 962-1064 yılları arasında küçük bir beylik olarak Şirak/Şüregel Bagratunileri'nden ayrılmışlardır. 1000 yılından itibaren ise de Bizans'a tabi olmuşlardır. Bkz: Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 6.

¹⁸⁵ Anı kralı Hovhannes Simbat'ın 1021 yılında Bizans imparatoru I. Basil'e Anı'nın anahtarlarını göndermesi ile Anı şehri artık Bizans valileri tarafından yönetilmeye başladı. Bkz: Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 6-11.

¹⁸⁶ Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 1-6.

¹⁸⁷ Ahmet Toksoy, “Selçuklu-Bizans Mücadelesinin Ermeniler Üzerine Etkisi”, *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler*, I, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Erzurum 6-8 Mayıs 2015, s. 230.

¹⁸⁸ Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, Selçuk'un Kıyık (قيق)Türklerinin soyundan, Afrasyâb'ın neslinden olduğunu söylemektedir. Bkz: Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhan-i Selçukiyân)*, (Yay. Haz: Ayşe Ayna- Bilal Şahin- Ayşe Alhan- Sevgi Kübra Akdemirel- Ayşe Tepe- Sibel Temiz), (Ed: Erkan Göksu), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015, s. 16. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh ise Selçuk'un nesebini şöyle açıklamıştır: Selçuk bin Lokmân, Selçuk'un akrabalarından ve Kınık kemiğinden (استخوان قنيق) idi. Bkz: Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmî'üt-Tevârih* (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk), (Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2014, s. 53.

¹⁸⁹ El-Hüseyinî Sadruddîn Ebu'l- Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali, *Ahbâr üd-Devlet İs-Selçukıyye*, (Ter:Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1943, s. 2, İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, MEB. Yay., İstanbul 1992, s. 3; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK. Yay., Ankara 1995, s. 15; Faruk Sümer, “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI, TDV. Yay., İstanbul 2009, s. 365; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK. Yay., Ankara 2013, s. 13.

¹⁹⁰ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, TDAV Yay., İstanbul 1992, s. 68.

adlarında beş¹⁹¹ oğlu kaldı. Mikâil, babası hayatta iken gayri Müslimlerle yaptığı savaşta şehit olduğu için, Selçuk'a bağlı kavim ve kabilelerin reisleri, Mikâil'in oğulları olan ve Selçuk Bey tarafından büyütülen Çağrı Bey ile Tuğrul Bey oldu. İki kardeş, amcaları olan Arslan İsrail'in aile resiliğini kabul etmekle beraber, Mâverâünnehir'de kendilerine bağlı kuvvetler toplamaya başladılar ve kısa bir süre sonra önemli bir güce sahip oldular. Ancak bundan bir süre sonra Çağrı ve Tuğrul Beyler, Batı Karahanlı hükümdarı Buğra Han ile Karahanlı hanedanına mensup Ali Tekin'in baskı ve saldırıları karşısında, Tuğrul Bey'in ulaşılması zor çöllere çekilmesi, Çağrı Bey'in de Anadolu'ya bir sefere çıkması kararını aldılar.¹⁹²

2.2.1. Çağrı Bey İdaresinde Yapılan İlk Türk Akınları

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in kardeşi ve Horasan meliki olan Çağrı Bey¹⁹³ (990-1060), yukarıda görmüş olduğumuz sıkıntılardan dolayı 1016 yılında, maiyetinde bulunan üç bin kişilik kuvvetle Maveraünnehir'den batıya doğru hareket etti. Horasan valisi Arslan Câzib'in kendisini takip etmesine rağmen, Gazneliler'in yönetiminde bulunan Horasan üzerinden Irâk-ı Acem bölgesine girdi. Çağrı Bey'in bu geçişini haber alan ve o esnada Hindistan'da seferde bulunan Gazneli Mahmud, Çağrı Bey'in geçişine engel olamayan Arslan Cazib'e kızarak, onu şiddetle azarladı. Çağrı Bey 1018 yılında Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu Bölgesi'ne geçerek, Van Gölü havzasında

¹⁹¹ Kadı Burhaneddin Anevî, “*Selçuk'un dört oğlu vardı: Mûsâ Beygu (yabgu), Yûsuf Yinal (inal), Mikâil, İsrâil*” (M. Fuad Köprülü, “Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları, I, Anîs Al-Kulûb”, *Belleten*, VII/25, TTK. Yay., Ankara 1943, s. 475.); İbn'ül- Esîr, “*Selçuk'un Arslan, Mikâil ve Musâ adlarında üç oğlu vardı*” [İbnü'l- Esîr, *El Kâmil Fi't- Tarih*, (Çev: Abdülkerim Özeydin) IX, Bahar Yay., İstanbul 1989, s. 362.]; Kazvînî, “*Selçuk'un dört oğlu vardı: İsrâil, Mikâil, Mûsâ Beygu ve Yûnus*” (Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s. 17.); Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, “*Selçuk güzel ahlâkıyla tanınan, adı iyiye çıkmış biriydi. Hepsî birbirinden büyük beş oğlu vardı: İsrâ'il, Mikâ'il, Musa Yabgu, Yûsuf ve Yûnus.*” (Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'üt-Tevârih*, s. 54.); Gregory Abû'l-Farac, “*Emir Selçuk'un dört oğlu oldu. Bunlar Mikail, Yabagu (Bigu), Musa ve Arslan adlarını taşıyorlardı.*” [Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, I, (Çev: Ömer Rıza Doğrul), TTK. Yay., Ankara 1987, s. 293.]; Mîrhând, “*Onun Mikâil, Mûsâ, Yabgu lakablı Arslan ve gençliğinde ilk yıllarında âlem-i bekâya yürüyen başka bir oğlu olmak üzere dört oğlu vardı.*”(Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîret'il-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu), TTK. Yay., Ankara 2015, s. 20.); Ahmed b. Mahmud, “*Selçuk Cend'de vefat etti ve dünyasını değiştirip ahrete gitti. Üç oğlu kaldı: Emîr Mikâil, Emîr Musa ve Emîr Yabgu Arslan ki, İsrail demek ile anılmış ve o isim ile meşhur idi.*” (Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, (Haz: Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011, s. 23.)

¹⁹² Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 26; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 11; Sümer, “Selçuklular”, s. 366; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 32; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yay., İstanbul 2014, s. 20; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 17.

¹⁹³ Mükrimin Halil Yinanç, “Çağrı Bey”, *İA*, III, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 324.

yaşayan Vaspurakan Ermeni Krallığı topraklarına girdi.¹⁹⁴ Uzun saçlı, yayları geniş olan, ok atmada usta olan bu Türk diye bilinen kavim, Ardżırunili kralı Senekirim'i korkuttu. Çok kanlı savaşlar oldu, Ermeni askerleri daha önce uzun saçlı, geniş yaylı askerler görmemişlerdi. Senekirim bunun üzerine çareler aramaya başladı. Bu çarelerden biri olarak Senekirim, II. Basil'e elçi gönderdi. II. Basil'e ülkesini almasını ve kendisine Sivas bölgesindeki yerleri yurtluk olarak verilmesini diledi. II. Basil de bu isteği kabul etti.¹⁹⁵ II. Basil'in Anı'yı ilhak etmesi, II. Basil için İstanbul'da görkemli bir istikbal merasimi yapılmasına vesile oldu. Ancak Anı'nın ilhaki II. Basil'in saltanatının son askerî zaferi olacaktır.¹⁹⁶

Senekirim'in Çağrı Bey üzerine gönderdiği kuvvetler, Çağrı Bey'in kuvvetleri karşısında bir zafer elde edemediler. Bu başarılı seferden sonra Van gölü havzasının büyük bir kısmı Çağrı Bey'in kontrolüne girdi. Çağrı Bey buradan Nahcivan dolaylarına yürüyüp, Dvin ve Nig'e geldi. Karşılarına çıkan Liparit komutasındaki beş bin kişilik Gürcü ordusunun geri çekilmesi üzerine, 1021 yılında Becni'ye kadar ilerledi ve

¹⁹⁴ Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 175; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 13; Sümer, "Selçuklular", s. 366; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2010, s. 119; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul 2010, s. 216; Yinanç, "Çağrı Bey", 324; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, (Yay. Haz: Refet Yinanç), TTK. Yay., Ankara 2013, s. 31; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK. Yay., Ankara 1983, s. 11; Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasî Tarihinde Ermeniler Ve Ermeni Olayları*, MEB. Yay., İstanbul 1992, s. 29; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 11; Ali Sevim, "Çağrı Bey", *DİA*, VIII, TDV Yay., İstanbul 1993, s. 183; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 358; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 106; Yaşar Bedirhan, *Selçuklular Ve Kafkasya*, Çizgi Kitabevi, Konya 2000, s. 94; İbrahim Tellioglu, "Ermeni ve Gürcülerin Selçuklu Hâkimiyetine Bakışı Hakkında Bir Mukayese", *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Yay., 21-22 Haziran 2007 Erzurum, s. 3; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, *Kuruluş Devri*, TTK Yay., Ankara 2011, s. 109; Mehmet Ersan- Mustafa Alican, *Sorularla Selçuklu Tarihi Selçukluları Yeniden Keşfetmek*, *Büyük Selçuklular*, Timaş Yay., İstanbul 2012, s. 32; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, *Büyük Selçuklular*, *Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Çamlıca Yay., İstanbul 2014, s. 19; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 33-34; Cihan Piyadeoğlu, *Selçuklular'ın Kuruluş Hikâyesi Çağrı Bey*, Timaş Yay., İstanbul 2014, s. 30; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 8; Muharrem Kesik, *Dânişmendîler (1085-1178) Orta Anadolu'nun Fatihleri*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2017, s. 29.

¹⁹⁵ Mateos, *Vekayi-nâme*, s.48-49; Smbat Sparapet, *Chronicle*, (Çev: Robert Bedrosian), New Jersey 2005, s. 45-46; Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 167; Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 75; İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akımı (1015-1021) Ve Tarihî Ehemmiyeti", 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, s. 271-272; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 302-303; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 22.

¹⁹⁶ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 398.

karşısına çıkan Vasak Pahlavuni komutasındaki kuvvetleri de mağlup ettikten sonra ganimetleriyle beraber ülkesine döndü. Vasak Pahlavuni de maktûller arasında idi.¹⁹⁷

Errân ve Doğu Ermeniyedeki Müslüman Şeddâdîler'in topraklarından da geçen Çağrı Bey, daha sonra Gürcü Krallığı topraklarına saldırıp ve Anı Ermeni Krallığı sınırlarına kadar girdi ancak burada herhangi bir muvaffakiyet elde edemedi. Çağrı Bey bu keşif hareketlerinden sonra Horasan'a dönüp, Buhara civarında Tuğrul Bey ile bir araya geldi.¹⁹⁸ Yaptığı bu seferle alakalı Tuğrul Bey'e bilgi veren Çağrı Bey, “*Biz buradaki çok güçlü Karahanlı ve Gazneli devletleriyle mücadele edemeyiz, ancak Horasan, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gidip oralarda hükümran olabiliriz. Oralarda bize karşı koyabilecek hiçbir kuvvete rastlamadım*” diyerek hem Tuğrul Bey'i batı yönünde sefer yapmaya teşvik etmiş¹⁹⁹ hem de yaptığı seferin mahiyetini ve sonucunu bize göstermiştir.

Selçuklular'ın Doğu Anadolu'ya girdikleri esnada Ermeniler ve Gürcülerin arasında herhangi bir birlik bulunmaması, II. Basil'in Balkanlarda çeşitli faaliyetlerin içinde bulunması, Bizans'ın doğuyu ısrarla ilhak etme politikası, Ermeniler ve Bizans arasındaki gerginlik, Gürcüler ile Bizans arasındaki mücadele, Çağrı Bey'in bu ilk Anadolu akınına başarıyla neticelendirmesine zemin hazırlamıştır.²⁰⁰ Urfalı Mateos'un deyimiyle “*Mukaddes Haç'a ve Ekânîmi Selâse'ye tapınanları vuran*”²⁰¹ bu seferden yalnızca Ermeniler değil; bölgedeki bütün Hristiyan halk da payına düşeni almıştır.

¹⁹⁷Kurkjian, *History of Armenia*, s.201; Kafesoğlu, “Selçuklular”, s. 358; Kafesoğlu, “Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) Ve Tarihî Ehemmiyeti”, s. 273; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 11; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 31-32; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 11-12; Sevim, “Çağrı Bey”, s. 183; Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 19; Süslü-Kırzioğlu-Yinanç- Hallaçoğlu, *Armenians In The History of Turks*, s. 59; Bedirhan, *Selçuklular Ve Kafkasya*, s. 97-98; Tellioğlu, “Ermeni ve Gürcülerin Selçuklu Hâkimiyetine Bakışı Hakkında Bir Mukayese”, s. 3.

¹⁹⁸Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 12; Erdoğan Merçil, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, *Türkler*, IV, (Ed: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek- Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 599; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 33; Yinanç, “Çağrı Bey”, s. 324.

¹⁹⁹ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, s. 293; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 90; Sevim, “Çağrı Bey”, s. 183; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 19.

²⁰⁰ Kafesoğlu, “Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) Ve Tarihî Ehemmiyeti”, s. 266-267.

²⁰¹Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 48.

1022’de Vaspukaran’dan 40 bin²⁰² kişi batıya göç etti.²⁰³ İbrahim Kafesoğlu’na göre tarihteki en büyük Ermeni tehciri olan²⁰⁴ bu göçten sonra Van Gölü ve çevresi 1023’ten itibaren Bizans tarafından korunmaya başlandı.

Bizanslıların Ermenistan’a gelmeleri Ermeniler için pek de hayırlı olmayan olaylara sebep oldu. Bizanslılar, Ermenilerin yerlerini kendilerine bağladıktan sonra yapmadıkları zulüm ve vahşet kalmadı. Mesela Anı’yı aldıktan sonra ilk işleri orada mevcut bulunan kumandanları ve ileri gelenleri sürmek, orduları dağıtmak oldu. Halk ağır vergilere bağlandı. Anı, Muş, Bitlis, Bayezit, Ardahan, Van, Malazgirt, Ahlât, Erciş ve diğer birçok şehirlere Bizans askerleri getirildi. Bu arada Ermenilerin dinî kurumları da saldırıya uğradı, din adamları Bizans’a sürüldü. Bu durum Türkler’in o bölgeyi almasına kadar devam etti. Ermeniyeye bu sorunlarla uğraşırken, Senekirim’in ülkeye soktuğu Bizanslılar bir taraftan Ermenileri yok etmeye başladılar.²⁰⁵

Senekirim’in topraklarını II. Basil’e satması, Anı Kralı Hovhannes Simbat’a örnek oldu. II. Basil’in 1022’de Armenia Seferi’ne çıktığını duyan Hovhannes Simbat, II. Basil’e elçi göndererek Anıdaki tüm yerleri Rumlara bırakacağını taahhüt etti. II. Basil de bunun üzerine Hovhannes Simbat’a *magistros* unvanını verdi ve ölünceye kadar onu *Büyük Armenia Kralı* olarak tanıyacağına söz verdi.²⁰⁶

2.2.2. Çağrı Bey’den Sonra Türkmen Beylerinin Anadolu’ya Akınları

Çağrı Bey’in 1018’de Doğu Anadolu’ya yaptığı ilk seferinden sonra, Arslan Yabgu mahiyetindeki Oğuzlar, Gazneli Mahmud ve Mesud’un kendilerini takip etmeleri üzerine birkaç kez Anadolu’ya girdiler. 1028 yılında birçok kayıp vererek, Azerbaycan, Ermeni topraklarına girip, Bizans ile mücadelelere devam etmek suretiyle Azerbaycan hükümdarı Vehsudan’ın hizmetine girdiler. 1038 yılında Selçuklular

²⁰² Ardżiruni’den nakleden Gousset 14.000 olduğunu yazar. Bkz: Grousset, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, s. 542.

²⁰³ Michael Chamich, *History of Armenian*, s. 113; Aslan, *Armenia And Armenians*, s. 77; Kurkjian, *History of Armenia*, s. 200; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 302-303; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 9.

²⁰⁴ Kafesoğlu, “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) Ve Tarihi Ehemmiyeti”, s. 272.

²⁰⁵ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 76.

²⁰⁶ Minorsky, *Studies In Caucasian History*, s. 52; Grousset, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, s. 541; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 31; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 303; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 10.

Gazneliler ile savaş halinde iken bu Türkmen grupları Anadolu'ya bir kez daha girdiler. Azerbaycan'da kalan Türkmen kuvvetlerinin bir kısmı, Arran ülkesine girip, buranın hâkimi olan Emîr Fadlun ve Ebû'l-Esvâr Şâvûr ile birleşip Ermenilerle çarpıştılar. 1042 yılında Azerbaycan'dan Ebû'l-Heycâ el-Hezbânî'nin yönetimindeki Urmiye'ye gelen Oğuzlar, burada toplanıp, Van Gölü havzasındaki Vaspurakan Ermeni topraklarına girdiler. Yapılan bu akın sonunda Ermeni prensi Haçik öldürüldü. Daha sonra bu Türkmenler geri döndüler.²⁰⁷

Türkmenler'in yaptıkları akınlar üzerine Abbasî halifesi Kâim-Biemrillâh²⁰⁸ (1031-1075), Sultan Tuğrul'a bir elçi göndererek, “Artık İslam memleketlerine akınlar yapmamalarını” istedi.²⁰⁹ Bunun üzerine Tuğrul Bey, Türkmenlere ulaklar göndererek “İslam ülkelerinden uzak durmalarını, Azerbaycan'a dönüp burada kendilerine yaylak ve kışlıklar kurup Selçuklu emîrleriyle beraber Bizans'a karşı harp etmelerini” bildirdi. Bu haber üzerine Mansur, Göktaş, Anasioğlu, Boğa gibi Türkmen beyleri Erciş'e gittiler. Azerbaycan'a gitmek için Van Gölü bölgesindeki Bizans valisi Stephanos'tan izin isteyip, çeşitli hediyeler gönderdilerse de Stephanos onların isteğini kabul etmedi ve Türkmenlere saldırdı. 1045'te yapılan savaşta Bizans ağır bir hezimete uğrarken, Stephanos da esir alındı. Türkmenler, bunun üzerine herhangi bir engelle karşılaşmadan Azerbaycan'a döndüler.²¹⁰

²⁰⁷İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târih*, IX, s. 296; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 33; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 119; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 12.

²⁰⁸ 26. Abbasî halifesi. Onun zamanında Büveyhîler, Abbasîlerin siyasî nüfuzunu yok etme seviyesine getirdilerse de, Selçuklu Türkleri'nin müdahalesi ile bu durum sona erdi. Dandanakan Savaşı'ndan sonra halifeye bir elçi gönderip sultanlığının tasdikini isteyen Tuğrul Bey, Rey'e hâkim olduktan sonra aldığı yerlerde Kâim-Biemrillâh adına hutbeler okuttu. 1062 yılında Tuğrul Bey, Halife'nin kızı Seyyide'ye ile evlendi. Tuğrul Bey'den sonra tahta geçen Sultan Alp Arslan'ın 1064 yılında Anı şehrini alması ile Kâim-Biemrillâh Sultan'a *Ebû'l-Feth* unvanını verdi. Sultan Alp Arslan'dan sonra yerine geçen oğlu Melikşah'ın saltanatını onaylayıp, Melikşah adına bir de hutbe okuttu. 1075 yılında hastalanan Halife, kısa bir süre sonra vefat etti. Yerine, torunu Ebû'l-Kâsım Abdullah (Muktedî- Biemrillâh) geçti. Bkz: Şinâsi Altundağ, “Kâ'im”, *İA*, VI, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 102-103; Abdülkerim Özeydin, “Kâim-Biemrillâh”, *DİA*, XXIV, TDV. Yay., İstanbul 2001, s. 210-211; İslam Araştırmaları Komisyonu (Mısır), *Peygamber Efendimizin (S.A.V.) Doğumundan Günümüze İslâm Tarihi*, I, s. 355-356.

²⁰⁹ Abûl-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, I, s. 302.

²¹⁰ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 33; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 2-3. Türkmen beylerinin 1045 yılındaki akını için Urfalı Mateos 1046 yılını gösterirken şunları aktarıyor: “Aynı yılda İran tarafından büyük bir felâket geldi. Tuğrul'un divanından çıkan Boği, Bugi ve Anazuğli adlı üç adam, muazzam bir ordu ile beraber Arap memleketine doğru ilerlediler. Onlar, beraberlerinde büyük sayıda esirler sürükliyerek, Dovin hudutları içinde Arian nehrinin kenarında karargâh kurdular. Musul'un senyörü Khureş adlı askeri kumandan, Arap askerlerini toplayıp onlara karşı yürüdü. Şiddetli bir muharebe oldu. Türkler galip geldiler, Arapları firara mecbur

Bazen İslam, bazen de Bizans memleketlerine yapılan bu Türkmen akınları, Selçuklu Devleti'ne tâbi olmalarına rağmen, devletin fetih planlarından bağımsız yapıldığı için devletin kontrolünden uzak kalmıştır.²¹¹

2.2.3. Kutalmış'ın Gence Seferi (1045)

Tuğrul Bey, devletin başkentini Nişabur'dan Rey'e naklettikten sonra, Selçuklu emîrlerinden Kutalmış, Resultekin, İbrahim Yinal, Hasan ve Yakutî'yi batı yönünde bulunan memleketlerini fethetmekle görevlendirdi. Bu sırada, 1045 yılında,²¹² IX. Konstantin Monomakhos'un Gürcü prensi Liparit komutasındaki gönderdiği kuvvetler, Şeddâdi emîri Ebû'l-Esvâr Şâvûr'un hâkimiyetindeki Dvin şehrine kadar olan bölgeleri aldılar. Bu olay üzerine Tuğrul Bey'in emri ile harekete geçen Kutalmış, Gence önlerinde Liparit'i ağır bir hezimete uğrattı.²¹³ Bizans ordusu öyle kayıplara uğradı ki, bunların arasında Ermeni kuvvetleri kumandanı olan Vahram da vardı.²¹⁴ Bu zaferden sonra Tuğrul Bey' bilgi veren Kutalmış, *"bu bölgelerin zengin ve Romalıların da kadın gibi korkak olduğunu ve bu sebeple kolaylıkla fethedilebileceğini"* bildirdi.²¹⁵

kıldılar ve onların kadınla çocuklarını esir ettiler. Arap emîri elinde siyah bir bayrak olduğu halde, Arapları yanına gidip figan etti ve büyük bir kuvvet toplayıp tekrar Türkleri karşılamaya geldi. O, şiddetli bir muharebeden sonra onları yendi, kendi adamlarını esaretten kurtardıktan başka onlardan da birçok esir aldı. Türkler, birçok yerlerde katliâmlar yaparalk Bağın'e kadar geldiler. Tilkhum bölgesinde pekçok kan akıttılar ve sayısız Hristiyan öldürdüler. Türkler, bu suretle birçok esir alıp İran'a giderlerken Arceş adlı Ermeni şehrine geldiler. Burada, İstağan Katapan adlı bir Roma kumandanı vardı. İranlı emîrler, bu Roma kumandanına birçok hediyeler gönderip, kendilerine yol vermesini istediler. Fakat o, bölümlenerek, Türklere hücum etti. Türkler, Roma askerlerini mağlup ettiler. Birçoklarını öldürdüler, İstağan Katapan'ı esir edip Her şehrine götürdüler. O, orada, ağır işkencelere maruz kaldıktan sonra öldü." Bkz: Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 82-33.

²¹¹ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 34.

²¹² Bizans İmparatoru IX. Konstantin Monomakhos, 1042 yılında Anı üzerine bir ordu göndermiş ancak gönderdiği ordu herhangi bir başarı elde edememişti. Bunun üzerine IX. Konstantin Monomakhos, 1045 yılında Anı üzerine tekrar bir ordu gönderdi. Kuşatmaya karşı duramayan halk, şehri Bizans ordusuna teslim etti ve Anı'da Bagartlı idaresi son buldu. Ermeni müellifleri, Anı'nın Bizans tarafından alınması ve buna mukabil Ermeni kuvvetlerinin dağıtılıp yerine Bizans askerlerinin getirilmesini Selçuklu fetihlerine zemin oluşturduğu için Bizans'a ağır eleştiriler yapmışlardır. Bkz: Tellioğlu, "Ermeni ve Gürcülerin Selçuklu Hâkimiyetine Bakışı Hakkında Bir Mukayese", s. 4.

²¹³ Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)*, (Yay: Ali Sevim), TTK Yay. Ankara 2006, s. 9; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 121; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 40; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 31; Kafesoğlu, *Selçuklular Tarihi*, s. 23; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 22; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 3; Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, TTK. Yay., Ankara 1990, s. 3; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 46-47; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 34; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 14.

²¹⁴ Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 82; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 121.

²¹⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 121.

1045 yılındaki Bizans ile Selçuklu kuvvetleri arasında meydana gelen savaşta, Bizans ordusunun içinde Ermeniler ve Gürcülerin olması oldukça dikkat çekicidir. Çünkü adı geçen taraflar arasında mezhep farklılığı olduğundan, her iki taraf da birbirlerinin mezhebinin din dışı olduğuna inanmaktadırlar. Ancak Selçuklular karşısında kendilerinin bu bölgede hiçbir şekilde bir varlık gösteremeyeceklerini bildiklerinden, Selçuklu tehlikesi iki tarafı da aynı safta birleşmeye mecbur bırakmıştır.²¹⁶

Tuğrul Bey'in 1043 yılından itibaren Anadolu seferlerine başladığı sıralarda, bilindiği gibi, II. Basil'in imparatorluğun doğu sınırlarını güvence altına almak ve buna paralel olarak da komşusu bulunduğu Müslüman memleketlerini istila etme politikasından doğan sonuçlardan dolayı, bu bölgede artık herhangi bir Ermeni ve Gürcü devleti kalmadı. Ayriyeten, birçok Ermeni ve Gürcü generali, Bizans ordusunda görev alarak, Selçuklularla yapılan savaşlara katıldılar. Selçukluların Anadolu'ya akınlar yapmaya başladıkları sırada, Bizans tahtına geçen IX. Konstantin Monomakhos (1042-1055), Ermeni halkına çok ağır vergiler yükledi. Bundan başka, birçok Ermeni ailesi de Orta Anadolu'ya sürüldü. Kars ve yörelerini yeniden ele geçirmeye çalışan II. Gagik, Kayseri'de Bizanslılara karşı bir öldürme planı yaptıysa da bunda muvaffak olamadı. Kars ve Van bölgesindeki Ermeni hanedanlarının soyları sistematik bir şekilde yok edildi. Onlara ait olan bütün malikânelere el konuldu. Bunlardan başka, Bizanslılar Ermenilerin dinî kurumlarını ele geçirdiler. Bagratuni ve Ardruni aileleri ortadan kaldırıldı. Bizanslıların Ermenilere yapmış oldukları tüm bu olaylar, Ermeni kaynaklarında geniş bir şekilde yer bulmuş ve kin dolu ifadelerle²¹⁷ yer almıştır. Bununla birlikte, Doğu Anadolu'da ki Ermeni ve Gürcü krallıklarının yönetim bakımından Bizans'a tabi hale getirilmesi, Selçuklu fetihlerini de kolaylaştırdı.²¹⁸ Nasıl ki Bulgaristan'ın alınması Bizans ile kuzeydeki göçebe milletler arasındaki duvarı yıkmış idiyse; IX. Konstantinos Monomakhos devrinde Ermeniy'e'nin alınması da

²¹⁶ Tellioglu, "Ermeni ve Gürcülerin Selçuklu Hâkimiyetine Bakışı Hakkında Bir Mukayese", s. 4-5.

²¹⁷ Bizanslılar, Ermeniler'e diğer milletlerden çok daha haşın davranmışlardır. Mezhep husumeti ve kendilerine karşı gösterdikleri hıyanetler yüzünden onlara dâima kin ve nefretle bakmışlardır. Ermeniler'in mâruz kaldıkları bu ezici muameleler, din hususunda çok müsamahalı davranan Selçuklu Türkleri'nin bu bölgeyi fethine kadar sürmüştür. Ermeniler, dillerini, milliyetlerini, din hürriyetlerini de ancak bu sayede muhafaza edebilmişlerdir. Bkz: Neşide Kerem Demir, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, Hülbe Yay., Ankara 1982, s. 15.

²¹⁸ Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 13-14; Mehmet Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, II, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 166.

Selçuklulara taarruz için yeni bir alan sağladı. Bizans'ın içinde bulunduğu acziyet ve savunma gücünün yetersizliği, kısa zaman içerisinde Bizans'ın asıl çekirdek arazisine giden yolu Selçuklulara açmış oldu.²¹⁹ Görüldüğü gibi, bu ilk Anadolu seferleri neticesinde müdafaa ve gücü kırılmış olan Ermenistan ile Gürcistan'ın bir kısmının Bizans'a ilhakı düşünüldüğü gibi Bizans'ın lehine olmamıştır. Selçuklular'ın Bizans'a karşı üstünlüğü birkaç sene sonra Anadolu'nun en stratejik noktalarının Türklerin eline geçmesini mümkün kılmıştır.²²⁰

2.2.4. Hasan Bey'in Şehâdeti ve Pasinler Savaşı (1048)

1045 yılında Gence'de meydana gelen savaştan sonra Tuğrul Bey'in amcaoğlu olan Hasan Bey, Van Gölü havzasına akınlar yapmaya başladı. 1047 yılında Bizans'ın Vaspurakan valisi olan Aaron, Selçuklu kuvvetlerine karşı koyamayacağını anlayınca, Gürcistan valisi Katalakon Kekavmenos'tan yardım istedi. Katalakon Kekavmenos'un yardıma gelmesi ile iki ordu Büyük Zap Suyu kıyılarında karşılaştı. Selçuklu ordusuna bir tuzak kuran Bizans ordusu, tüm ağırlıklarını savaş meydanında bırakarak yenilmiş görüntüsü verdi. Selçuklu ordusu, Bizans ordusunun bozulduğunu zannederek hücum ve yağmaya başladı. Bu sırada pusudan çıkan Bizans askerleri, Selçuklu ordusunu yendiler. 1047'de meydana gelen bu savaşta Hasan Bey ve birçok arkadaşı şehit oldu. Tuğrul Bey, şehit olan Hasan Bey'in intikamını almak üzere, Azerbaycan valiliğine getirdiği İbrahim Yınal ve Kutalmış'ı Anadolu'ya gönderdi. Bu iki Selçuklu beyinin kumandasındaki ordu, Erzurum'a kadar gelip Erzen şehrini zaptettiler. IX. Konstantin Monomakhos'un emri ile Gürcü komutan Liparit idaresindeki kuvvetler, Pasin Ovası'na gelip Hasan-kale önlerinde karargâhlarını kurdular. 18 Eylül 1048²²¹ yılında meydana gelen savaşta Ermeni ve Gürcülerden de oluşan Bizans ordusu korkunç bir hezimete uğradı²²² ve Liparit esir düştü.²²³

²¹⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 318.

²²⁰ Erol Kürkçüoğlu, "Başlangıcından Malazgirt Savaşı'na Kadar Selçuklu-Bizans Münasebetleri", *Türkler*, IV, (Ed: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.695-696.

²²¹ Honigmann, bu savaşın tarihini 1049 olarak yazmıştır. Bkz: Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 177.

²²² Faruk Sümer, "Kutalmış", *DİA*, XXVI, TDV. Yay., Ankara 2002, s. 480; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 31; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 23; Yinanç, *Türkiye Tarihi*

Pasinler yenilgisinden sonra Bizans İmparatoru IX. Konstantin Monomakhos, Sultan Tuğrul'a bir elçi gönderip barış teklifinde bulundu. Selçuklu vasalı olan Diyarbakır emîri Nasrud-devle Ahmet'ten de aracılık yapmasını istedi. Tuğrul Bey, kendisine çeşitli hediyeler getiren Bizans elçisini huzuruna kabul etti. Daha sonra bir heyeti, barış şartlarını konuşmak üzere elçi ile birlikte İstanbul'a gönderdi. Yapılan görüşmeler sonunda:

- 1- Mesleme b. Abdülmelik tarafınca yaptırılan cami ve medrese tamir edilecek,
- 2- Şii Fatımî halifesi adına okutulan hutbe, Abbasî halifesi ve Selçuklu sultanı adına okutulacak
- 3- Cami mihrabına, eski Türk hâkimiyet alâmetlerinden olan ve aynı zamanda Sultan Tuğrul'un kullandığı "ok ve yay" işaretleri eklenecek.

Selçuklular Devri, I, s. 40; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 3; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 47; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, 14; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 17.

²²³ Lasdivertci, *History*, s. 30; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 9; Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 89-90; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *El-Muntazam Fî Târîhi'l- Ümem'de Selçuklular*, (H. 430-485= 1038-1092), (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim), TTK. Yay., Ankara 2014, s. 11; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fî't-Tarih*, IX, s. 415; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 57; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 177; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 31; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 23; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 40-41; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 3; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 47; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 14-15; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 17-18. Mateos, bu savaşla ilgili şu ilginç bilgiyi vermiştir. : "... Müslümanlar geceleyin taarruza geçtiler. Gürültü esnasında, Libarit: "Yetiş, Müslüman askerleri bizi ihata ettiler" diye seslendiğini işitti. Libarit: "Bu gün Cumartesi olup Gürcülerin muharebeye çıkma sırası değildir" diye verdi. Bununla beraber, Çorduanel, geceleyin, bir arslan gibi, Müslümanların üzerine atıldı. Fakat düşmanı takip ettiği sırada, ağzına bir ok isabet etti ve ensesinden çıktı. Böylelikle, cesur ve kuvvetli Çorduanel öldü. Libarit, Çorduanel'in öldüğünü haber alınca, kudurmuş vahşi bir hayvan gibi savaşın içine atıldı. Bütün Müslümanları tarlalara dağıttı ve toprağı onların kanı ile boyadı. Libarit'in kahramanlığını gören Roma askerleri kıskançlıklarından, onu düşmanın içine terk edip kaçtılar. Bunu gören Müslümanlar, Gürcülere karşı harb etmek üzere geri döndüler. Muharebenin şiddetli bir anında, Libarit düşman askerlerinin arasında bir arslan gibi gürlerken, arkasında bulunan bir Gürcü askeri, kılıcıyla onun atının ayağını dizlerinden kesti. Libarit, kalkanının üzerinde oturmuş olduğu halde yere düştü. O, "Libarit benim" diye seslendi. Müslümanlar, Gürcü askerlerinin birçoğunu kılıçtan geçirdiler, kalanlarını da firara mecbur kıldılar. Onlar, Libarit'i esir edip Horasan'a, Sultan Tuğrul'un yanına götürdüler. Çünkü onun şöhreti çoktan oralarda işitilmişti ve Sultan onun kahramanlığını biliyordu. Libarit iki yıl Sultan'ın yanında kaldı ve muhtelif vesilelerle kahramanlığını ispat etti. Günün birinde, kuvvetli ve cesur bir Müslüman zenciye, sultanın huzurunda onunla karşılaştırdılar. Libarit, galip gelerek zenciye öldürdü. Bunun üzerine sultan onu serbest bıraktı ve ona büyük mükâfatlar verip Roma memleketine yolladı." [Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 89-90]. Libarit'in esir olma meselesini Vardan farklı bir şekilde, şöyle aktarmaktadır: "Bu esnada, Liparit esir düşerek Sultanın yanına götürüldü. Sultan onu, Müslüman olmağa davet etti. Liparit, Sultanın yüzünü gördükten sonra onun emrini ifa edeceğini söyledi. Fakat Sultanın huzuruna çıktıktan sonra: "Seni görmeğe lâıyk olduktan sonra emrini ifa etmiyeceğim ve ölümünden korkmıyacağım" dedi. Sultan: "Ne istersiniz?" diye sorunca, esir prens şu cevabı verdi: "Eğer tacirsen beni sat, cellatsan beni öldür, ve eğer padişahsan beni bedelime mukabil serbest bırak". Sultan: "Ben ne seni satın alacak tacir, ne de senin cellâtın olmak isterim; ben bir padişahım, istediğin yere gitmek için serbestsin" dedi ve onu serbest bıraktı." [Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 175.]

Şeklindeki maddelerde mutabık kalınırken, “Vaktiyle Bizans’ın Abbasî halifesine ödediği yıllık verginin artık Selçuklu devletine ödenmesi” maddesi Bizans imparatoru tarafından kabul edilmedi.²²⁴

2.2.5. Kutalmış’ın Kars Seferi (1054)

Tuğrul Bey, merkezîyetçi bir devlet siyasetini benimsediğinden, Hemedan çevresinde hâkimiyet kurmak isteyen İbrahim Yinal’ı 1050 yılında teslim olmaya mecbur bıraktı. Kutalmış da, Arran ve Kars bölgelerinde hâkimiyet kurup, Anadolu’yu ele geçirme planları yapıyordu. Bu amacına yönelik olarak Gence’yi bir buçuk yıl muhasara edip, sonrasında geri çekilmeye mecbur oldu.²²⁵ Kutalmış’ın idaresindeki kuvvetlerin geri çekilmesinden faydalanan Gürcüler, Tiflis’i işgal etti. Bu olay üzerine Selçuklu orduları Azerbaycan üzerine gönderildi.²²⁶ Kutalmış da Kars şehrine saldırıp, içinde bulunan birçok kişiyi öldürdü.²²⁷

Kutalmış’ın Kars seferi ile alakalı Aristakes: “Deniz ve kara yoluyla elde edilen mallar sayesinde çok zenginleşmiş olan Kars şehri, uzun zamandır savaş görmemişti. Buradaki insanlar kaygısız bir şekilde yaşıyorlardı. Festival esnasında, bir akşam, insanlar şarkılar söyleyip büyük bir kalabalıkla bu günü kutluyorken, kâfirler ordusu beklenmedik bir şekilde saldırdılar. Çünkü şehirde gözcüler yoktu. Selçuklular evlere girip sonra şehri ateşe verdiler. Tutsakları alıp, şehri yağmaladıktan sonra kendi topraklarına gittiler”²²⁸ diyor.

Bu seferle alakalı Kadı Burhaneddin Anevî de ilginç şu bilgileri aktarmaktadır: “*Bir müddet Horasân ve ‘Irâk’ta yaşayan Kutalmış, Erminîye’ye gelerek oradaki kâfirlerle (Bizanslılar, Ermeniler, Gürcüler, Abhazlar) mücadelelerde bulundu. O zamanlar büyük ve mâmur bir şehir olan Kars’ı harâb etti. Sonra Ani civarında مرین adlı 60 bin haneli bir kâfir şehrine gelerek, geceleme üzere askerlerini evlere taksim etti. Şehir halkı, reislerinin tasarladığı plân mucibince, evlerindeki Müslüman askerlerine ziyafet çekip onları sarhoş ettiler, ve gecenin ileri bir saatinde kiliselerin*

²²⁴ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 35-36; Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, s. 48-49.

²²⁵ Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 24.

²²⁶ Yıldırım, *Selçuklular Devrinde Ani Şehri*, s. 34.

²²⁷ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 14.

²²⁸ Lasdivertci, *History*, s. 31-32.

çan seslerini duyar duymaz hepsini öldürdüler. Altmış bin askerden hiçbiri kurtulmadı. Bu felâketten güçlkle canını kurtaran Kutalmış Horasân'a giderek orada derdinden öldü. Nihayet bunun oğlu²²⁹ Alp Arslan Selçuk tahtına geçti.²³⁰

2.2.6. Tuğrul Bey'in Anadolu Seferi (1054)

Selçuklular'ın 1016'da bu bölgeye akınlarından sonra Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'ya yönelmeleri, Tuğrul Bey döneminde gerçekleşmiştir. 1040 Dandanakan Savaşı sonrasında idare hanedan üyeleri arasında paylaştırılınca Tuğrul Bey'in ülkenin batısına yerleşmesi; aynı zamanda Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun fetihleri ile de alakalı olacağının bir göstergesiydi.²³¹

Sultan Tuğrul İbrahim Yinal'ın isyanını bastırdıktan sonra, bir taraftan sürekli artan Türkmen nüfusuna yurt bulma zorunluluğu, bir taraftan da Bizans İmparatoru IX. Konstantin Monomakhos ile aralarında tam bir anlaşma sağlanamaması ve buna mukâbil Bizans'ın Anadolu'ya sürekli kuvvetler göndermesinden dolayı Anadolu'ya bir sefer yapma ihtiyacı hissetti.²³² Önce Azerbaycan'a giden Tuğrul Bey, Tebriz üzerine yürüyerek buranın hâkimi Vehsudan'ı itaat altına aldı.²³³ Daha sonra Gence hâkimi Ebû'l-Esvâr Şâvûr'un da itaatini kabul etti.²³⁴ 1054 yılında Sultan Tuğrul, Anadolu'ya geldi.²³⁵ Urfalı Mateos'un, *ateş fişkiran kara bir buluta*²³⁶ benzettiği Tuğrul Bey,

²²⁹Görüldüğü gibi müellif, Sultan Alp Arslan'ı, Kutalmış'ın oğlu olarak –yanlış- göstermiştir. Bkz: Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları, I, Anis Al-Kulûb", s. 475.

²³⁰ Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları, I, Anis Al-Kulûb", s. 475.

²³¹ Tellioglu, "Ermeni ve Gürcülerin Selçuklu Hâkimiyetine Bakışı Hakkında Bir Mukayese", s. 4.

²³² Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 32; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 36; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 4; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 49.

²³³ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 15; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 454; Minorsky, *Studies In Caucasian History*, 54.

²³⁴ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 454; Minorsky, *Studies In Caucasian History*, 54.

²³⁵ Lasdivertci, *History*, s. 32; Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 100-102; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 454; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, s. 14; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ* s. 77; Michael Chamich, *History of Armenian*, s. 142; Minorsky, *Studies In Caucasian History*, 54; Aslan, *Armenia And Armenians*, s. 79; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 179; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev: Yıldız Moran), E Yay., İstanbul 1979, s. 84; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 131; Mükrimin Halil Yinanç, "Erzurum", *İA*, IV, MEB. Yay., İstanbul 1988, s. 348; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 15; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Yay., Ankara 1990, s. 4; Sevim, *Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, s. 4; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 49; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 26; Bedirhan, *Selçuklular Ve Kafkasya*, s. 146; *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, s. 63; Ayönü, *Selçuklular Ve Bizans*, s. 22; Kesik, *Dânişmendliler*, s. 31.

²³⁶ Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 100.

Bergiri (Van/Muradiye) şehrine geldi ve burayı zapt etti. Daha sonra Erciş'e gelip, burayı da alan Sultan, ilerleyişine devam ederek Malazgirt'i kuşatmaya başladı.²³⁷ Malazgirt o esnada Bizans kumandanı Vasil tarafından savunuluyordu.²³⁸ Tuğrul Bey, kalenin bir an önce düşmesi için bir taraftan lağımlar kazdırırken, öbür taraftan da Bitlis'ten getirtmiş olduğu bir mancınığı kurdurup, kaleyi vurdurmaya başladı. Ancak bir Frank askeri, postacı kılığında Tuğrul Bey'in ordusunun tarafına geçti ve Selçuklu ordusunun kullandığı mancınığı ateşe verdi. Bunun üzerine kuşatma başarısız oldu.²³⁹ Kuşatmayı kaldıran Tuğrul Bey, Kars'a gelip burayı muhasara etti. Daha sonra Erzurum'a geldi ve buralarda kendisine karşı koyabilecek herhangi bir kuvvetle karşılaşmadan tekrar Malazgirt'e geldi. İkinci kez Malazgirt'i muhasaraya alan Tuğrul Bey, yaklaşan kış mevsiminden dolayı kuşatmayı kaldırıp, Anadolu'dan ayrıldı.²⁴⁰

Tuğrul Bey'in memleketi günden güne genişliyordu. Onun zamanında Harezm, Taberistan, Geylân, Mazenderan, Pars, Kirman, Azerbaycan çevreleri ele geçirilmiş, Erran fethedilmişti.²⁴¹

²³⁷ Lasdivertci, *History*, s. 32; Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 100; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 15; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, IX, s. 454; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, s. 306; Michael Chamich, *History of Armenian*, s. 142-143; Kurkjian, *A History of Armenia*, s. 207; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 582; Kobro, *Kars ve Ardahan Bölgesi*, s. 30; Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *DİA*, XLI, TDV. Yay., İstanbul 2012, s. 345; Sümer, "Selçuklular", s. 369; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 44; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 131; Mehmet Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, XII-II, MEB. Yay., İstanbul 1988, s. 35; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 33; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 25; Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *DGBİT*, VII, Esra Yay., Konya 1994, s. 110; Süslü- Kırzioğlu- Yinanç- Hallaçoğlu, *Armenians In The History of Turks*, s. 61; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 26; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 49; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 15; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 4; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 36; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, s. 21-22; Kesik, *Dânişmendliler*, s. 31.

²³⁸ Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 101; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 582; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 36; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 33; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 15.

²³⁹ Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 101-102; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 582-583; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 36-37; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 49.

²⁴⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 131; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 25; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 33; Sümer, "Tuğrul Bey", s. 345; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 50.

²⁴¹ Kerimeddin Mahmud, *Selçukî Devletleri Tarihi*, (Çev: M. Nuri Gençosman), Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara 1943, s. 109; Erdoğan Merçil, *Selçuklular*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011, s. 89.

2.2.7. Gence Emîri Ebû'l- Esvâr Şâvûr'un Anı'ya Akını (1055)

Tuğrul Bey Anadolu'dan ayrıldıktan sonra, Tuğrul Bey'e itaatini arz etmiş olan Gence ve Dvin emîri Ebû'l-Esvâr Şâvûr, 1055 yılında Anı'ya bir sefer yaptı. Bunun üzerine imparator IX. Konstantin Monomakhos, Nikephoros kumandasında onun üzerine bir ordu gönderdi. Nikephoros, Demirköprü ve Gence'ye kadar ilerleyerek onu Bizans vasallığını kabul etmeye ve yeğeni Ardeşir'i -II.Fadlûn'un oğlu- kendisine rehine olarak vermeye mecbur etti.²⁴²

2.2.8. Türkmen Beylerinin Akınları

Sultan Tuğrul Bey, iç meseleler ile iştigal ettiğinden Anadolu'nun fethi ile bizzat ilgilenememiştir. İç meselelerden başka, ülkenin dışında cereyan eden olaylar da Tuğrul Bey'i Anadolu'yu açmaktan alıkoymuştur. Özellikle Kutalmış meselesi yıllarca sürmüş, Kutalmış ile olan mücadele Tuğrul Bey'in ölümüne kadar, hatta Tuğrul Bey'in ölümünden sonra dahi devam etmiştir.²⁴³

İmparatorluk içinde ve dışındaki çeşitli problemler nedeniyle Anadolu'nun fetih harekâtına bizzat katılamayan Tuğrul Bey, Selçuklu beylerini Anadolu'nun fethi ile görevlendirdi. Bu maksatla Çağrı Bey'in oğlu Yakutî, Azerbaycan ve Anadolu sınırlarına gönderildi. Yakutî'nin emîrlerinden olan Sabuk, 1057 yılında -Bizans generali Nikephoros Bryennios'a rağmen- Anadolu'ya sürekli akınlarda bulundu.²⁴⁴ 1058 yılında Yakutî'nin gönderdiği Selçuklu kuvvetleri, İbrahim Yınal maiyetinde, Kars şehrini kuşattılar. Kalesi hariç olmak üzere şehri alan bu kuvvetler, Anı kalesine ilerlediler. Ancak burayı da alamadılar. Anı'dan sonra Pasin Ovası'na inip, Ügümi'yi zapt ettiler. Akıncılardan bir kısmı Muş ve Malazgirt taraflarına seferlerde bulunurken, Yakutî'nin Azerbaycan'dan sevkettiği başka bir kol, Erzurum, Erzincan ve Kemah'a kadar ilerledi. Bu kuvvetlerden ayrılan bir birlik, Şebinkarahisar'ı fethedip, Malatya'yı

²⁴²Minorsky, *Studies In Caucasian History*, s. 55; Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s. 586; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 180; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 50; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 37; Ayönü, *Selçuklular Ve Bizans*, s. 23; *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, s. 103-104; Gürsoy Solmaz, *Selçuklular'dan Osmanlılar'a Azerbaycan (Gence)'da Türk Fetih ve Faaliyetleri*, Araz Yay., İstanbul 2016, s. 39.

²⁴³Solmaz, *Selçuklular'dan Osmanlılar'a Azerbaycan (Gence)'da Türk Fetih ve Faaliyetleri*, s. 40.

²⁴⁴Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 45; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 25; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 33; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 51; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 37-38.

da aldı. 1059 yılında Tuğrul Bey'in emri ile Selçuklu kuvvetlerinin Anadolu'ya akınları tekrar başladı. Yakutî, Horasan Sâlârı, Kapar ve Sabuk adlı Türk emîrleriyle beraber, Anadolu'ya girdi. Horasan Sâlârı, Urfa'ya bir sefer düzenlediyse de bir başarı elde edemedi. Sabuk komutasındaki birlikler Sivas üzerine yürüyüp burayı aldı. 1062 yılında Sultan Tuğrul Azerbaycan ve sonra Arran'a gelip, önce İbrahim Yınal'a sonra Kutalmış'a tâbiyet arz eden yerleri kendisine itaat ettirdi. Sultan Tuğrul Irak'a dönerken Anadolu gazası ile meşgul olması için Yakutî'yi vekil olarak bıraktı.²⁴⁵

Tuğrul Bey'in ölümüne kadar (1063) Anadolu'ya yapılan ve uzun yıllar ara vermeden yapılan bu Türk akınları, Kızılırmak boylarına ulaşmıştır. Peçenek ve Uzların Balkanlara inmeleri ve Bizans'ı batıdan sıkıştırmaları da Bizans'ı zor durumda bırakmış, bu da Selçuklu fetihlerini kolaylaştıran etkenlerden birini oluşturmuştur. Yapılan Türkmen akınları Bizans'ın doğu sınırlarının mukavemet gücünü yıpratmıştır. Bu durum hakikaten de Türkmenlerin müstakbel Selçuklu ordularının ilerleyişine zemin hazırlamıştır. Fakat bu akınlar öncesinde bölgedeki mevcut Ermeni hanedanlıkların Bizans tarafından ortadan kaldırılmasının, Selçuklu fetihlerini kolaylaştıran bir durum olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Tuğrul Bey döneminde doğudan Sivas ve Malatya'ya kadar olan bölgeler Selçuklu akınlarına açık kalmıştır. Fakat bu akınlar geçici idi ve herhangi bir yerleşme amacı taşımamaktaydı. Bu nedenle bu akınlar genel itibari ile yağma, ganimet ve esir elde etmekle yetinilmekle beraber aynı zamanda tahrip etmek sureti ile de gelecekteki fetihlere zemin hazırlamıştır. Selçuklular'a karşı gönderilen kuvvetler, neredeyse hiçbir direniş gösterememişler, bölgedeki kale ve şehirler kendi kaderleri ile başbaşa bırakılmışlardır. Ermeni kaynakları, Selçuklu akınlarına yol açan yegâne etken olarak Bizans'ın siyasetini sorumlu görmektedirler. Türk tarihi bakımından bu akınların ehemmiyeti ise, Anadolu'nun fethine ve yurt tutulmasına imkân hazırlamış olmasıdır.²⁴⁶ Sonuç olarak bu akınların maksat ve neticelerine bakıldığında; bu ilk Selçuklu akınlarının amacının doğrudan gaza etmek olmadığı, yine bu akınların sadece çapul maksadıyla yapılmadığı görülecektir. Akınların gerçek sebebi, Maveraünnehir'de bağımsız bir şekilde yaşama şansı olmayan

²⁴⁵ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 47-49; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 51-52; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 38-39.

²⁴⁶ Ergin Ayan, "Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermeniler", *Yeni Türkiye Dergisi*, YTSAM Yay., Sayı: 60 Ermeni Meselesi Özel Sayısı 1, Ankara Eylül-Aralık 2014, 261-262.

Türkmenlerin kendilerine müsait yurtlar bulma isteğidir. Bu akınlar, Doğu Anadoludaki Ardzıruni ve Bagratuni hanedanlarının eski yurtlarını terkederek Orta Anadolu'ya yayılmalarına sebep olmuştur. Yine bu akınlar neticesinde, müdafaa ve mukavemeti kırılmış olan Ermenistan ile Gürcistan'ın Bizans tarafından alınması -zannedildiği gibi- Bizans'ın lehine intaç etmemiştir. Aksine Ermeniler, hanedanlıklarını kaybettikleri bir anda Bizans'tan yardım beklerken herşeyin kaybolduğunu anlamışlardır. Bu suretle Çağrı Bey'in korku saçan akınlarıyla başlayıp, Tuğrul Bey'in de devam ettirdiği bu akınlar, Anadolu'yu kendilerine vatan yapmak vazifesini şiar edinen Selçuklu Türkleri'ne Küçük Asya'ya giden en kısa yolu göstermiş olan ve etkileri yüzyıllar boyunca devam tarihî bir hadisedir.²⁴⁷

2.2.9. Sultan Alp Arslan Dönemi Türk Akınları ve Anı'nın Fethi

Tuğrul Bey, Bağdat'ı Şii Büveyhîlerden kurtarma ve Selçuklu Beylerinin isyanları gibi işlerle meşgul olduğundan, son seferini yapmış olduğu tarih olan 1054-1055'ten sonra bir daha Anadolu seferine çıkamadı. Fakat Sultan Tuğrul'un müsaadesiyle bir kısım Türkmen beyleri 1055-1062 yıllarında çeşitli bölgelere akınlarda bulundular. Şubat 1063'te Halife Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun ile Bağdat'ta evlenen²⁴⁸ Tuğrul Bey, daha sonra Rey'e geldikten sonra altı ay süren hastalıktan kurtulamayıp, 4 Eylül 1063'te vefat etti.²⁴⁹ Tuğrul Bey'in veziri olan Amîdü'l-mülk Kündüri, Tuğrul Bey tarafından halef ilân edildiği gerekçesiyle, Alp Arslan'ın kardeşi olan Süleyman'ı tahta geçirdi ancak bir çok Türk beyi Alp Arslan'a biat ettiler. Bundan kısa bir süre sonra Amîdü'l-mülk Kündüri de Alp Arslan'a biat etti. Bu sırada Selçuklu beyleri arasında başlayan taht savaşını Alp Arslan (1063-1072) kazandı ve Rey'e gelip tahta oturdu.²⁵⁰ Sultan Alp Arslan, Kutalmış isyanını bastırıp, Amîdü'l-mülk Kündüri'yi vezirlikten

²⁴⁷Kafesoğlu, “Doğu Anadoluya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) Ve Tarihî Ehemmiyeti”, s. 273-274.

²⁴⁸ İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih*, X, (Çev: Abdülkerim Özeydin), Bahar Yay., İstanbul 1989, s. 40; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)* I, (Çev: Ahmet Ateş), TTK. Yay., Ankara 1957, s. 109; Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s. 29; İslam Araştırmaları Komisyonu (Mısır), *Peygamber Efendimizin (S.A.V.) Doğumundan Günümüze İslâm Tarihi*, I, s. 356.

²⁴⁹ Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 28.

²⁵⁰ İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih*, X, s. 43; İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, (Ter: Ali Sevim), TTK Yay., Ankara, 2011, s. 121; Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, s. 30-31; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, *Alp Arslan ve Zamanı*, TTK.Yay., Ankara 2011, s. 11-12; İbrahim Kafesoğlu, “Alparslan”, *DİA*, II, TDV. Yay., İstanbul 1989, s. 526; Mükrimin Halil Yinanç, “Alp Arslan”, *İA*, I, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 384.

azledip yerine Nizamülmülk'ü atadıktan sonra²⁵¹ devletin fetih planları gereğince 1064 yılında başkent olan Rey'den hareket edip Azerbaycan'a geldi. Burada Emîr Tuğtekin Anadolu'ya giden belirli güzergâhlar hakkında Sultan'a bilgi verdi.²⁵²

Sultan Nahcivan'a geldikten sonra, ordusunu yaptırdığı tekneler yardımıyla Aras'tan geçirdi. Oğlu Melikşah'ı Nizâmül-mülk'ün yanında bırakıp, onlardan civardaki kaleleri fethetmelerini istedi. Kendisi de merkez ordu ile, "*Curz (= Gürcü) ve Abkhaz*"²⁵³ ülkelerine doğru yola çıktı.²⁵⁴ 1064 yılında Sultan Alp Arslan muazzam bir ordu ile birlikte Ermenistan'a geldi. Ağuvan kralı Giorgi'ye haber gönderip kızını zevce olarak istedi. Giorgi de bunu kabul etti ve bu yolla sulh oldu.²⁵⁵ Ahılkelek üzerine yürürken oğlu Melikşâh ve Nizâmü'l-Mülk de kendisine yetişti. Sultan, oğlu Melikşah'ın gerçekleştirdiği fetihlerinin müjdesine çok sevindi. Alp Arslan Ahılkelek'i fethedip,²⁵⁶ Bagratuni kırıllarının merkezi olan Anı üzerine yürüdü.²⁵⁷ *Türkler Armenia'yı boydan boya geçerek Anı'yı zaptettiler.*²⁵⁸

Sultan Alp Arslan Anı Kalesi'ne genel hücum kararı verdiği gün, ordusuyla beraber namaz kıldıktan sonra, erinden en yüksek beyine kadar askerlerini toplayıp, onlara şunları söyledi: "*Sizin gibi yiğitlerin hükümdarı bulunduğum için övünüyorum. İlk tahta geçişimde memleketin ufuklarını saran ihtilal bulutlarını erlik kılıçlarınızın şimşegi ile dağıtarak vatani korudunuz. Bugünkü günde Âlem-i İslâmiyet, karşımızdaki düşmana keskin cihat kılıcınızı göstermenizi bekliyor. O halde hem hakkı ile vatani kourmak hem de Kelime-i Şehadet sancağını yükseltmek gibi iki mutlu görev yapmış*

²⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 129-130; El-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet-İs-Selçukîyye*, s. 17,21-22; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 78; Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 30-31; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 89; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 66-69.

²⁵² Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 51; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, III, s.14; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 50; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 57.

²⁵³ Gürcistan kelimesi, Yunan ve Lâtin müelliflerinde *İberya*, *İverya*; Avrupalı müelliflerinde *Georgie*, *Rus* müelliflerinde *Gruzya*; Gürcülerde *Kartvel*, *Sakartvelo*; Arap müelliflerinde *Curzân*, *Curya*, *Kurc*, *Al-Kurc* şeklinde telâffuz edilmiştir. Bkz: Mirza Bala, "Gürcistan", *İA*, IV, MEB. Yay., İstanbul 1988, s. 837; Davut Dursun "Gürcistan: Fizikî ve Beşerî Coğrafya", *DİA*, XIV, TDV. Yay., İstanbul 2016, s. 310.

²⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s. 49-50; Nikoloz Berdzenişvili- Simon Canaşia (İvane Cavahişvili), *Gürcüstan Tarihi Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar*, (Çev: Hayri Hayrioğlu), Sorun Yay., İstanbul 2000, s. 135, Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 154.

²⁵⁵ Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 34; Faruk Sümer- Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, TTK. Yay., Ankara 1988, s. 60; Bala, "Gürcistan", s. 839.

²⁵⁶ Berdzenişvili- Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, s. 135.

²⁵⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 154; Solmaz, *Selçuklular'dan Osmanlılar'a Azerbaycan (Gence)'da Türk Fetih ve Faaliyetleri*, s. 43.

²⁵⁸ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 318.

olacaksınız. Düşmanlarımız çokluk ise de ilk arslanca saldırınıza bile dayanamayacaklarını bilirim. Çünkü onlar vatanlarını değil, hayatlarını kurtarmaktan başka bir şey düşünmeyen korkaklardır. Siz ise, yaşamın iğreti olup, asıl şerefin din yolunda çarpışarak can vermek olduğunu bilen arslanlarsınız. Şu kılıcımı tutmakta olan elimde kuvvet kalmayınca ya değin uğraşacağım. Vatanını, milletini, dinini ve hükümdarını sevenler benimle gelsinler. Komutanlarım! Bir er gibi savaşa katılacağız. Burada Allah'tan başka Sultan yoktur. Emir ve kader tamamen onun elindedir.” Bu sözlerin ardından Türk ordusu harekete geçti.²⁵⁹ Sultan, 16 Ağustos 1064'te Bizans'ın elinde bulunan, Anadolu'nun bu müstahkem kapısını açarak Anı'yı aldı.²⁶⁰ Çaresiz kalan halk o gün Anı'da mevcut olan bin bir kilisede²⁶¹ ayinler yaptı.²⁶² Şehrin her tarafı

²⁵⁹Kayabalı- Arslanoğlu, “Anadolu'nun Kuzey Doğu, Azerbaycan'ın Batı Sınır Boyları Tarihinin Ana Çizgileri”, s. 63.

²⁶⁰Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 119; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, s. 90; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s. 52; El-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet İs-Selçukîyye*, s. 27; Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 177; Abû'l- Farac, *Abû'l- Farac Tarihi*, I, s. 316; Kirakos, *History of Armenians*, s. 55; Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, s. 77; Michael Chamich, *History of Armenian*, s. 151; William Of Rubruck, *The Eastern Parts Of The World 1253-55*, Bedford Press, London 1900, s. 273; Aslan, *Armenia And Armenians*, s.79; Minorsky, *Studies In Caucasian History*, Press, s. 21; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 288; Kurkjian, *History of Armenia*, s. 208; Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 598; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 185; Barthold, “Anı” s. 435; Alptekin, “Büyük Selçuklular”, s. 119; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 52; Sümer, “Selçuklular”, s. 369; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 155; Yinanç, “Alp Arslan”, s. 384; Kafesoğlu, “Alparslan”, s. 527; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 29; Kafesoğlu, “Selçuklular”, s. 368; Kafesoğlu, *Selçuklular Ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 37; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s. 17; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 45; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 336; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 42; Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl*, (Ter: Galip Üstün) Milliyet Yay., Basım Yeri Yok 1991, s. 164; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 16; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 20; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 8; Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, s. 8; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 58; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2011, s. 52; Kayabalı- Arslanoğlu, “Anadolu'nun Kuzey Doğu, Azerbaycan'ın Batı Sınır Boyları Tarihinin Ana Çizgileri”, s. 63; Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, s. 322; Kobro, *Kars Ve Ardahan Bölgesi*, s. 30; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Yay., Ankara 1990, s. 7; Süslü- Kırzioğlu-Yinanç-Hallaçoğlu, *Armenians In The History of Turks*, s. 61; Bedirhan, *Selçuklular Ve Kafkasya*, s. 167; Gündüz, “Kars”, s. 515; Ahmet Toksoy, “Malazgirt Zaferi'nden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akımları”, *Türkler*, IV, (Ed: Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 687; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, Ötüken Yay., İstanbul 2006, s. 141; Ersan-Alican, *Sorularla Selçuklu Tarihi*, s. 56; *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, s. 107; Sağır, “Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri”, s. 200; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 41; Erol Kürkçüoğlu, “X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma ve Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, II, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 101; Rafiq Safarov, “Anı Ve Kars Bizans-Müslüman Çatışmasının Kavşağında”, *I. Uluslararası Anı-Kars Sempozyumu*, (Yay. Haz: Oktay Belli- Ayhan Yardımcıel- Vedat Evren Belli- Cengiz Çelik), BEKAM Yay., Kars 2014, s. 222; Ayönü, *Selçuklular Ve Bizans*, s. 28; Işın Demirkent, *Mikhail Psellos'un Khonographia'sı*, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 253; Kesik, *Dânişmendliler*, s. 31.

²⁶¹ Ermeniler ve Gürcüler Anı'yı bin bir kiliseli şehir olarak adlandırdılar. Bkz: Minorsky, *Studies In Caucasian History*, s. 105.

²⁶² Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 119-120.

surla çevrili olduğundan ve Arpaçay²⁶³ da bu surların etrafını sardığından Anı'nın düşmesi zordu. Şehrin yalnız kuzey kısmında alçak bir yer vardı. Alp Arslan'ın ordusu bu zayıf olan taraf mancınıklarla yıkmaya çalıştıysa da bir türlü içeri giremediler. Bunun üzerine kuşatmayı gevşeten ordu, birden surların muhafızlar tarafından terk edildiğini görünce bu haberi Sultan Alp Arslan'a verdiler. Sultan bunun üzerine Anı'ya girdi. Şehrin alındığının haberi halifeye ulaşınca halife, Sultan'a övgü dolu bir mektup yazdı.²⁶⁴ Şehir alındıktan sonra askerlerden biri katedrale girerek, buranın tepesindeki haçı söktü. Aynı asker, kral Simbat'ın Hintten getirttiği billur avizeyi yere düşürdü. Alp Arslan avizenin kırıldığını duyunca çok üzüldü. Daha sonra da kubbeden indirilen gümüş haç, ayakaltında çiğnenmek üzere Nahçavan Camisi'nin kapı eşiğine konuldu.²⁶⁵ Şehrin yönetimi bir müddet sonra Şeddâdî emîri Ebû'l-Esvâr Şâvûr'un oğlu olan Ebû Şûcâ Menûçehr'in idaresine verildi. Alp Arslan Anı'yı aldıktan sonra Kars'ta hüküm süren Ermeni prensi Gagik'e bir elçi gönderip huzuruna çağırttı. Ermeni prensi Türk elçisini siyah elbiseler ile kabul etti. Gagik'e “*neden siyah elbiseler içindesin ?*” diye soran elçiye, Gagik cevaben Tuğrul Bey'in ölümünden beri matem tuttuğunu söyledi. Gagik'in bundan maksadı, Sultan'a yaranmaktır. Gagik'in cevabından oldukça hoşnut olan elçi, durumu Sultan Alp Arslan'a bildirdi. Ordusu ile Kars'a varan ve merasim ile karşılanan Alp Arslan, Gagik'in ziyafetini, hediyelerini ve bağlılığını kabul etti. Fakat Gagik bir müddet sonra memleketini imparator Konstantin Dukas'a terkederek karşılığında Zamantı havalisini (Pınar-başı) aldı. Sultan bu büyük sefer ve fetihten sonra pek çok esir ve ganimet ile Rey'e döndü.²⁶⁶

Balkanlar'da Peçenekler ile savaş halinde bulunan Bizans imparatorluğu bu fetihler karşısında herhangi bir karşılığa bulunamadı. Alp Arslan, Anı'nın fethinden sonra, 1065 yılı başlarında, Hemedan ve Isfahan'a hareket etti.²⁶⁷ Böylece, 1064 yılındaki

²⁶³İbnü'l-Esîr, Arpaçay değil de Aras Nehri olarak belirtiyor. Bkz: İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s. 51.

²⁶⁴İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.51.

²⁶⁵ Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 121.

²⁶⁶Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 118-122; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s. 52; Smbat Sparapet, *Chronicle*, s. 80; Michael Chamich, *History of Armenian*, s. 152-153; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 156; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s. 20; Solmaz, *Selçuklular'dan Osmanlılar'a Azerbaycan (Gence)'da Türk Fetih ve Faaliyetleri*, s. 43-44.

²⁶⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 156; Solmaz, *Selçuklular'dan Osmanlılar'a Azerbaycan (Gence)'da Türk Fetih ve Faaliyetleri*, s. 44.

ilk batı seferini bitiren Sultan Alp Arslan, Anadolu gazası esnasında kendisine yardımcı olan bazı beylere bir takım yerleri verdi :

- a-Melikşâh'ın ordusuna öncülük eden Nahçıvan emîri II. Ebû-Dulef'e, Surmari bölgesini,
- b- Şirak ve merkezi Anı'yı, Gence -Dvin emîri Ebû'l-Esvâr Şâvûr'a bağışladı, fakat Ebû'l-Esvâr Şâvûr çok yaşlandığından, oğlu Ebû Şûcâ Menûçehr'e buraları mülk olarak verdi.
- c- Ermeniye ve Rûm Vilâyeti'nden bazılarını da, Dvin emîri Ebû'l-Esvâr Şâvûr'a verdi.²⁶⁸

Ahbâr üd-Devlet is-Selçukîyye, Anı'nın fethinden sonra zuhur eden gelişmeleri şöyle aktarmaktadır : "*Sultan, bu memlekette bir mescid inşâ ettikten ve bir Emîr'in idaresi altında mürettep bir ordu vücuda getirdikten sonra kendisi, İsfahan'a oradan da Kirman'a gitti.*"²⁶⁹ Bu cümleden Anı şehri'nin büyük Sultan Alp Arslan'ın ihsanı ile Şeddâdîlere verildiği anlaşılmaktadır. Böylece şimdiye kadar Gence ve Dvin'e hâkim olan Şeddâdîler, bundan sonra hâkimiyet sınırlarını Anı'ya kadar genişletmişlerdir. Müneccimbaşı, 1092'de biten Arapça *Tarikhu Bâb ve'l-Ebvab ve Şirvan ve Arran*'dan naklederek şunları bildirmektedir : "*Sultân Alparslan, Ermen ve Rûm Vilayeti'ne gazâ eyleyüp, eyâdî-i Kefere'den istihlas ettiği memâlik'in kurb ü ittisâli olmağla, 457 (1064) senesinde Divin Emîri (Şeddâdlı) Ebû'l - Şavur'a inayet ve ihsan eyledi (ve Gürcü şehrini Akalkalak'ı fetihten sonra, dönüp) Anı'yı Rumlar'dan aldı ve Ebû'l- Usvar oğlu Menûçehr'a verdi.*"²⁷⁰

Sultan Alp Arslan, Aras havzasına inerek, orada birçok küçük kaleleri aldıktan sonra 1045'de Gagik tarafından Bizans imparatoruna terk edilen²⁷¹ bu müstahkem şehrin muhasarasında sevk ve idareyi bizzat yapmıştır. Kaynaklarda "*asla ele geçirilmez*" diye geçen Anı'nın, Ağustos 1064'de Alp Arslan tarafından fethi hakkında İslam ve Ermeni kaynaklarının verdiği haberler birbirini tamamlar niteliktedir. İslam kaynakları dışa ve kuşatmaya; Ermeni kaynakları da içe ve savunmaya ait teferruatlı bilgiler vermektedir. Anı'nın Bagratlı kralı III. Simbat yaptırılan surları, dik ve derin

²⁶⁸Sevim, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, s. 8; Solmaz, *Selçuklular'dan Osmanlılar'a Azerbaycan(Gence)'da Türk Fetih Ve Faaliyetleri*, s. 44.

²⁶⁹ El-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet İs-Selçukîyye*, s. 28.

²⁷⁰ Solmaz, *Selçuklular'dan Osmanlılar'a Azerbaycan(Gence)'da Türk Fetih Ve Faaliyetleri*, s. 45.

²⁷¹Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 79-81; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 7.

vadilerle çevrildiğinden, burayı 1064 yılına kadar hiç kimse kuşatabilme imkânına erişememişti. Bütün kuvvetleriyle Selçuklular, kuzeydeki surların önünde saldırı yapmak zorunda idiler.²⁷² Abû'l- Farac'a göre, Bu şehirde “*Alparslan'ın fethi sırasında 700 bin hane ve bin kilise bulunuyordu.*”²⁷³

Buranın surları üç yönden geliyordu ve her tepenin üzerinde bir kale vardı. Burası Rum yurtlarının en muhkem noktasındaydı. Bütün hazineler buradaydı. Ayrıca yine burası Ermenistan tarafında Roma'nın ilk şehriydi. Anı şehrinin ne kadar müstahkem olduğunu anlamamız için şehrin dörtte üçünün Aras Nehri ile dörtte birinin kayalık ve uçurumlarla çevrili olduğunu ve Aras'ın burayı doldurup kuvvetli cereyanlar yaparak buradan geçtiğini söylemek yeterlidir.²⁷⁴ Buna ilâveten *Hududû'l- 'Alam* adlı coğrafya kitabında Azerbaycan, Ermenistan ve Arrandan bahsinde bu memleketlerin İslamî yerler içinde en güzel olan yerler olduğu, çok zengin oldukları, etrafının nehirlerle ve meyvelerle çevrelendiği anlatılır. Ancak kitapta Ermenistan'ın eyaletlerinden Dvin, Urmiye, Hoy, Ahlât, Nahçıvan, Bitlis, Malazgirt, Meyyafarikin, Marand, Bardız, Kalıkala, Berdea, Beylekan, Tiflis, Şirvan, Şeki, Gence gibi şehirlerden bahsedilirken Anı'dan bahsedilmemesi ilginçtir. Sadece S.gan (Sungan?) diye bir yerden, I. Simbat'ın krallığına ait olan büyük bir kasabadan bahsedilmektedir fakat buranın neresi olduğunu çeviren de anlamamış olmalı ki “(Sungan?)” şeklinde yazmıştır. Buranın Anı olduğuna dair kesin bir kanıt yoktur.²⁷⁵ Genceli Kirakos, Anı'dan bahsederken buranın birçok insan ve hayvanat ile dolu olduğunu, etrafının çok güçlü duvarlarla çevrili olduğunu, sınırları içindeki kiliselerin çokluğuna dikkat çekmek adına insanların yemin ederken Anı'nın bin bir kilise üzerine yemin ettiklerinden bahsetmektedir.²⁷⁶

²⁷² Gürsoy Solmaz, *Osmanlı Devletinin 700. Kuruluş Yılı Münasebetiyle Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2000, s. 105.

²⁷³ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, s. 316.

²⁷⁴ Abû'l- Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, s. 316; İbnü'l- Esîr, *El Kâmil Fi't- Tarih*, X, s. 51; Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 105.

²⁷⁵ Bkz: *Hudûd al- 'Alam*, s. 142-144.

²⁷⁶ Kirakos, *History of Armenians*, s. 140; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, (Ter: Gürsoy Solmaz), Elips Kitapları Yay., Ankara 2009, s. 36.

2.2.9.1. Kaynakların Gözüyle Anı'nın Fethi

Ermeniler, Bizanslılar, Gürcüler ve Türkler için son derece önemli olan Anı'nın fethi ; Ermeni, Süryani ve Müslüman kaynaklarına çeşitli şekillerde yansımıştır.

İbnü'l- Esîr Anı fethini şöyle anlatır:

*“Sultan Anı şehrine doğru harekete geçti. Şehre vardığı zaman buranın zapt edilemez olduğunu gördü. Şehrin 3/4 Aras ile çevriliydi, öbür tarafında ise çok sert akan bir nehir vardı. Anı büyük ve zengin bir yerdi. Nüfusu kalabalık ve beş yüzü aşkın kilisesi vardı. Sultan burayı sıkıştırdı. Fakat askerler buranın çok korunaklı bir yer olduğunu görüne burayı almaktan ümidini kesmişlerdi. Bunun üzerine Sultan, ahşap bir burç yaptırdı ve içini askerleriyle doldurup, üzerine de mancınıklar ve okçular yerleştirdi. Böylece sultanın askerleri surların üzerinden Rumları görebildiler. Müslümanlar surları yıkmak için uğraşırken, o anda birden surların bir kısmı yıkıldı. Bunun üzerine Müslümanlar surlardan içeri girip şehir halkından birçok adam öldürdüler; Öldürdükleri kadar da esir aldılar”.*²⁷⁷

Çamiçyan; Alp Arslan'ın şehre geldikten sonra surları görüp şaşırdığını, burayı birkaç gün kuşattıktan sonra savaş olmadan ele geçirmek istediğini, surların zayıf taraflarını keşfetmek için askerlerini gönderip sonrasında ise beraberinde getirdiği bir mancınık kurdurarak şehri yıkıcı bir surette vurmaya başladığını, Bagarat'ın askerlerinin Türkler'e karşı çok zayıf olduğunu, vurduğu Ortakapı surlarını tehlikeye düşüren büyük mancınık'ı bozmak için vâli yardımcısı Gürcü Baguran oğlu Grigor'un yaptığı plânlarının boşa gittiğini, ertesi gün daha yakından olan mancınının vurduğu suru çökerttiğini, bu yüzden dışarıdakilerin sevinçten ve içerdekilerin korkudan attıkları nâra ve çığlıkların ortalığı kapladığını naklediyor.²⁷⁸

Abû'l-Farac: *“Aynı yıl sultan Alp Arslan, Ani şehrine hareket etti. Burası Ermenistan tarafında Roma diyarının ilk şehri idi. Alp Arslan burasını zapt etti ve birçok kanlar döktü. Ani şehrinin kuvvetini anlamak için büyük Aras nehrinin dörtte üçünü kuşattığını, dörtte birinin derin bir çukur ile çevrilmiş olduğunu ve Aras'ın bu çukuru doldurup kuvvetli cereyanlar yaparak geçtiğini söylemek kâfîdir. Şehir halkı*

²⁷⁷İbnü'l- Esîr, *El Kâmil Fi't- Tarih*, X. s. 51-52; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Neşr: M. Th. Houtsma), (Çev: Kıvameddin Burslan), 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 2016, s. 30.

²⁷⁸ Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 106.

buraya girip çıkmak için bir köprüden istifade ediyorlardı. Şehir içinde 700.000 hane ve bin kilise bulunuyordu. Türkler şehri zapt etmekten meyas olunca birdenbire semavî bir işaretle kulelerin biri düştü ve Türkler bir köprü kurarak şehre girdiler.”²⁷⁹

Anı'nın fethine bizzat tanık olanlardan Nakibü'n- Nükabâ Kamil Ebû'l- Fevaris halifeye gönderdiği mektupta Anı'nın fethiyle ilgili şunları anlatmaktadır:

“Ben burada (Anı) korkunç bir manzaraya tanık oldum. Buranın fethi mümkün değildir, hiçbir hükümdarın burayı almak için harekete geçtiği görülmemiştir. Buranın üç bölümünü Aras Nehri (Arpaçay olmalı), diğer bir kısmını da Aras'tan alınan su ile dolu bir hendek çevrelemiştir. Su buradan o kadar şiddetli bir şekilde iner ki suyun içine bir taş atılsa o taş paramparça olur. Şehrin kapısına giden yol aynı hizada bulunan hendeğin üstündeki köprüden geçmektedir. Surlar sert granit taşlarla yapılmış olduğundan şehre ulaşmak çok zor bir ihtimaldir. Burada 700 bin ev ve 1000 kilise varmış. Türk askerleriyle kenti savunanlar arasında savaş şiddetlendi. Selçuklu askeri burayı almanın çok güç olduğunu anladığı ve savaştan geri durduğu sırada şehrin surlarından bir parça koptu. Açılan bu yerden şehre giren askerler pek çok kişiyi öldürüp mallarını yağmaladılar. Yoldan yürümek mümkün değildi ancak cesetlerin üzerine basılarak gidilebiliyordu. Ben şehre cesetlerin bulunmadığı bir yol aradıysam da bulamadım, tutsakların sayısı da 500 binden az değildi.” Ebû'l- Fevâris ayrıca Anı'da bulunan bir kilisenin içinde bir saksı olduğunu, bu saksının 9 tulum su aldığını, askerlerin bu saksıyı parçalara bölüp aralarında paylaştıklarını ve saksının her bir parçasının 18 rıtl²⁸⁰ olduğunu bilhassa belirtmiştir.²⁸¹

Sadr ed- din Hüseyini ise Anı'nın fethi ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

“Sultan Rum memleketlerinden almak istediği Kars ve Anı bölgelerine yürüdü. Buranın surları yüksek dağlardan oluşuyordu ve her dağın tepesinde bir kale mevcuttu. Burası Rum memleketlerinin en muhkem olanıydı. Bütün hazineler buradaki kalelerde bulunmaktaydı. Memleketin ahalisi daha önce hiç asker görmediklerinden Sultanı ve onun askerlerini tacir zannettiler. Sultan çadırını ahalinin tarlalarına kurdu. Bu sırada Rumlardan tarlalarının su mecralarına memur edilmiş bir kısım kimseler Sultanın

²⁷⁹ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, s. 316-317.

²⁸⁰ Rıtl Araplarda bir ölçü birimi. 1 rıtl = 416 gr./130 Dirhem.

Bkz: http://www.sevde.d/islam_Ans/S/01.htm

²⁸¹ İbnü'l- Cevzî, *Mir'âtü 'z- Zamân*, s. 135-136.

askerlerini görünce onları burdan çıkarmak istediler fakat askerler derhal bunların üzerine yürüyünce Rumlar kaçmak zorunda kaldılar. Askerler bunları takip ederek şehrin merkezine kadar geldiler. Harp şiddetlenince Sultan çuvallara saman doldurup tepe şeklinde görünmesi için çuvalların birbiri üzerine yığılmasını emretti. Bu çuvalların üzerine ojkçular, neftçiler çıktılar. Nihayet Müslümanlar surların kuvvetli taraflarını yıkmaya muvaffak oldular. Buranın ahalisini atların ayakları altında çiğnediler. Daha sonra Sultan burda bir mescid inşa ettirip ve buranın idaresine bir emir tayin ettikten sonra önce İsfahan'a, sonra Kirman'a gitti.”²⁸²

Ahmed b. Mahmud, Selçuknâme adlı eserinde fetihle alakalı şunları yazmaktadır:

“Sultan Alparslan Gürcistan kalelerinin bir kısmını fethedip buranın hâkimini haraca bağladıktan sonra Bizans ülkesine geçmek istedi. Kars ve Anı adında iki kale vardı. Bunların yakınında iki kale daha vardı. Bunraların halkı Sultan'ın geldiğini duyunca elçilerini gönderip Sultan'a bağlılıklarını bildirdiler ve Müslüman oldular. Sultan daha sonra Anı Kalesi'ne gitti. Bu kalenin etrafında dağlar vardı, her dağın tepesinde ise bir kale bulunuyordu. Burası Bizans'ın kilit noktası idi. Hazinele burada hıfzedilirdi. Sultan ansızın Anı'nın yakınlarına geldi. Şehir halkı daha önce hiç düşman askeri görmediklerinden Sultan'ın askerlerini tüccar sanıp ; “Ne büyük kervan, ne çok tacir geldi” dediler. Şehrin etrafı çayırlarla, otlaklarla, bostanlarla doluydu. Askerler bu bostanların içine girince korucular bunları görüp, dışarı çıkarmak istediler. Bunun üzerine Sultan'ın askerleri bu korucuların üzerine hücum edip; korucuları takip ettiler ve şehre girdiler. Şehir halkı durumu anlayınca dağların başında bulunan kalelere girdiler. Bu kalelere giden sarp yollar vardı. Şehir halkı askerlerin kalelere çıkmasını önlemek için o sarp yollara ağaçlar bırakıp; arkalarına bezler, taş ve toprak koyup muhkemleştirdiler. Sultan Alparslan buraya geldiği zaman ağaçların ve bezlerin arasına neft dökülmesini emretti. Böylece şehir halkının gücü kırıldı. Bunun üzerine adamlarından birini gönderip cizye vermeyi kabul ettiklerini söylediler. Fakat daha sonra ihanet ettiler ve her taraftan savaşa başladılar. Kalelerden aşağı kızgın yağ döktüler. Sultan'ın ordusu kalelere yetişemeyince Sultan etrafta ne kadar çuval varsa içini saman, ot, toprak ve yaprakla doldurulmasını emretti. Çuvallar üst üste konulmak

²⁸² El-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet İs-Selçukıyye*, s. 27-28.

suretiyle yükseklik elde edildikten sonra askerler çuvalların üzerinden hisarlara çıktılar. Bir müddet sonra hisardan atılan ateşler çuvalların içindeki samanları, yaprakları tutuşturdu. Bunun üzerien Sultan Alparslan kalenin karşısına ağaçtan bir hisar yapılmasını emretti. Ağacı ateşten korumak için ağacın üstünü sirke ile ıslatılmış keçeyle kapladılar. Sonra bu ağaçtan hisarın üzerine çıkıp ok yağdırmaya başladılar. Nihayet düşmanın savaşıma gücü kalmayınca hisarın duvarları boş kaldı. Selçuklu askerleri bu boş kalan yerlerden içeriye girmeye başladılar. Hisar alındı ve kâfirler öldürölüp malları yağmalandı. Sultan bu zafere çok sevindi ve hisar ile şehri yeniden inşa ettirip, bir de cami yaptırdı. Orada bir miktar asker bıraktıktan sonra İsfahan'a gitti".²⁸³

Câmiu'd-Düvelde Anı'nın fethi ile alakalı aşına olduğumuz şu bilgiler yazmaktadır:

"Sultan, oğlu Melikşah'ı veziri Nizamülmülk ile birlikte Gürcü ve Bizans (Rum) şehirlerini fethetmek için gönderdi. Bunlar Gürcü ve Bizans şehirlerinden pek çok kale ve hisarları yağmaladıktan sonra buraların halkını esir alıp, öldürdüler. Melikşah ile Nizamülmülk Meryemnişin şehine kadar ilerlediler. Burada çok sayıda rahip ve kilise vardı. Burası çok müstahkem bir mevkideydi. Yanından büyük bir nehir akmakta idi. Burayı kuşatıp uzun müddet savaştılar. Sonunda burayı fethettiler ve halkını öldürdüler. Sayısız ganimet elde ettiler. Sultan bunları çağırınca başka bir yoldan geri döndüler. Geri döndükleri yolda da birçok yeri fethettiler. Sultan, oğlunun eliyle Allah'ın kendisine nasip ettiği bu fetihlere çok sevindi. Bundan sonra Sultan Gürcü şehirlerine girdi. Birçok kale ve hisarları aldı. Sultan, daha sonra Ermen hükümdarlarının başkenti olan Anı'ya gitti. Burası son derece sağlam ve müstahkem bir yerdi. Dörtte üçü Aras Nehri ile çevriliydi, dördüncü tarafında ise derin ve hızlı akan bir nehir (Arpaçay) vardı. Şehire tamamen taştan yapılmış bir sur bulunan hendekten girilebiliyordu. Buranın nüfusu kalabalık ve içinde 500'den fazla kilise vardı. Sultan burayı kuşattı, halk sıkıştı. Böyle olmakla beraber şehir o kadar müstahkem idi ki Müslümanlar bir ara artık buranın alınamayacağını düşünüp ümitlerini kesmişlerdi ki Allah Müslümanlara yardım etti ve sebepsiz bir şekilde surlardan bir parça koptu. Kopan bu parçanın açmış olduğu boşluktan Müslüman askerler içeri girdiler. Sayılamayacak kadar çok kişiyi

²⁸³ Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, s. 77-80.

öldürdüler. Bu öldürülenlerin sayısı öyle çoktu ki bunların sayısının fazlalığından bazı Müslüman askerler şehrin içine giremediler. Fetih müjdesi tüm Müslüman ülkelere yayıldı ve Müslümanlar buranın fethine çok sevindiler. Fetihden sonra Sultan yerine emîrlere bıraktı ve buradan İsfahan'a hareket etti.²⁸⁴

O dönemin Ermeni müelliflerinden biri olan Urfalı Mateos, Anı'nın fethi ile ilgili şunları yazmaktadır: “Bu yılda İranlılar'ın ejderi olan Sultan büyük zaferle Ermenistan'a girdi. O Allah'ın gazabının timsali olan öfkesini Şark milletinin üzerine çevirdi ve kötülüğünün acısını bütün Ermeni milletine tattırdı. Hristiyanlar ölüm alevleriyle sarıldılar, Ermenistan kanla boyandı, kılıç ve esaretle tahrip edildi. Sultan bir kara bulut gibi ilerleyerek krallık şehri olan Anı'ya geldi ve korkunç bir yılan gibi şehri her taraftan kuşattı. Bunu gören şehir halkı kâmilten sarsıldı, fakat onlar bununla beraber İranlılar'a karşı şiddetli bir mukavemete hazırlandılar. Müslüman askerler büyük hiddetle hücumla başladılar ve Ermeni askerlerini şehrin içine attılar. Onlar, bu suretle Ermeni askerlerini kâmilten şehrin içine yığdıktan sonra şehri büyük bir tehlike içine düşürdüler. Bundan sonra Hristiyanlar dehşet içinde kıvranmaya başladılar. Babalar oğulları, anneler oğul ve kızları, kızlar anneleri, kardeşler kardeşleri, dostlar da birbirleri için ağlamaya başladılar. Anı halkı kâmilten büyük bir felaketle karşı karşıya bulunuyordu. Muharebe gittikçe daha çok şiddetleniyor bütün şehri sarsıyordu. Muharebenin uzun sürdüğünü gören halk, oruç tutmaya ve dua etmeye başladı. Onlar hep bir ağızdan ağlayarak Allah'a hitap ettiler ve kendilerini bu ejderden kurtarmasını niyaz eylediler. Anı, onbinlerce kadın, erkek, ihtiyar ve çocuklarla dolu idi. Bu fevkalâde büyük nüfusu gören Müslümanlar, Ermenistan'ın ekseriyetinin orda toplanmış bulunduğunu zannettiler. O gün, şehirde mevcut olan bin bir adet kilisede “messe” ayinleri icra ediliyordu. Şehir her taraftan taş surlarla çevrili idi ve Ahuryan nehri (Arpaçay) da onun etrafını almıştı. Şehrin yalnız bir tarafında, hemen bir ok menzili kadar uzakta alçak bir kısım vardı. Müslümanlar, bu tarafı mancınıkla yıktılar ise de günlerce hücum ettikleri halde içeri giremediler. Bunun üzerine onlar, hücumlarını gevşettiler. Fakat imparator tarafından Ermenistan'a muhafız tayin edilmiş olan menfur Roma prensleri, yani Simbat'ın babası Bagrat ve Gürcü Baguran'ın oğlu Grigor, iç ve yukarı kaleye çekilip kapanmaya başladılar. Aynı gün Sultan da bütün

²⁸⁴ Münneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan-Irak ve Suriye Selçukluları*, (Yay: Ali Öngül), Akademi Kitabevi Yay., İzmir 2000, s.36-37.

ordusunu geri çekip İran'a gitmeye hazırlanıyordu. Şehir halkı, bu dinsiz muhafızların kaleye kapandıklarını gördü. Onların manevî kuvveti kırıldı ve hiçbir sebep yokken herkes bir tarafa kaçışmaya başladı. Bütün şehir bir toz dumanı ile kaplandı. Şehrin ilerigelenleri ilk Ermeni krallarının mezarlarına gidip ağlayarak yere kapandılar ve figan ederek : "Kalkın ve atalarınızın şehrine bakın" diye haykırdılar. Bu manzarayı gören Müslüman askerleri derhal Sultan'ın yanına koşup keyfiyeti ona anlattılar, fakat o onlara inanmadı. Müslüman askerleri, surların muhafızlar tarafından terkedilmiş olduğunu görünce izdihamla içeriye girdiler, bir kadının koynundan çocuğunu kaptılar ve onu Sultana götürüp: "İşte, Anı'yı zaptetiğimize dair sana bir delil" dediler. Sultan buna çok hayret etti ve: "Onların Allahı, zaptedilmez şehirlerini bugün elime verdi" dedi. Sultan, bütün ordusuyla beraber geri dönüp Anı şehrine girdi. Her bir Müslüman askerinin ikisi iki elinde, biri de dışlerinin arasında olmak üzere üç keskin bıçağı vardı. Onlar, derhal bütün halkı merhametsizce öldürmeye başladılar. Şehrin sayısız halkı, yeşil ot gibi biçildi ve birbiri üzerine düşürülen cesetler taş yığını haline geldiler. Bütün şehir, bir an içinde bir kan denizi oldu. Bütün Ermeni reisleri ve zadegân, zincirle bağlı oldukları halde Sultanın önüne getirildiler. Asil ve güzel kadınlar esir olarak İran'a götürüldüler. Nur gibi erkek çocuklar ve dilber kızlar da anneleriyle beraber götürüldüler. Birçok aziz ve papazlar ateşle mahvedildi, bunların bazıları da derileri yüzdürülmek suretiyle korkunç işkencelerle öldürüldü. Müslümanlardan biri, katedralin üstüne çıkıp kubbenin tepesinde dikili olan kıymetli haçı sökerek yere düşürdü. Aynı adam, sonra kubbenin üzerindeki kapıdan kilisenin içine girdi ve billur avizeyi düşürüp paramparça etti. Bu avizeyi, Cihangir kral Simbat, diğer binbir hazine ile beraber Hint'ten getirtmişti. Avizenin ağırlığı on iki libra idi ve o ağırlıkta (yağ) kaldırılabiliyordu. Haç kubbeden düşürüldüğü sırada, gök aniden gürledi ve sağanak halinde yağmur yağmaya başladı. Sel, bütün cesetleri Ahuryan nehrine döktü ve kana boyanmış olan şehri yıkadı. Sultan, bu emsalsiz avizenin kırıldığını duyunca çok kederlendi. Kubbeden indirilmiş olan bir insan boyu uzunluğundaki gümüş haçı götürüp ayakaltında çiğnenmek üzere Nahçavan Camisinin kapısının eşiğine koydular."²⁸⁵

Dinî etki ile yazdığı çok belli olan Urfalı Mateos, milliyetçiliğin de etkisi ile Sultan Alp Arslan'a "yılan, ejder" gibi benzetmeler yaparken; bir taraftan da aynı

²⁸⁵ Mateos, Vekayi-nâme, s. 118-121.

dinden oldukları Bizans'ın buraya bıraktığı kişileri de nefretle anmaktadır. Anı'dan bin bir kilise olarak bahsetmesi Anı'nın Hristiyanlar için dinî anlamda ne derecede bir önemi haiz olduğunu da göstermektedir. Ayrıca fetih esnasında din adamlarının, papazların derilerinin Sultan Alp Arslan tarafından yüzdürüldüğünü söylemesi, yine müellifin milliyetçiliğin etkisi ile yaptığı abartmalardan başka birşey değildir.

Başka bir Ermeni müellifi olan Aristakes Lasdivertci Anı'nın fethini şöyle anlatmaktadır:

“Selçuklu hükümdarı silahlanmış sayısız ordusuyla geldi. Uzaklara ve yakınlara korku ve terör yayarak topraklarımıza girdi. Günahkârlık limitine ulaşmış olan Anı şehrine girene kadar birçok alanı ezip; altını üstüne getirdi. Anı şehrinin karşısına çadırını kurdu ve ordusunu şehrin her yerine yaydı. Şehrin demirden kapısını ve bakırdan kilidini kırmayı denedi. Şehrin tahkimli oluşundan dolayı ümidi kırıldı ve oradan ayrılmak istedi. Fakat Lord'un²⁸⁶ askerler ve prensler arasına ikilik, anlaşmazlık ve kaos yerleştirdiğini bilmiyordu. Tam o anda Anı'yı müdafaa eden askerler savaşı bıraktı, korkuyla afalladı. Hiç kimse akrabalarıyla ya da arkadaşlarıyla ilgilenmiyordu. Dahası, herkes dehşete kapılmıştı. Pers kılıçları hiç kimseye acıımıyordu. Şehirler ve yollar maktüllerin cesetleriyle dolmaya başladı. Şehir kanla boyandı.”²⁸⁷

İmparator Konstantinos Doukas döneminde (1059-1067) yargıçlık yapan ve Malazgirt Seferi'ne askerî yargıç olarak katılan Mikhael Attaleiates Anı'nın fethini şöyle kaydetmiştir: *“Büyük ve halkı kalabalık bir kent olan Annio (Ani), hendeklerle değil, doğa eseri olan ve geçilmez özellikte dik vadilerle ve sarp kayalarla çevrilidir. Kayaların ve dik vadilerin bulunmadığı tarafta derin ve aşılmaz, anaforlar oluşturan bir ırmak (Arpaçay) tarafından korunur. Girişler, en az boyuta yayılan noktada bulunur, ama bunlar da yüksek ve güçlü surların korumasındandır. Rahmetli hükümdar Monomakhos geçmişte bu hisarı savaş gücü yüksek bir orduyu zaptetmek girişiminde bulunmuş ama bunu başaramamıştı. Ne var ki, antlaşmalar yaparak ve ona egemen olan kişiye birçok sözler, umutlar vererek bu kişiyi kendisine katılmaya (ona bağlılığını bildirmeye) ve kenti Rumlara bırakmaya ikna etti. Oradaki Gürcü kralının beklentileri boşuna çıkmadı, aksine kendisi zevk-ü sefa içinde gününü gün etti. Çünkü karşılık*

²⁸⁶ Bizans'ın buraya bırakmış olduğu garnizonların başındaki komutandan bahsediyor.

²⁸⁷ Lasdivertci, *History*, s. 86.

olarak önemli bir servet ve parlak makam ünvanları almıştı. Kenti ise; birçok arazilerle ve daha küçük yerleşimlerle çevrelenmiş durumuyla, bir Doukas'ın (vali-komutan) yönetim merkezi oldu ve Dvin'in Suriye sınırına yakın olduğundan bizim için bir büyük berkitme mevzii gibiydi; İberia (Gürcistan) ülkesini istilâ etmek isteyen barbarları caydırmaktaydı. Ancak İmparator Konstantinos Doukas'ın paraya olan tamahı Rumlar için bu kentin de kaybedilmesine sebep oldu. Hal böyleyken İmparatora Bagrat adında Ermeninin biri geldi ve “ben kente egemen olup orasını yöneteceğim, Rumların kamu hazinesinden de hiçbir ödenek katkısı almayacağım” deyip kenti ve çevresindeki yöre ile birlikte yöneteceğine söz vererek onunla anlaştı. Hükümdar onun söylediklerine inanıp; onu Doukas atadı. Yönetici vasfını haiz bulunmayan bu kişi, kenti güvenceye almak adına ne iç kalede buğday depolamayı ne de askerî önlem almayı umursadı. Sonucunda da kent büyük tehlikelere maruz kaldı. Çünkü günün birinde Sultan bütün ordusu ile oradan geçerken, yönetici ile hükümdarın gönderdiği kişi tarafından hiçbir neden yokken savaşılmaya zorlandı. Yâni, Sultan herhangi bir zarar vermeden Rum arazisi içinden geçmekteyken, bunlar ganimet elde etmek amacıyla artçı birliğine ve yorgunluk nedeniyle geride kalmış bulunanlara saldırdılar ve birçoğunu öldürerek onların cenazelerini soydular, ta ki haber Sultan'a ulaşınca kadar. Sultan gazaba gelerek Ani'ye doğru geri döndükten sonra bu hisarın önünde karargâh kurup kenti kuşatmaya başladı. Kentin yeterli ordusu olmamasına karşın bir süre direndiler. Ancak kenti savunanlar askerî yönü zayıf olan esnaflardı. Nihayetinde sürekli saldırılardan dolayı bitkin düşerek ve surlardan oluşan çatlaklardan dehşete kapılarak kaçmak zorunda kaldılar. Fakat barbarlar onların planlarını anlayıp hep birlikte bağırıp çağırarak kapılara yüklendiler. Hem kapıları hem de surların belli bölümlerini yıkmak suretiyle kenti zaptettiler. (18 Ağustos 1064)²⁸⁸. Bunu izleyen kent sakinlerinin kılıçtan geçirilmesi anlatılacak gibi değildi. Kişilerin ne yaşına, ne cinsiyetine, ne de hangi dinden olduğuna bakıp merhamet gösterdiler. Tersine onların hepsini öldürdüler ve bu acınacak ve bahtsız kentte kan ırmağı aktı. Üst sınıfın küçük bir bölümü iki şerefsiz yöneticiyle yukarı hisara sığınıp kurtuldular. Tutsak düşenlerin içinde şanslı olup da hayatta kalanlar köle oldular. Yukarı hisara sığınanlar yiyecekleri kalmadığından canlarının bağışlanmasına karşılık olarak anlaşmaya varıp iç kaleyi teslim ettiler.

²⁸⁸ Müellifin verdiği bu tarih yanlış olup; Ani'nin alınış tarihi 16 Ağustos 1064'tür.

*Böylece, hükümdarın tamahkârlığı yüzünden böylesine önemli bir kent düşmalar tarafından fethedildi.”*²⁸⁹

2.2.9.2. Anı'nın Fethinin Sonuçları ve Türk Tarihi Açısından Önemi

Sultan Alp Arslan, Anı'nın fethi müjdesini Bağdat'taki Abbasî Halifesine bir mektupla bildirdi.²⁹⁰ Anı'nın Alp Arslan tarafından fethi İslam dünyasında büyük sevinç yaratmış ve Halife Kaim bi-Emrillâh, Sultan'a “*Ebû'l-Feth*” lâkabını vermiştir.²⁹¹ Nizamülmülk'ün Bağdat'a gönderdiği mektubunda Anadolu (Rum)'nun ilk kenti²⁹² olarak bahsettiği Anı, Alp Arslan tarafından şiddetli bir kuşatma sonucunda 16 Ağustos 1064 yılında fethedildi ve bu suretle Bizans'ın buradaki hâkimiyeti sona ermiş oldu. Attaleiates'in de “*bizim için büyük bir berkitme mevzii gibiydi*”²⁹³ dediği Anı'yı ele geçiren Sultan Alp Arslan başlangıçta şehire kendi emrinde bulunan bir miktar orduyu ve kendi naibini bırakmışsa da daha sonra şehri Şeddâdî emîri Ebû'l- Esvâr Şâvûr'a teslim etmiştir. Ancak bir Gürcü kroniği olan The Book of Kartli'de Sultan Alp Arslan'ın şehri, Ebû'l- Esvâr Şâvûr'un oğlu olan Ebû Şücâ Menûçeher'e teslim ettiğini söylemektedir.²⁹⁴

Bu zafer Bizans İmparatoru'nu, Sultan Alp Arslan ile anlaşmaya mecbur etmiştir.²⁹⁵ Akdes Nimet Kurat da bu zaferden Sultan Alp Arslan'ın ilk büyük muvakkakiyeti olarak bahsetmiştir.²⁹⁶

Türk ve İslam tarihinde Anı'nın fethi, büyük bir dönüm noktasıdır. Buranın fethi ile Bizanslıların bir süre önce yerleşip Selçuklu akınlarına karşı korundukları müstahkem bir şehir açılmış; Anı o günden itibaren Selçuklular'ın eline geçmiştir.

²⁸⁹ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, (Çev: Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008, s. 88-91.

²⁹⁰ İbnü'l- Esîr, *El Kâmil Fi't- Tarih*, X, s. 52, İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z- Zamân*, s. 135.

²⁹¹ Abû'l- Farac, *Abû'l- Farac Tarihi*, I, s. 317; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, s. 90; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 156; Alptekin, “Büyük Selçuklular”, s. 119; Kafesoğlu, “Alparslan”, s. 527; Kafesoğlu, “Selçuklular”, s. 368; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 29; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 20; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 8; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s. 76; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 52; Ersan-Alican, *Sorularla Selçuklu Tarihi*, s. 57.

²⁹² İbnü'l- Cevzî, *Mir'âtü'z- Zamân*, s. 135.

²⁹³ Attaleiates, *Tarih*, s. 89.

²⁹⁴ Nevzat Keleş, *Şeddâdiler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, Bilgi Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2016, s. 178.

²⁹⁵ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 44; Kafesoğlu, “Selçuklular”, s. 368.

²⁹⁶ Akdes Nimet Kurat, *Peçenekler*, (Haz: Ahsen Batur), TTK Yay., Ankara 2016, s. 179. (Attaliates'ten nakleden Akdes Nimet Kurat, Anı'nın alınışını 6 Temmuz 1064 olarak yanlış yazmıştır.)

Şimdiki Türkiye'nin temelleri de sağlam olarak bu topraklarda atılmıştır. Anılı büyük âlim ve şâir Kadı Ebû-Nasr Burhaneddin, Anı'nın alınışının önemini belirtmek için “*Bu, İslâm'da büyük bir fetihtir*” diyor.²⁹⁷ Sultan Alp Arslan'ın fetihden sonra ilk Cuma namazını fetih timsali olarak camiye çevrilen Büyük Katedral'de kılması, buranın imarı anlamına geliyordu. Bundan daha önemlisi ise, Sultan Alp Arslan'ın Anı'daki halka karşı ne kadar hoşgörülü olduğunu yansıtmasıdır. Erzurum'daki camilerin yakın tarihteki Rus işgalinde maruz kaldığı yaklaşım ile Anı'daki bir katedralin camiye çevirip orada namaz kılınması karşılaştırılırsa; gerçek hoşgörünün hangisi olduğu daha net anlaşılacaktır.²⁹⁸

Urfalı Mateos'un “*Ermenistan'ın payitahtı*”²⁹⁹, Bizans İmparatoru Çimişgik'in, Ermeni rahip Ğevond'a yazdığı bir mektupta “*mukaddes şehir*”³⁰⁰, Claude Cahen'in de “*eski Ermeni başkenti*”³⁰¹ olarak bahsettiği Anı'nın fethi, buradaki Ermenilerin de işine yaradı. Çünkü bu fetih, aynı zamanda Ermenilerin Bizans tahakkümünden kurtulmaları anlamına geliyordu. Anı 1045'te Bizans hâkimiyetine girince, burada yaşayan Ermeniler Bizans'a ağır vergiler verdikleri bir döneme de girmiş oldular. Bu vergileri ödemekle mükellef olan halk malî açıdan çok büyük sıkıntılar çekmekteydiler.³⁰² Anı'nın düşmesinin sonuçlarından biri de şudur ki; *Türkler Ermeni topraklarındaki fetihleriyle yetinmez olmuşlardı. “Ermenistan Kalesi” ellerine bir kez geçince şimdi çok daha öteye, Küçük Asya'nın kalbine doğru ilerliyorlardı. Öncü birlikleri ayrı guruplar halinde Kapadokya'yı ve Frigya'yı kat ediyor, imparatorluğun eski sınırlarından çok uzak olup artık tahkim edilmiş surları olmayan büyük şehirleri bile talan ediyorlardı.*”³⁰³ Gerçekten de Ortaçağ'ın en görkemli şehirlerinden biri olan Anı'nın fethi ile Malazgirt'e³⁰⁴ giden yol da açılmış bulunuyor, Anadolu'nun Türk'ün ebedî ocağı olma yolundaki engeller birer birer bertaraf ediliyordu.

²⁹⁷ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 342.

²⁹⁸ Ali İpek, “Sultan Alparslan'ın Ani Ermenilerine Karşı Tutumu”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, II, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 142.

²⁹⁹ Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 6.

³⁰⁰ Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 31.

³⁰¹ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 119.

³⁰² İpek, “Sultan Alparslan'ın Ani Ermenilerine Karşı Tutumu”, s. 140.

³⁰³ Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 608.

³⁰⁴ Malazgirt Savaşı, kurulmuş bir devletin, yani Selçukluların, komşuları Bizans ile yaptıkları bir savaştır ve bu çarpışmadan sonra yeni bir devlet kurulmuş değil, zaten var olan bu devlete Küçük Asya'nın

Anadolu ve Kafkasya’da yapılan fetihler, Anı’nın fethiyle taçlanmış ve fetihnâmelerle başta Abbasî Halifesi olmak üzere bütün Müslüman hükümdarlara bildirilmişti. Halife Anı’nın fethinden dolayı Sultan’a “*Ebû-l Feth*” (Fethin Babası) unvanını verdi. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Sultan’ın gerçekleştirmiş olduğu bu ilk fetihler, yeni idarenin rüştünü ispatlaması anlamına geliyor, Halife’nin Sultan için uygun gördüğü unvan da bu duruma işaret ediyordu.³⁰⁵

Bu seferin önemli sonuçlarından biri de Sultan Alp Arslan’ın Bagarat’ın yeğeni ile evlenmesidir. Sultan Alp Arslan Ahılkelek’te bulunduğu sırada Bagarat’a bir elçi gönderip yeğeni ile evlenmek istediğini bildirdi. Sultan’ın evlenmek istediği kişi Bagarat’ın kız kardeşinin kızı, aynı zamanda Ermeni kral Kvrike’nin de kardeşinin kızıydı. Sınırlarını Türk akınlarına karşı emniyete almak isteyen Bagart’ın da desteği ile bu evlilik gerçekleşti.³⁰⁶

Türkler ile Ermenilerin bir arada yaşama süreci Türklerin -siyasî anlamda- İslam dünyasının liderleri olarak öne çıktıkları Selçuklu devrinde başladı. Selçuklular, XI. yüzyılda Anadolu’ya geldikleri zaman Ermeniler buradaydı. Ancak Ortodoksluğun temsilcisi olan Bizans İmparatorluğu’nun baskısı altındaki Ermenilerin siyasî bir varlıkları bulunmamaktaydı. Bizans birçok heterodoks mezhep mensuplarına yaptığı gibi, kendi dinî prensiplerini benimsemeyen Ermenileri de ezmekteydi. Örneğin II. Basil, Doğu Anadolu’yu Bizans’a ilhak etmek için harekete geçmişti. II. Basil’in bu siyaseti IX. Monamakhos tarafından da takip edildi. Ermenilere ait yerleri sistematik bir şekilde ele geçiren IX. Monamakhos, 1045 yılında Anı’yı alarak buradaki Bagratuni Krallığı’na son vermişti. Selçukluların bölgeye geldikleri dönemde siyasî yönden tam bir acz içinde bulunan Ermenilerin çok büyük bir bölümü Anadolu’nun içlerine sürgün edilmiş, *Armenia* diye adlandırılan bölgede Ermenilerin herhangi bir varlığı kalmamıştı. Bu durum Selçuklular’ın bu bölgeye geldiklerinde muhataplarının Ermeniler değil, Bizans İmparatorluğu olmasına sebep olmuştu. Bizanslıların siyasî baskılarından ötürü güvensizlik içinde olan Ermeniler, Selçuklular ilk geldikleri zaman onlar için de olumsuz ifadeler kullanmışlardır. Ancak Selçuklu iktidarı bölgede yerleşmeye

kapıları açılmıştır. Bkz. Hüseyin Nihal Atsız, “Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır”, *Türkler*, I, Yeni Türkiye Yay., (Ed: Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca), Ankara 2002, s. 200.

³⁰⁵ Ersan- Alican, *Sorularla Selçuklu Tarihi*, s. 56.

³⁰⁶ Nebi Gümüş, “Büyük Selçuklu- Gürcü İlişkileri”, *Türkler*, IV, (Ed: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek- Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 715.

başladıkça, Ermeniler Türk idaresine karşı sempati duymuşlardır. Bununla birlikte Ermenilerin Türk hâkimiyeti döneminde elde ettikleri özgürlük ile yetinmedikleri ve din ekseninde birleştikleri Haçlılarla beraber hareket etme eğilimleri sergileyerek Türklerin geçirdiği siyasî buhranlardan istifade etme fırsatını değerlendirmişlerdir.³⁰⁷

Sultan Alp Arslan'ın Selçuklu Sultanı olmasından hemen sonra bölgeye yapmış olduğu askerî faaliyetlerin temelini stratejik açıdan Bizans'a karşı kullanabilecek bir bölge olan Anı'nın fethi oluşturmuştur. Eğer Bizans Selçuklular için zararsız hale getirilirse, ancak bundan sonra İslam dünyası içerisindeki siyasî ve dinî birlik sağlanabilecektir.³⁰⁸

Anı'nın düşmesi, Türkler'in Anadolu'yu fethi hususunda Ermeni kaynaklarına yansıyan ilk önemli gelişmeydi. Bu fetih, aynı zamanda Ermenilerin Bizans'a bakışının değişmesinde önemli rol oynamıştır. Anı'nın fethine kadar pek çok savaşa, mağlubiyete ya da yağmaya tanıklık eden Ermeni kaynakları için bu kez konu değişmiştir. Çünkü Selçuklular ilk kez Ermeniler için kutsal olan bir şehri ele geçirmek için gelmişlerdi. İlk kez bir Selçuklu hükümdarı, Ermeniler için siyasî ve dinî bakımdan son derece önem arz eden bir şehri topraklarına katmak için karşılarına dikilmişti. İlk kez “*alınamaz*” olduğunu düşündükleri ve bu yönüyle övündükleri Anı şehri, bu kadar kaybedilme tehlikesiyle karşı karşıya idi. Fetihe dair yazılanların diğer bir özelliği, Ermeni kaynaklarının yaşanan hadiseleri olabildiğince abartılmasıydı. Ermeni tarihçilerinin abartarak yazmalarının sebebi, aslında bu olayın kendileri için ne kadar hazin olduğunu göstermek istemelerinden olmalıdır. Çünkü bundan sonra da en az Anı kadar belki ondan çok daha önemli şehirler Türklerin eline geçtiğinde bu kadar tepki göstermemişlerdir. Ermeniler, 16 Ağustos 1064'te Türkler karşısında hissettikleri yalnızlığı bir daha hissetmemişlerdir. Bu tarihten sonraki kayıpların hiç birinin bin bir kiliseli şehir Anı kadar tesirli olmamasının en önemli sebebi bu olmalıdır.³⁰⁹

³⁰⁷ Mehmet Ersan, “Türk-Ermeni İlişkilerinin Tarihi Serencamına Dâir”, *Yeni Türkiye Dergisi*, sayı 60, Ermeni Meselesi Özel Sayısı I, YTSAM Yay., Ankara Eylül-Aralık 2014, s. 294-296.

³⁰⁸ Bedirhan, *Selçuklular Ve Kafkasya*, s. 405-406.

³⁰⁹ İbrahim Tellioğlu, “Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, II, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 123-124.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞEDDÂDÎLER DÖNEMİ VE SONRASINDA ANI

3.1. ANI'NIN SULTAN ALP ARSLAN TARAFINDAN ŞEDDÂDÎLERE VERİLMESİ

Sultan, fetihten sonra kendisine bölgede kılavuzluk eden emîrlere Ermeni ve Gürcülerin oturduğu yerlerin yönetimini verdi. Şöyleki; Van Gölü çevresini Nahcivan emîri Ebû Dülef'e, Gürcistan'ın bir kısmını Gence valisi Fadlun'a, bir kısmını Tiflis Emîrliğine taksim etti.³¹⁰ Dvin-Şeddâdî emîri Ebû Şûcâ Menûçehr Bey'e de Selçuklulara bağlı olmak üzere Anı'yı verdi.³¹¹ Şeddâdîler de denilen bu beylik Anı'nın surlarına birkaç burç daha ilave etmişlerdir.³¹² Böylece Selçuklular'ın Sultan Alp Arslan dönemindeki seferlerinin sonuçlarından Şeddâdîler de faydalanmış oldular. Şeddâdîler daha sonra büyük bir emîrliğe dönüşecek ve XII. Yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürüp, bölgedeki en stratejik yerlerden biri olan Anı'ya sahip olmayı başaracaklardır.³¹³

3.1.1. Ebû Şûcâ Menûçehr b. Şâvur Döneminde Anı (1064-1110)

Ebû Şûcâ Menûçehr, uzun saltanatı esnasında, Anı'yı yeniden imar edip şenlendirmiştir. Nüfus olarak kalabalıklaşan Anı, Bagratuniler zamanında ki görkemli seviyesine yeniden bu dönemde kavuşmuştur.³¹⁴ Ebû Şûcâ Menûçehr işe, fetih esnasında yıkılan burçları tamir etmekle başladı.³¹⁵

³¹⁰ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 52; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 20; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 8; *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, s. 108; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 59.

³¹¹ Minorsky, *Studies In Caucasian History*, s. 81; Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 156; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 46; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 8; Gülay Ögün Bezer, "Şeddâdîler", *DİA*, XXXVIII, TDV. Yay., İstanbul 2010, s. 410; *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, s. 108.

³¹² Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 179; Barthold, "Anı" s. 436.

³¹³ Yunis Nesibli, "Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler", (Çev. Alesker Aleskerov), *Türkler*, IV, (Ed: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 726.

³¹⁴ Ercan Cengiz, *Şeddadiler Döneminde Anı (1064-1200)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars 2008, s. 30.

³¹⁵ Yıldırım, *Selçuklu Devrinde Anı Şehri (1064-1200)*, s. 56.

Vardan, Ebû Şûcâ Menûçehr'in faaliyetleri ile alakalı şunları aktarmaktadır: *“Manuçe, büyüdükten sonra, Aninin kalelerini çoğalttı ve dışarda kalmış bütün prensleri şehre götürdü... Ani şehri imar edildi ve şehrin evvelki halinden hiç farkı kalmadı.”*³¹⁶

Anı'nın ilk emîri olan Ebû Şûcâ Menûçehr (1064-1110), Sultan Alp-Arslan'ın kuşatmada kullandığı büyük mancınığın yıktığı, Arslanlı Kapı³¹⁷ da denilen Ortakapı batı yanındaki sur kesimi ve 28. Burcu onartarak, 6-7 metre yükseklikte üzerine kabartma süslü kûfî yazıyla dört satırlık 72x116 santim ebatındaki şu kitâbeyi koydurmuştur:

- 1- Bismillahirrahmannirahim
- 2- Emr bi-binâ'u hâze'l-burc El-Emîr El-Ecell
- 3- El-Mansûr Şûcâ'ü'd- Devlet Ebû
- 4- Şûcâ Menûçehr bin Şâvur.³¹⁸

Bu kitabe Anadolu'da Selçuklular'a ait olan ilk kitabedir.³¹⁹ Bu kitabe muhafazakâr Ermenilerce yok edilmek istenmişse de başarılamamıştır. Ebû Şûcâ Menûçehr, Anı'yı kısa zamanda şenlendirdi. II. Simbat zamanında yapılan ve kuşatmada zarar gören Arslanlı Kapı'dan başka burçları da temellerini yıkmadan eskisinden daha güzel ve gösterişli bir şekilde yaptırmıştır.³²⁰

Ebû Şûcâ Menûçehr, şehirdeki Türk-İslam nüfusu için Fethiye Camii yetersiz kaldığından Arpaçay'a bakan yamaçta iki katlı, 12 bölmeli kendi adını taşıyan “Menûçehr Mescidi” ni yaptırmıştır. Ayrıca 1092 yılında şehrin kuzeybatısında kalan Şüregelli ve Anı sakinlerinin “Selçuklu Sarayı” dedikleri Selçuklu mimarî tarzı ile yapılmış görkemli bir saray da Ebû Şûcâ Menûçehr tarafından inşa ettirilen yapılardan biridir.³²¹

³¹⁶ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 179.

³¹⁷ Şehrin surlarının batısında ve şimdiki yol güzergâhına göre ziyaretçilerin kullandığı esas girişi oluşturan Arslanlı Kapı, ismini surun üst kısmında yer alan arslan kabartması ile surun güneyinde yer alan kûfî kitabeden almaktadır. Bkz: Beyhan Karamağaralı, “1992-1994 Ani Kazıları”, *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, (29 Mayıs-2 Haziran 1995), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996, s. 493.

³¹⁸ Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 54.

³¹⁹ Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 55.

³²⁰ Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 109.

³²¹ Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 55; Erol Kürkcüoğlu, “Ermeni, Bizans ve Türk Hâkimiyetinde Anı”, *Ermeni Araştırmaları*, ASAM Yay., sayı 4, Ankara Aralık 2001, Ocak-Şubat 2002, s. 90.

Ebû Şûcâ Menûçeher'in zamanında, "Orta-Kapı" veya "Arslanlı Kapı" dışardan bakıldığı zaman asla görülmeyecek şekilde olduğundan, Anı sakinleri bu kapıya "Oğrun/Uğrun Kapı (Gizli Kapı)" da derler. Ebû Şûcâ Menûçeher'in adını taşıyan kitabenin bulunduğu üstüvânî burç, üç hususiyetine göre üç adla anılan bu kapının dış yüzünde ve batı yanındadır. Bu burçla kapı arasında Türklüğün timsali ve doğudan batıya doğru yürümekte olan yelesiz bir "Arslan Kabartması" vardır. Bu kabartmanın bulunduğu çerçeve 159x226 cm.dir³²² Demek ki Ebû Şûcâ Menûçeher'in yaptırdığı/onarttığı yapılar; Anı'da Ortakapı surları, Menûçeher ve Ejderha Burçlarıdır.³²³ Dış tehlikelerden uzak olarak Anı'da 46 yıl hâkim olan imarcı Ebû Şûcâ Menûçeher'in, şehirdeki Selçuklu-Türk biçimi kabartma süsleri bulunan çifte ejderhanın başları arasında ağzı halkalı bir boğa kafası bulunan ve halkın "Bîmârkhâne Burçları", "Anı'nın Sağlık Tılsımı" diye bildiği, yuvarlak burçları da yaptırdığı anlaşılmaktadır.³²⁴

Bunlardan başka Ebû Şûcâ Menûçeher, zamanında Katalakon Kekavmenos'un Anı'dan sürgün ettiği Patrik Bedros'tan sonra uzun bir süre boş kalan katolikosluk makamını yeniden Anı'ya getirdi.³²⁵

Darp yeri Anı olan, 1072-1092 yılları arasında basılan ve Ebû Şûcâ Menûçeher'e ait birkaç sikke bulunmuştur: Bunlardan biri, bakır bir sikke olup, kûfiye yakın bir yazı ile iki satır halinde yazılmıştır. Ön yüzde *Manu Çehr*, arka yüzde *Melik-Şah* yazılıdır. Sikkenin çapı 10 mm. 2.67 gr. ağırlığındadır. İkinci sikke, 15 x 4.5 mm ölçüsünde, 0.95 gr. ağırlığındadır. Sikkenin ön yüzünde iki satır halinde *Manu Çehr*, ara yüzde iki satır halinde *Melik Şah* yazılıdır. Bir başka sikke, 6.0 x 2.5 mm ölçüde ve 2.49 gr. ağırlıkta olup ön yüzü siliktir. Arka yüzde *Melik Şah* ibaresi yer almaktadır. Diğer bir Menûçeher sikkesi bakırdan kesilmiş olup, kûfi-nesih karışımı bir yazı üslûbundadır. Ağırlığı 4.38 gramdır. Bu sikkenin de ön yüzü siliktir ve yine arka yüzde *Melik Şah* yazılıdır. Melikşan ibaresinin altında darp yeri olarak *Ani* yazılıdır. Anı'da darp edilen bir diğer sikke de 21 x 15 mm ölçüsünde ve 1.59 gr. ağırlığındadır. Bu sikkenin ön yüzünde *Manu çehr*, arka yüzünde *Melik Şah* yazılıdır. Bir diğer sikke nesih hatla yazılmış ve 18 mm çapında, 3.20 gr. ağırlığındaki bakır sikkedir. Sikke oldukça muntazam şekilli olup,

³²² Gürsoy Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 110.

³²³ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 179; Kırzioğlu *Kars Tarihi*, s.363-369; Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 110.

³²⁴ Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 57.

³²⁵ Keleş, *Şeddâdiler*, s. 256.

yuvarlak bir çerçeve içindedir. Çerçevenin içinde “*darabe Ani*” yazılıdır. Ön yüzde iki satır halinde *Manu Çehr* ve arka yüzde *Melik Şah* kelimeleri bulunmaktadır. Nesih yazı üslûbundaki bir diğer sikke 19 mm çapında ve 2.74 gr. ağırlığındadır. Üzerindeki yazılar oldukça silik olmakla beraber, ön yüzünde *Manu Çehr* yazılıdır. Paranın çerçevesi ortalara doğru kaymıştır. Arka yüzde yine *Melik Şah* ismi okunmaktadır. Nesih-kûfî karışımı bir üslûb ile yazılan ve 1.37 gr, 20 mm. Çaptaki bir diğer bakır paranın arka yüzünde *Manu...* ön yüzünde ise *Melik Şah* ismi zorlukla seçilmektedir. 18 mm çapında ve 1.6 gr. ağırlığındaki diğer bir sikkenin madeni oldukça ince ve harap bir haldedir. Sikke oval bir şekildedir. 2003 yılındaki kazılarda ortaya çıkan bir diğer sikkenin ölçüsü 19 x 20 mm olup, ağırlığı 3.05 gramdır. Sikkenin ön yüzünde üstte *Manu*, altında ise *Çehr b. Şavur* yazılıdır. Arka yüzde silik bir şekilde *es-sultan*, altta *el-muazzam*, onun da altında *melik* kelimeleri okunmaktadır.³²⁶

Kemal Balkan’ın 1967 yılında Ani’da yaptığı hamam kazılarında bulduğu iki adet para, Birinci Hamam’ın kuzey duvarındaki eyvanın yıkılması sonucunda tabana yayılan ve gevşek bir harçla tutturulmuş olan taşlar arasında ortaya çıkmıştır. Paranın birinin ölçüsü 21.5 x 11 x 2 mm olup, 2.58 gr. ağırlığındadır. Oval bir şekle sahip olan paranın ön yüzünde Ebû Şûcâ Menûçehr’in adı kûfiyi andıran bir nesih yazı ile iki satır halinde kabartılarak yazılmıştır. Arka yüzde ise *Melikşah* ismi yine kûfi-nesih karışımı bir yazı ile iki satır halinde yazılmıştır. Bulunan diğer paranın her iki yüzünde silik yerler vardır, bazı kısımları paslanıp bozulmuştur. Para oldukça düzgün bir daire biçimindedir. Ön yüzde –diğer parada olduğu gibi- iki satır halinde *Menûçehr* ismi, arka yüzde *Melikşah* ismi yine iki satır halinde yazılıdır.³²⁷

Ebû Şûcâ Menûçehr’dan sonra başa gelenler herhangi bir eser yapmamışlardır. Sadece Şeddâdî emîri Şahânşâh bir cami, saray ile 1161 veya 1174 deki Kıpçak-Gürcü ordularının hücumlarıyla düşüşü sırasında Gürcü Kıpçakların yıktığı anlaşılan kuzeydeki kale-kapılarından bugünkü Anılların (Ocaklı Köyü) “Hıdırellez Kapısı” diye andığı satranç biçimindeki renkli taşlarla süslü kapıyı yaptırdığı anlaşıyor.³²⁸

³²⁶ Beyhan Karamağaralı, “Ani’de Bulunan İslami Sikkeler”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, I, (Ed: Mehmet Aydın), Konya 2006, s. 29-30.

³²⁷ Kemal Balkan, “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah’ın Adı Anılan İki Ani Parası”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, I, Konya 1981, s. 47-49.

³²⁸ Kırzioğlu, *Kars Tarih*, s. 402; Solmaz, *Ortaçağ’da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 111.

3.1.2. Ebû Şûcâ Menûçeher'in Sultan Melikşah'a (1072-1092) İtaati

Sultan Alp Arslan'dan sonra yerine geçen Sultan Melikşah (1072-1092)³²⁹ 1086'da Kafkasya üzerine sefere çıktı. Melikşah'ın sefere çıktığını duyan Anı emîri Ebû Şûcâ Menûçeher ve Şirvan Meliki Ferburz, Sultan'a bağlılıklarını bildirip, yıllık vergi ödemeyi kabul ettiler.³³⁰ Bunun üzerine Ebû Şûcâ Menûçeher'i mülküne iade eden Sultan Melikşah, bölgeden ayrıldı. Ebû Şûcâ Menûçeher'in, kendi adını taşıyan Menûçeher Camii'nin duvarındaki kitabeye “*fî devleti Mevlânâ es-Sultanü'l-Muazzam Şahinşah el- A('zam) ... el Muğelleb Ebû Feth Melikşah b. Alp Arslan*” şeklindeki yazıyı, Sultan Melikşah'a itaat ettikten sonra koydurmuş olması muhtemeldir.³³¹ Sultan Melikşah devrinde Berdaa, Gence, Beylakan, Şamkur, Ani, Kars, Dvin kesin bir şekilde Türk İmparatorluğu'nun sınırlarına dâhil oldular.³³²

Sultan Melikşah 1092 yılında vefat etti. Naaşı, Merv'de babasının yanına defnedildi.³³³

3.1.3. Sultan Melikşah'ın Vefatından Sonra Gelişen Olaylar

Sultan Melikşah'ın 1092 yılındaki vefatından bir ya da iki sene sonra Necmeddin İlgazi Anı'ya bir akın düzenledi. 7.000 kişilik bir kuvvetle Anı şehrine kadar gelen Necmeddin İlgazi, yapılan muharebelerde Apirat'ın torunu ve Vasağ'ın oğlu Grigor,

³²⁹ Selçuklu Türkleri, Bizans'ın yok etmeye çalıştığı Ermeni kilise ve manastırlarını özellikle himaye etmeye çalışmış, Bizans'ın Ermeniler'i mükellef tuttıkları ağır vergileri kaldırmıştır. Ermeniler, ibadet, eğitim ve iç işlerinde serbest kalmış ve Müslüman olmaya zorlanmamışlardır. Selçuklular'ın bu müsamahalı tutumları karşısında Ermeni Ruhani Lideri Sultan Melikşah'ı ziyaret etmiş ve minnet duygularını ifade etmiştir. Şayet Türkler Ermenilere karşı bu denli hoşgörülü olmamış olsalardı, belki bugün bir Gregoryen Ermeni Kilisesinin ya da Kafkasya'da bağımsız bir Ermenistan Devletinin varlığından söz etmek mümkün olmayacaktı. İlhan Türkmen, “Selçukluların Gayr-i Türk Unsurlara Uyguladığı Hoşgörü ve Adalet Politikası”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Birlikte Yaşama Kültürü*, III, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 141-142. Melikşah, Ermeni müellifleri arasında sevilen bir hükümdardır. Bkz: Mateos, *Vekayi-nâme*, 171; Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 180; Kirakos, *History of Armenians*, s.63; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 308.

³³⁰ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 56; Abdülkerim Özeydin, “Melikşah”, *DİA*, XXIX, TDV. Yay., Ankara 2014, s. 56. Melikşah'ın 1086 yılındaki Kafkasya seferi için bkz: Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 171.

³³¹ Keleş, *Şeddâdiler*, s. 260.

³³² Faruk Sümer, *Selçuklular Devri'nde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK Yay., Ankara 2015, s. 39.

³³³ El-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet İs-Selçukîyye*, s. 49; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 180.

Necmeddin İlgazi'nin kardeşini orada öldürdü. Grigor daha sonra Ebû Şûcâ Menûçehr'e yardım ederken öldürüldü.³³⁴

Sultan Melikşah'ın vefatından sonra, yerine oğlu Berkjaruk (1092-1104) geçti. Ancak Berkjaruk'un tahta geçmesi, Sultan Melikşah'ın oğulları arasındaki taht kavgasını nihayete erdiremedi. Sultan Berkjaruk ile Muhammed Tapar arasında toplam beş savaş oldu. İkisi arasında Hoy civarında yapılan son savaşta (1104), Muhammed Tapar yenilip, Azerbaycan'a kaçtı. Muhammed Tapar bu sırada Doğu Anadolu emîrlerini, Ahlât hükümdarı olan Sökmen'i, Ebû Şûcâ Menûçehr'i yanına alarak savaş için tekrar hazırlandı. Bunun üzerine Sultan Berkjaruk, Muhammed Tapar'a gönderdiği bir elçi ile çok kan aktığını, askerlerin yorgun olduğunu, birbirleriyle savaştıklarından İslam düşmanlarına fırsat verdiklerini ileterek onu barışmaya ikna etti. Yapılan anlaşmada, Azerbaycan'da *Sefid-Rûd* sınır olmak kaydıyla, Kafkasya'dan Suriye'ye kadar olan tüm vilayetlerin Muhammed Tapar'da kalmasına, Bağdat'taki hutbenin Sultan Berkjaruk adına okutulmasına, Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Musul eyaletlerinde ise yalnızca Muhammed Tapar'ın adı zikredilmek şartı ile buralarda Muhammed Tapar'ın hâkimiyetinin tanınmasına karar verildi.³³⁵ Böylece Anı emîri Ebû Şûcâ Menûçehr'in hâkim olduğu Anı da Muhammed Tapar'ın yetki alanında kaldı. Ebû Şûcâ Menûçehr'in, daha öncesinde de olduğu gibi, bu tarihten sonra da Anı'da Muhammed Tapar adına hutbe okutmuş olması muhtemeldir.³³⁶

Sultan Berkjaruk, Muhammed Tapar ile akdettiği anlaşmadan kısa bir süre sonra, 1104³³⁷ yılında vefat etti.³³⁸

Sultan Berkjaruk 1104 yılında vefat ettikten sonra, oğlu Melikşah ve onun atabeyi Emîr Ayaz ile birlikte Bağdat'a gitti. Halife Müstahzir-Billâh tarafından “*Celâüddeve*” lâkabıyla sultan edildi. Bu esnada Musul'u muhasara etmekte olan Muhammed Tapar, Sultan Berkjaruk'un ölüm haberini alınca 1105 yılında Bağdat'a geldi. İki taraf da

³³⁴ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 186; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 82. Bu olayın tarihini Urfalı Mateos 1099 olarak göstermiştir. Bkz: Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 200-201.

³³⁵ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't- Tarih*, X, s. 300-301; El-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet İs-Selçukîyye*, s. 54; Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, s. 60; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 165-166; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 191.

³³⁶ Keleş, *Şeddâdiler*, s. 265-266.

³³⁷ Kazvînî, Berkjaruk'un vefat tarihini 1105 olarak vermişti. Bkz: Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, s. 61.

³³⁸ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 41; El-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet İs-Selçukîyye*, s. 54; Vardan, *Türk-Fütuhâtı Tarihi*, s. 189; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 105; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 166; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 191.

savaş hazırlığı yaparken, yapılan müzakereler sonucunda Muhammed Tapar'ın Selçuklu Sultanı olmasına karar verildi.³³⁹

1105 yılında, Bitlis, Siirt-Erzen emîri Kızıl Arslan, Taşır Bagratunilerinin ülkesi olan Kukark eyaletine gelip, Loru şehrini yağmaladı. Daha sonra Dvin'e gelen Kızıl Arslan, burada Ebû Şûcâ Menûçehr'in kardeşi Ebû-Nasr'ı öldürdü. Sultan Muhammed Tapar'dan yardımcı kuvvetler alan Ebû Şûcâ Menûçehr, Dvin'de Kızıl Arslan'ın ordusunu bozguna uğratıp, kendisini de idam ettirdi.³⁴⁰

Bu olaylar üzerine Bitlis-Erzen emîri Togan Arslan, Hoy üzerinden Dvin'e geldi. Ebû Şûcâ Menûçehr ile girdiği savaşta onu öldürüp, Dvin'e hâkim oldu.³⁴¹

3.1.4. II. Ebû'l-Esvâr Şâvûr Döneminde Anı (1110-1124)

Ebû Şûcâ Menûçehr'in ölüm tarihinin tam olarak bilinmemesi, II. Ebû'l-Esvâr Şâvûr'un iktidarının başlangıç tarihinin tesbitini zorlaştırmaktadır. Ancak Samuel Anetsi ve Mkhitar Ayrivanetsi gibi müellifler, Ebû Şûcâ Menûçehr'in 1110 ya da 1111 yılında öldüğünü kaydetmişlerdir. Buradan hareketle, II. Ebû'l-Esvâr Şâvûr'un iktidarının başlangıcını bu tarihlerde başlatmak yanlış olmaz. Bununla birlikte, II. Ebû'l-Esvâr Şâvûr'un iktidarının ilk on yılı hakkında pek bilgi bulunmamaktadır.³⁴²

Vardan'ın “*korkak ve kadın tabiatlı hükümdar*”³⁴³ olarak tabir ettiği II. Ebû'l-Esvâr Şâvûr, 1124 yılında Anı'yı, Erzurum (Karin) Saltuklu hükümdarına 60.000 dinar karşılığında satmaya karar verdi. Bunu öğrenen Anı hristiyanları, Gürcü Kralı David'i buraya dâvet ederek şehri 1124'de ona teslim ettiler. Topraklarını koruyamayan II. Ebû'l-Esvâr Şâvûr'u da ailesiyle birlikte Abhazistan'a götürdüler.³⁴⁴ Anı'da 1064

³³⁹ Abdülkerim Özeydin, “Muhammed Tapar”, *DİA*, XXX, TDV. Yay., İstanbul 2005, s. 580. Muhammed Tapar'ın tahta avdetine dair geniş bilgi için bkz: İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, s. X, s. 311-313; Kazvîni, *Târih-i Güzîde*, s. 61-62.

³⁴⁰ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 190; Minorsky, *Studies In Caucasian History*, s. 82-83.

³⁴¹ Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 63.

³⁴² Keleş, *Şeddâdiler*, s. 271.

³⁴³ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 195.

³⁴⁴ Mateos, *Vekâyi-nâme*, s. 279-280; Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 196; Minorsky, *Studies In Caucasian History*, s. 83-84; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 326; Sümer, *Selçuklular Devri'nde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 40; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi Saltuklular, Mengüçükler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artuklular'ın Siyasî Tarih ve Medeniyetleri*, Ötüken Yay., İstanbul 2004, s. 23-24; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 70; Abdülkerim Özeydin, “Fetihten Sonra Anadolu Türk Devletleri”, *DGBİT*, VIII, Esra Yay., Konya 1994, s. 158-159; Abdülkerim Özeydin, “Saltuklular”, *DİA*, XXXVI, TDV. Yay., İstanbul 2009, s. 54; Ali Öngül, “Saltuklular”, *Türkler*, VI, (Ed: Hasan Celal

yılında camiye çevrilen ve de Alp Arslan'ın ilk Cuma namazını kıldığı büyük katedral de tekrar eski hâline çevrildi. Vaktiyle Ahlât'tan götürülüp kubbesi üzerine konmuş bulunan büyük hilâl indirilip, yerine haç konuldu. Bundan sonra Anı'nın idaresi de Gürcistan'ın önde gelen ailelerinden olan Ebulet Orbelian ve oğlu İvane'ye verildi. Bu suretle 60 yıl Müslümanlar elinde kalan Anı, artık Gürcülerin tasarrufunda kaldı. Fakat daha sonra Horasan'da hüküm süren Sultan Sencer 1126'da, o anda Horasan'da bulunan Fadlun'a gönderdiği önemli bir kuvvetle Anı'yı Gürcülerden aldı. Böylelikle bölgede Şeddâdî ailesinin hâkimiyeti tekrar başladı.³⁴⁵

1124 deki ilk işgalde Menûçehr Camii'nin sekiz köşeli minaresinin yıktırılmış olduğu, bugünkü minarenin camiye göre daha açık renkli taşlardan yapılmış olmasından anlaşıyor. Bugünkü minaresi 1125-1126 da ilk kurtuluşundan sonra Emîr Fadlun tarafından yaptırılmış olmalıdır.³⁴⁶ Kuzeyindeki iki yüzüne “Bismillah” yazılmıştır. Çapı yaklaşık 6 m.dir Gözcü kulesi olarak da kullanılmıştır.³⁴⁷

3.1.5. Emîr Fadlun Döneminde Anı (1126-1132)

Gürcüler 1124 yılında Anı'yı istilâ edince, buradaki Şeddâdî hâkimiyeti bir süreliğine kesintiye uğradı. II. Ebû'l-Esvâr Şâvur'un ailesiyle birlikte Gürcistan'a götürülmeyen tek kişi II. Ebû'l-Esvâr Şâvûr'un oğluydu.³⁴⁸ Vardan'ın “O zaman, Aplsuarın Horasan'da bulunan bir oğlu”³⁴⁹ diye tabir ettiği o kişi, Horasan'da Sultan Sencer'in yanında bulunan Emîr Fadlun idi.³⁵⁰ Bu sırada Gürcistan kralı David öldü ve yerine onun oğlu Dimitri geçti.³⁵¹ Emîr Fadlun, Gürcü kralının öldüğü haberini aldıktan sonra, Sultan Sencer'den aldığı kuvvetlerle Anı üzerine harekete geçti. Şehire geldikten

Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 463; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, II, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Çamlıca Basım ve Yay., İstanbul 2014, s. 276; Bedirhan, *Selçuklular Ve Kafkasya*, s. 227; Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 110.

³⁴⁵ Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 279-280; Sümer, *Selçuklular Devri'nde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 40; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 23-24; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 72; Özaydın, “Saltuklular”, s. 54; Öngül, “Saltuklular”, s. 463; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, II, s. 276; Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s.110.

³⁴⁶ Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 71; Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 111.

³⁴⁷ Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 111.

³⁴⁸ Keleş, *Şeddâdiler*, s. 279.

³⁴⁹ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 197.

³⁵⁰ Keleş, *Şeddâdiler*, s. 279.

³⁵¹ Mateos, *Vekayi-nâme*, 285; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 339.

sonra Ebulet'ten şehrin kendisine teslim edilmesini isteyen Emîr Fadlun,³⁵² isteğinin kabul edilmediğini görünce şehri kuşattı. Gürcü kralı Dimitri'den ve Kıpçaklardan yardım gelmemesi üzerine bir yıl süren kuşatma sonunda Ebulet, Anı'yı Emîr Fadlun'a teslim etti.³⁵³ Emîr Fadlun, Vardan'ın deyimiyle “*babasından intikal eden şehri*” aldıktan sonra şehri çok iyi idare etti ve ahaliyi barış içinde yönetti.³⁵⁴

Dilmaçoğullarından³⁵⁵ Togan Arslan'ın oğlu Kurtî Bey³⁵⁶, 1130 yılında Dvin'i zapt etti.³⁵⁷ Bunun üzerine Emîr Fadlun, buna engel olmak isterken, Kurtî Bey ile girdiği muharebede yaralandı.³⁵⁸ Vardan, bu muharebede Emîr Fadlun'un düşmanları tarafından boğulduğunu, düşmanlarının yaptıklarını gizlemek için Emîr Fadlun'un ölümüne sebep olarak yarayı gösterdiklerini, ancak o yaranın ölümcül olmadığını söylerken, Emîr Fadlun'un ölüm sebebi olarak boğulmasını göstermektedir.³⁵⁹

Samuel Anetsi, Emîr Fadlun'un öldürülmesinden sonra yerine kardeşi Mahmud'un geçtiğini ifade etmiş ise de³⁶⁰ Vardan, önce Huşçehr'in sonra da Mahmud'un geçtiğini, Anı'nın bundan sonra tekrar sefalet içine düştüğünü belirtmektedir.³⁶¹

3.1.6. Fahreddin Şeddâd Döneminde Anı (?-1155)

Mahmud'un kısa ve pek de parlak geçmeyen iktidarının ardından yerine oğlu Fahreddin Şeddâd geçti. Ancak Fahreddin Şeddâd'ın, emîrliğin başına tam olarak ne zaman ve ne şekilde geçtiği hususunda pek bilgi yoktur.³⁶² Anı'da yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan ve Fahreddin Şeddâd'a ait olan bir sikke Beyhan Karamağaralı tarafından 2006 yılında yayınlanmıştır. Ele geçen bu bakır sikke oldukça haraptır. Sikkenin arka yüzündeki Fahreddin kelimesinin ancak “*Fahr*” kısmı iyi

³⁵² Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 197.

³⁵³ Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 72.

³⁵⁴ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 197.

³⁵⁵ 1085-1394 yılları arasında Bitlis ve Erzen'de hüküm süren Türk beyliği. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ali Sevim, “Dilmaçoğulları”, *DİA*, IX, TDV. Yay., İstanbul 1994, s. 301.

³⁵⁶ Vardan'ın ifadesiyle “*Oğuz'un oğlu Hurt*”. Bkz: Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 199.

³⁵⁷ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 199; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 264; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 73.

³⁵⁸ Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 73.

³⁵⁹ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 199.

³⁶⁰ Keleş, *Şeddâdiler*, s. 286.

³⁶¹ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 199

³⁶² Keleş, *Şeddâdiler*, s. 287.

okunabilmektedir. Ön tarafta ise, başı haleli, cepheden çizilmiş bir figür bulunmaktadır. Halenin sağ alt tarafında “duribe”, sol alt tarafında ise “Ani” kelimesi yazılıdır.³⁶³ Şimdilik bu sikke, Ani’da Ebû Şûca Mennûçeher’den sonra sikke darp ettiren ikinci emîrin Fahreddîn Şeddâd olduğunu göstermektedir. Bunların dışında Fahreddin Şeddâd’ın siyasî durumu ile ilk bilgiler, onun Erzurum hâkimi II. İzzeddin Saltuk ile yaşadığı hadise ile başlar.³⁶⁴

Anı emîri Fahreddin Şeddâd, 1153 yılında II. İzzettin Saltuk’a bir elçi gönderip “*Benim Gürcüler’e karşı Ani’yi savunmaya gücüm yoktur. Burayı sana vereyim ve senin hizmetinde kalayım*” diye bir teklifte bulunsa da, esasında Fahreddin Şeddâd II. İzzeddîn Saltuk’a karşı bir oyun içerisindeydi.³⁶⁵ Ani emîri aynı anda Gürcü kralı Dimitri’ye de gizlice haber gönderip onu da memleketine çağırdı. İzzeddin Saltuk Ani’ya vardığında Gürcü kralı da Ani’ya gelip, İzzeddin Saltuk’un ordusuna saldırdı. Bunun üzerine Türk ordusu müthiş bir bozguna uğradı ve aralarında II. İzzeddin Saltuk’un da olduğu binlerce kişi esir düştü. Bu olay Müslümanlar için azîm bir gün olarak kaydedilmiştir. II. İzzeddin Saltuk’un esir edilmesi üzerine Ahlâtşâhı Sökmen ile Artuklu hükümdarları Gürcü kralına 100.000 dinar altın fidye gönderip II. İzzeddin Saltuk’u kurtarmak için bir anlaşma yaptılar.³⁶⁶ II. İzzeddin Saltuk Erzurum’a döndüğünde kendisi ile beraber esir edilen askerlerini de kurtarmak amacı ile yüzlerce mal gönderdi.³⁶⁷

³⁶³ Karamağaralı, “Ani’de Bulunan İslami Sikkeler”, s. 31.

³⁶⁴ Keleş, *Şeddâdiler*, s. 287-288.

³⁶⁵ Fahreddin Şeddâd Erzurum hükümdarına (II. İzzeddin Saltuk) elçi gönderip onun kızını istemişti fakat o, kızını Fahreddin Şeddâd’a değil; Erzen beyine vermişti. Fahreddin Şeddâd da II. İzzeddin Saltuk’tan bu şekilde hıncını almak için plânlar yaptı. Bkz: İbnu’l- Ezrak Ahmed b. Yûsuf b. Ali, *Meyyâfârikîn Ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, (Çev: Ahmet Savran), Erzurum 1992, s. 114; Sümer, *Selçuklular Devri’nde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, s. 42; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 26; Özaydın, “Saltuklular”, s. 54; Bezer, “Şeddâdiler”, s. 410; Özaydın, “Fetihten Sonra Anadolu Türk Devletleri”, s. 160; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, II, s. 278; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 280; Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi – Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi Yay., İstanbul 2015, s. 9.

³⁶⁶ İbnu’l- Esîr, *El Kâmil Fi’t- Tarih*, XI, (Çev: Abdülkerim Özaydın) Bahar Yay., İstanbul 1989, s. 228; İbnu’l- Ezrak, *Meyyâfârikîn Ve Âmid Târihi*, s. 114; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu’d- Düvel Selçuklular Tarihi*, II, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, (Yay: Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2001, s. 208; Minorsky, *Studies In Caucasian History*, s. 87; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, s. 118-119; Sümer, *Selçuklular Devri’nde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, s. 42; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 27; Özaydın, “Saltuklular”, s. 54; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, II, s. 278; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 10.

³⁶⁷ İbnu’l- Ezrak, *Meyyâfârikîn Ve Âmid Târihi*, s. 114-115.

3.1.7. Anı'daki Papazların İsyanı ve II. Fadlun'un Döneminde Anı (1155-1161)

1155 yılında Fahreddin Şeddâd aleyhine ayaklanan Anı keşişleri, Fahreddin Şeddâd'ı yakalayıp şehrin yönetimini tekrar kardeşi olan II. Fadlun'a iade ettiler. Fahreddin Şeddâd önce Şam'a, sonra Mardin'e, nihai olarak da Sürmari (Sürmeli)'ye gitti. Fakat Anı keşişlerinin tekrar isyan etmeleri, şehrin Gürcülerin eline düşmesine sebep oldu. Ayaklanan keşişler 1161'de kendi elleriyle şehrin yönetimine getirdikleri II. Fadlun'u bozguna uğrattılar.³⁶⁸

Anı'da doğup büyümüş olan Kadı Burhaneddin Anevî Gürcüler'in buraya gelişini şöyle ortaya koymaktadır: *“Ben 18 yaşında iken Abhaz askeri aniden gelip Anı'yı aldı. Birçok Müslüman kılıçtan geçirildi. O zaman ben ve ailem Gürcü Yunan (İvan)'a esir olduk. Ben onların dilini ve İncil'ini bildiğimden kurtuldum ve ordan kurtularak Anadolu (Rum)'a geldim.”*³⁶⁹

İbnü'l-Ezrak'a göre, Gürcü kralı Giorgi, şehri zaptettikten sonra Şeddâd ve Fadlun'un soyunun tamamını esir alıp, götürdü.³⁷⁰ Böylece Anı'daki Şeddâdî hâkimiyeti ikinci bir kez kesintiye uğradı.³⁷¹

Giorgi, Anı'yı aldıktan sonra şehrin yönetimini İvane Orbeli'ye verdi. Sargis Mhargrdzeli'yi de İvane'ye yardımcı olması için buraya bıraktı.³⁷²

3.1.8. Gürcülere Karşı Artuklu- Saltuklu- Ahlâtşâh Müttefikliği

Gürcülerin 1161 yılında Anı'yı almalarından hayli müteessir olan Ahlâtşâhı II. Sökmen, Erzurum hükümdarı II. İzzeddin Saltuk, Erzen ve Bitlis beyi Togan Arslan'ın oğlu ve II. İzzeddin Saltuk'un damadı Fahreddin Devlet-şâh, Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı 1161 Ağustosunda Anı'yı (Gürcüler'e karşı) kuşatmak için harekete

³⁶⁸ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn Ve Âmid Târihi*, s. 116,127; Özeydın, “Fetihten Sonra Anadolu Türk Devletleri”, s. 160; Öngül, “Saltuklular”, s. 464; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 27-28; Özeydın, “Saltuklular”, s. 54-55; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, II, s. 278.

³⁶⁹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 28; Özeydın, “Fetihten Sonra Anadolu Türk Devletleri”, s. 160; Öngül, “Saltuklular”, s. 464; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, II, s. 278.

³⁷⁰ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn Ve Âmid Târihi*, s. 127.

³⁷¹ Keleş, *Şeddâdiler*, s. 294.

³⁷² Berdzenişvili- Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, s. 146.

geçtiler.³⁷³ Ancak müttefik Türk beyleri Artuklu hükümdarını beklemeden Anı üzerine yürüdüler. Bu sırada Gürcü kralı da Anı önlerine gelip Anı kapısında Türklere saldırdı. II. İzzeddin Saltuk'un habersiz olarak geri çekilmesi Türk kuvvetlerinin hezimete uğramasına sebep oldu. Çünkü II. İzzeddin Saltuk esir düştüğünde Gürcü kralı Dimitri'ye hayatta olduğu sürece krala ve onun çocuklarına karşı taarruzda bulunmayacağına dair yemin etmişti. II. İzzeddin Saltuk'un harp meydanını bu şekilde terk etmesi Müslümanlardan çok sayıda kişinin ölmesi ve esir edilmesine sebep olmuştu. Mağlup olan Ahlâtşâhı II. Sökmen geri döndü.³⁷⁴ Muharebeye yetişemeyen Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı bozgun haberini Malazgirtte öğrenince Meyyâfârkîn'e döndü. Gürcü kralına elçi gönderip, Ahlâtşâhı II. Sökmen'in emîr ve askerlerini kurtardı ayrıca kimsesiz ve fakir esirler için de 5.000 dinar fidye gönderdi. Bu seferle ilgili Bar Hebraeus şöyle diyor: “(1161) *de İbaryahlar kralı George taarruza geçerek Türklerden Anı adlı büyük şehri almış, büyük ganimetler alıp, birçok esir ile memleketine dönmüştü.*”³⁷⁵ Giorgi öyle ganimet elde etmişti ki; en iyi bir zırh iki dirheme satılıyordu.³⁷⁶

³⁷³ Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 331; İbnü'l- Esîr, *El Kâmil Fi't- Tarih*, XI, s. 228; Minorsky, *Studies In Caucasian History*, s. 90; Berdzenişvili- Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, s. 147; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 345; Faruk Sümer, “Ahlâtşahlar”, *DİA*, II, TDV Yay., İstanbul 1989, s. 26; Sümer, *Selçuklular Devri'nde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 43; Özaydın, “Fetihten Sonra Anadolu Türk Devletleri”, s. 160-161; Özaydın, “Saltuklular”, s. 55; Bezer, “Şeddâdiler”, s. 410; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 239-240; Aydın Usta, “Artuklular”, *Türkler*, VI, (Ed: Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 477; Recep Yaşa, “Ahlâtşahlar”, *Türkler*, VI, (Ed: Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 486; Hüsamettin M. Karamanlı, “Gürcistan: Tarih”, *DİA*, XIV, TDV. Yay., İstanbul 2016, s. 313.

³⁷⁴ İbnü'l- Ezrak, *Meyyâfârikîn Ve Âmid Târihi*, s. 127; Minorsky, *Studies In Caucasian History*, s. 90-91; Sümer, “Ahlâtşahlar”, s. 26; Sümer, *Selçuklular Devri'nde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 43; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 28; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s. 363; Özaydın, “Fetihten Sonra Anadolu Türk Devletleri”, s. 161; Yaşa, “Ahlâtşahlar”, s. 486; Özaydın, “Saltuklular”, s. 55; Bezer, “Şeddâdiler”, s. 410; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I*, s. 295; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 12.

³⁷⁵ Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 331; Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, II, (Çev: Ömer Rıza Doğrul), TTK Yay., Ankara 1950, s. 399; Hüseyin Kayhan, “Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)”, *Türkler*, IV, (Ed: Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 873.

³⁷⁶ Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 331; Sümer, *Selçuklular Devri'nde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 43.

3.1.9. Anı'nın Gürcü İşgalinden Kurtuluşu ve Emîr Şâhinşâh Döneminde Anı (1164-1174)

1163 yılında Ahlâtşâhı II. Sökmen, Erzen beyi Devlet-şâh, Azerbaycan atabeyi İlideniz ve Irak Selçuklu Sultanı Arslan Şah birleşerek Gürcülere karşı harekete geçtiler. Sadreddin Hüseyinî'ye göre Sultan Hemedanda iken Gürcü kralı, İlideniz'e haber gönderip Gence ve Beylekan'ın haracını isteyecek kadar haddini aşmış, İlideniz'de bunun cevabını Tiflis'te vereceğini belirtmişti.³⁷⁷ Azerbaycandaki Türkmenlerinde Türk kuvvetlerine katılmasıyla sayıları 50 bini aşan bu kuvvetler, 1163'te Gürcistan'a girerek 10.000 den fazla kişiyi öldürüp, pek çok esir ve ganimet elde ettiler. Türkler yağma ve tahriplerle Anı kapılarına kadar geldiler. Gürcüler burayı müdafaa etmeye çalıştıysa da nihayetinde İlideniz'e bırakmaya mecbur kaldılar. Gürcü kralı ancak dağlara ve ormanlara kaçmak sureti ile kendisini kurtarabildi Türk komutanlarının bu seferi karşısında Gürcü kralı barış istemişse de elçi geri çevrilmiştir.³⁷⁸

İbnü'l- Esîr Gürcüler'in bozguna uğramasının sebebini şöyle anlatır : *“Gürcülerden biri İlideniz'in yanına gelip huzurunda Müslüman olmuş ve ona “Bana asker ver, bildiğim bir yolu takip ederek Gürcüler hiç farkında olmadan arkasından üzerlerine saldırayım” demişti. İlideniz bu adamdan teminat aldı ve onunla istediği askerî birliği gönderdi. Gürcüler'in yanına varacağı günü tesbit edip sözleştiler. O gün Müslümanlar ile Gürcüler savaşa girdiler. Tam savaş esnasında iken Müslüman olan Gürcü de İlideniz'in askerleriyle savaş meydanına varıp tekbir sesleriyle arkadan Gürcüler'e saldırdı. Bunun üzerine Gürcüler ağır bir mağlubiyete uğradılar, onlardan pek çoğu öldürüldü, malları ele geçirildi. Gürcüler sayılarının fazla olmasına güvendiklerinden zafer kazanacaklarından emindiler. Fakat Allah onların umutlarını*

³⁷⁷ El-Hüseyinî, *Ahbâr üd-Devlet İs-Selçukîyye*, s. 111-113; Minorsky, *Studies In Caucasian History*, s. 93.

³⁷⁸ İbnü'l- Esîr, *El Kâmil Fi't- Tarih*, XI, s. 234-235; İbnü'l- Ezrak, *Meyyâfârikîn Ve Âmid Târihi*, s. 114; El-Hüseyinî, *Ahbâr üd-Devlet İs-Selçukîyye*, s. 111-113; Reşîdü'd-dîn-Fazlullâh, *Câmi'ü't- Tevârih*, 165-166; Faruk Sümer, “Arslanşah b. Tuğrul”, *DİA*, III, TDV. Yay., İstanbul 1991, s. 405; Coşkun Alptekin, “Irak Selçukluları”, *DGBİT*, VII, Esra Yay., Konya 1994, s. 321; Kafesoğlu, “Selçuklular”, s. 378; Mükrimin Halil Yinanç, “Arslan-Şah”, *İA*, I, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 612; Mirza Bala, “İl-Deniz”, *İA*, VII, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 963; Erdoğan Merçil, “İlidenizliler (Azerbaycan Atabegleri)”, *DGBİT*, VIII, Esra Yay., Konya 1994, s. 85; Özaydın, “Fetihten Sonra Anadolu Türk Devletleri”, s. 161-162; Gülay Ögün Bezer, “İlideniz, Şemseddin”, *DİA*, XXII, TDV. Yay., İstanbul 2000, s. 81; Bezer, “Şeddâdiler”, s. 410; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 30-31; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 251; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, II, s. 280.

*boşa çıkardı. Müslümanlar onları takip edip üç gün üç gece boyunca öldürmeye ve esir almaya devam ettiler. Nihayet galip ve muzaffer olarak geri döndüler.”*³⁷⁹

Başarıyla sonuçlanan bu seferden sonra Ahlâtşâhı II. Sökmen Ahlâtta muhteşem bir şekilde karşılandı. O esnada Ahlât'ta bulunan İbnu'l-Ezrak, Ahlâtşâhı II. Sökmen adına üç yüz büyük baş hayvan kesilerek fakirlere dağıtıldığını, şehirde tam bir bayram havası olduğunu nakletmektedir.³⁸⁰

1164 yılında Gürcüler tekrar Anı'ya girdilerse de İldeniz şehri tekrar alıp bir süre burada şehrin imarı ile ilgilenip şehrin yönetimini Şâhinşâh'a teslim etti.³⁸¹

Yaklaşık on yıl boyunca Anı'da emîrlik yapan Şâhinşâh'ın iktidarı ile ilgili bilinenler, onun 1164 yılında emîrliğin başına getirilmesinden ve 1174 yılında Gürcüler'in Anı'yı istila etmesini müteakip, Gürcü kralı Giorgi tarafından Tiflis'e götürülmesinden ibarettir.³⁸² İbnu'l-Ezrak bu olay ile ilgili, “*Ekim 1174'de Gürcüler Âni'ye saldırıp bir süre kuşatma altında tuttuktan sonra şehri Şeddâd'ın kardeşi Emir Şâhinşah'tan aldılar*”³⁸³ derken, Vardan, “*1174 tarihinde, Georg, ikinci defa olarak Anı'yi zaptetti, çünkü seraskeri olan İvane Ani hükümdarı olmak için entrikalar çevirmekte idi. Bunun üzerine, kral, Şahinşah emiri beraberinde Tiflise götürdü ve onun tekrar Aniye avdetine mani oldu*”³⁸⁴ demektedir.

3.1.10. Anı'da III. Gürcü İşgali (1174) ve Sultan b. Mahmud'un Emîrliği (?-1199)

Gürcülerin 1174'de Anı'yı tekrar topraklarına dâhil etmeleri üzerine,³⁸⁵ İldeniz kuvvetleriyle beraber tekrar harekete geçti. Aras Ovası'nda Gürcülerle yaptığı savaşta zafer elde edemeyen İldeniz, Ahlâtşâhı II. Sökmenden yardım istedi. Bu teklife olumlu cevap veren Ahlâtşâhı II. Sökmen ile beraber Irak Selçuklu Sultanı Arslan Şah, İldeniz'in oğlu Emîr Pehlivan Muhammed ve Emîr Kızıl Osman da bu harekete

³⁷⁹ İbnu'l- Esîr, *El Kâmil Fi't- Tarih*, XI, s. 234-235; Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 206.

³⁸⁰ İbnu'l- Ezrak, *Meyyâfârikîn Ve Âmid Târihi*, s. 135.

³⁸¹ İbnu'l- Ezrak, *Meyyâfârikîn Ve Âmid Târihi*, s. 140; Minorsky, *Studies In Caucasian History*, s. 96; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 112-114; Bezer, “Şeddâdiler”, s. 410; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 15.

³⁸² Keleş, *Şeddâdiler*, s. 304.

³⁸³ İbnu'l- Ezrak, *Meyyâfârikîn Ve Âmid Târihi*, s. 168.

³⁸⁴ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 208.

³⁸⁵ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 208.

katıldı.³⁸⁶ Ancak Sultan Arslan Şah'ın Nahcivan'da peydah olan hastalığı neticesinde sefere devam edemeyince³⁸⁷, diğer kuvvetler 1176 yılında Nahcivanda toplandıktan sonra, Akşehir'e geldi. Kendilerine çok yakın olmalarına rağmen Gürcüler, bu görkemli Türk ordusunun karşısına çıkmaya cesaret edemediler. Hiçbir mukavemetle karşılaşmayan müttefikler etrafı yağma ve tahrip etme sureti ile memleketlerine döndüler.³⁸⁸

Kral Giorgi Anı'yı 1174 yılında alarak Emîr Şâhinşâh'ı -bir daha geri dönmek üzere- kendisiyle beraber Tiflis'e götürdüğü esnada, Talin bölgesinde hüküm süren Emîr Şâhinşâh'ın kardeşi Sultan b. Mahmud'a karşı herhangi bir harekette bulunup bulunmadığı hakkında bir bilgi yoktur. Sultan b. Mahmud'un Anı'ya ne zaman geldiği ya da şehrin kendisine ne zaman teslim edildiği konusunda kesin bir bilgi olmasa da onun varlığına dair ilk bulgu Talin yakınındaki Daştadem Kalesi'nde bulunan bir kitabedir: 1174 tarihli bu kitabe, Sultan b. Mahmud'un tam künyesini içermektedir ve Gürcüler'in Anı'yı işgalinden bir ay öncesine aittir. Bu emîrin Anı'daki iktidarına delalet eden başka bir kitabe de Rahip Tiridat tarafından Surb Prkiç Kilisesi (Pahlavunî Kilisesi)'nin onarımı ile ilgili 1193 tarihli Ermenice yazılan onarım kitabesidir. Mezkûr kitâbede “*Saygıdeğer din adamı Ermeni Katolikosu Ter Barseğ ve iyi şöhranlı Manuçe'nin torunu ve Emîr Mahmud'un oğlu Sultan'ın emirliğinde, 642 (1193)'de, ben Papaz Trdat, Sostanes'in oğlu Aruç Başpapazı Georg (Kevork)'un torunu, Eşim Huşuş, İsa Mesih'in hizmetçisi, onun merhametini ümit ederek Surp Prkiç'i çok çaba göstererek yeniden inşa edip onardık ama eski ihtişamını veremedik, ... Bunları 642 (1193)'de gerçekleştirdik...*” Sultan b. Mahmud'un Anı'daki iktidarına dair son bilgi, bizzat onun emri ile Ebü'l-Muamerân Camii'nin duvarına oyulan Farsça kitabedir. Kitâbe mealen şöyle çevrilmiştir: “*Ben ki, Sultan b. Mahmud b. Şavur b. Menûçehr eş-Şeddâdî, atalarım ve evlatlarımla ömürleri uzasın diye buyurduk ki, pamuklu ürünlerin, Ebü'l-Muammerân Camii'nin bulunduğu yerden yolda bulunan dükkâna kadar, alım ve*

³⁸⁶ İbn'ul-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s. 181; Reşîdü'd-dîn-Fazlullâh, *Câmi'ü't- Tevârih*, s. 171; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 100; Yinanç, “Arslan-Şah”, s. 614; Sümer, “Arslanşah b. Tuğrul”, s. 406; Merçil, “İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)”, s. 86; Bezer, “İldeniz, Şemseddin”, s. 81-82; Yaşa, “Ahlatşahlar”, s. 486; Bezer, “Şeddâdiler”, s. 410.

³⁸⁷ Reşîdü'd-dîn-Fazlullâh, *Câmi'ü't- Tevârih*, s. 171; Kazvînî, *Târih-i Güzide*, s. 100; Alptekin, “İrak Selçukluları”, s. 326; Yinanç, “Arslan-Şah”, s. 614; Sümer, “Arslanşah b. Tuğrul”, s. 406; Bezer, “İldeniz, Şemseddin”, s. 82.

³⁸⁸ Reşîdü'd-dîn-Fazlullâh, *Câmi'ü't- Tevârih*, s. 171; Merçil, “İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)”, s. 86; Yaşa, “Ahlatşahlar”, s. 486.

satımları yapılsın, her kim bu fermana uymaz ve aykırılık gösterirse Yüce Allah'ın hışımına uğrasın. Tarih 595 yılı.” Sultan b. Mahmud'un devri, 1198-1199 yılları arasında yazdırdığı kitabeden kısa bir süre sonra dördüncü Gürcü istilâsı neticesinde son bulmuştur. Gürcülere karşı başarılı bir şekilde mukavemet eden İldenizliler Atabeyliği'nin³⁸⁹ kurucusu olan İldeniz'in 1175-1176 yılında vefat etmesi, Irak Selçuklu Sultanı Arslan Şah'ın 1176'da vefat etmesi Ahlâtşâhı II. Sökmen'in de 1185 yılında vefat etmesi, Sultan b. Mahmud açısından büyük bir talihsizlik olmuştur.³⁹⁰

1177 yılında Gürcü prens İvane, isyan edince³⁹¹ Gürcü kralı Giorgi 1178 yılında - oğlu olmadığı için- kızı Tamara'yı tahta ortak etti.³⁹² Kral Giorgi 1184 yılında ölünce Tamara tahta geçti. Ancak Tamara tahta geçer geçmez onun meşruiyeti tartışılmaya başlandı. Bu durum onun ilk evliliğini yapmasına kadar devam etti. 1185 yılında Giorgi Bogulovski ile evlenen Tamara,³⁹³ bu tarihten sonra eşi olan yeni kral Giorgi Bogulovski'nin öncülüğünde Dvin ve Kars yöresine Gürcü akınlarını yeniden başlattı. Daha sonra Tamara'nın başkumandan tayin ettiği Sargis Mkhargrdzeli'nin oğulları olan Zakaria ve İvane kardeşler, 1185-1187 yılları arasında Dvin'e bir sefer düzenleyip pek çok ganimetle geri döndüler.³⁹⁴ 1191 yılında Zakaria ve İvane kardeşler Şirak'ı işgal ettiler.³⁹⁵ 1189 yılında Tamara'nın ikinci evliliğini yaptığı Davit Soslan Kars, Sürmeli ve İspir'i işgal ettikten sonra Erzurum'a geçip, buranın hâkimi olan Saltuklulardan Nâsireddin Muhammed'i mağlup etti.³⁹⁶

3.1.11. Gürcüler'in Anı'yı IV. Kez İşgali (1199) ve Şeddâdîler'in Sonu (1200)

1199 yılında Zakaria öncülüğündeki Gürcü ordusu Anı'yı dördüncü kez istilâ edip,³⁹⁷ bu suretle Anı Şeddâdîleri'ne son verdi. Son Şeddâdî emîri olan Sultan b.

³⁸⁹ Gürcü saldırılarına karşı Müslümanların müdafaasını üstlenmiş olan İldenizliler, aynı zamanda Azerbaycan'ın iktisadî, içtimai, siyasî ve medenî hayatında da önemli önemli bir rol oynamışlardır. Bkz: Gülay Ögün Bezer, “İldenizliler”, *DİA*, XXII, TDV. Yay., İstanbul 2000, s. 84.

³⁹⁰ Keleş, *Şeddâdîler*, s. 308-315.

³⁹¹ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 209.

³⁹² Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 356; Berdzenişvili- Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, s. 148; Keleş, *Şeddâdîler*, s. 315.

³⁹³ Berdzenişvili- Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, s. 149-152.

³⁹⁴ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 369-370; Keleş, *Şeddâdîler*, s. 315-316.

³⁹⁵ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 218.

³⁹⁶ Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 47; Özaydın, “Saltuklular”, s. 55; Öngül, “Saltuklular”, 465.

³⁹⁷ Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, s. 218.

Mahmud'un bundan sonraki akıbetinin ne olduğu konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.³⁹⁸

Sonuç olarak Alp Arslan'ın Anı ile birlikte bir takım kaleleri Şeddâdîlere bırakmasıyla, bu hanedanın hâkimiyet alanı Arpaçay'a kadar ulaştı ve Ebû Şûcâ Menûçehr'in Anı'daki iktidarıyla da 1199'a kadar tarih sahnesinde kalacak olan Şeddâdî Hanedanı'nın yeni bir kolunu ortaya çıkardı. Bu durum da 1040 yılından sonra Ermenistan ve akabinde de Bizans ve Gürcistan'a yönelik Selçuklu Sultanları'nın politikalarını aktif olarak desteklemeleri ve 1054 yılından itibaren Selçuklu tâbiyetini kabul edip onlarla işbirliği kurmaları sonucunda ortaya çıktı. Böylece Selçuklular, 1088'de Gence Şeddâdîleri'ne son verirken aynı zamanda Anı'da bu hanedanın başka bir koldan varlığını sürdürmesine de vesile oldular.³⁹⁹

Tamara'nın kocası Davit Soslan, Nâsireddîn Muhammed'i mağlup ettikten sonra, Gürcüler Ani, Kars ve Şirvan üzerine yürüdüler. Nihayetinde Kars, Gürcüler'in eline geçti.⁴⁰⁰ Tamara, Kars'ın idaresini İvane'a verdi.⁴⁰¹

Gürcüler'in bölgede giderek artan bir tehlike haline gelmesi, Anadolu Selçuklu Sultanı II. Süleyman Şah'ı rahatsız etmekteydi. Bunun üzerine Gürcüler üzerine bir sefere çıkmaya karar verdi.⁴⁰² Gürcülerle savaşa girmeden önce 1202 yılında Erzurum'da hüküm süren Saltuklular'ın hâkimiyetine son verip, buranın mülkünü kardeşi Mugîseddin Tuğrulşah'a tevdi eden⁴⁰³ II. Süleyman Şah, daha sonra Tamara'ya bir mektup göndererek Selçuklu tâbiyetine girmesini, Müslümanlığı kabul ettiği takdirde kendisiyle evleneceğini, Gürcistan'ı da çeyiz olarak kabul edeceğini bildirdi.⁴⁰⁴ Mektuptaki şartları kabul etmeyen Tamara'nın ordusu ile II. Süleyman Şah'ın ordusu

³⁹⁸ Keleş, *Şeddâdîler*, s. 317.

³⁹⁹ Keleş, *Şeddâdîler*, s. 248.

⁴⁰⁰ Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, TTK Yay., Ankara 2006, s.76.

⁴⁰¹ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 404.

⁴⁰² Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi*, s. 76; Selim Kaya, "Süleyman Şah II", *DİA*, XXXVIII, TDV. Yay., İstanbul 2010, s. 106.

⁴⁰³ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, XII, (Çev: Abdülkerim Özeydin), Bahar Yay., İstanbul 1989, s. 143; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II, s. 30; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 406.

⁴⁰⁴ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 406.

Temmuz 1202 yılında Micingerd Kalesi civarında karşılaştı. Savaş sonunda II. Süleyman Şah mağlup oldu.⁴⁰⁵

Hâkimiyet alanını gün geçtikçe genişleten Tamara, 1207-1208 yılları arasında ordusunun istikametini Kars'a çevirdi. Şehrin yakınında bir karagâh kurarak şehrin düşmesini bekledi. Halk, barış ve teminat karşılığında Anı ve Dvin'i önce Tamara'nın oğlu Giorgi'ye, daha sonra da bizzat Tamara'ya teslim ettiler. 1209 yılında Erdebil Sultanı sefere çıktı. Aniden Anı'ya geldi ve pek çok kişiyi öldürerek, muazzam ganimetlerle kendi yurduna döndü. Anı'daki bu olaylardan haberdar olan Tamara, ordularını Erdebil Sultanına karşı harekete geçirdi. Şehri kuşatıp zapt eden Gürcüler sayısız ganimet elde ettiler. Erdebil Sultanını, karısını ve çocuklarını esir alıp, 12.000 kişiyi de öldüren Gürcüler Anı şehrine geldiler.⁴⁰⁶

1226 yılında Celâleddin Hâzremşâh, Ağustos-Eylül ayında "Kirman'dan Tiflis'e geldi. Oradan da hâlâ Gürcülerin elinde bulunan Anı üzerine yürüdü. O sırada Anı Kalesi'nde Gürcülerin kumandanı İvane, Gürcü ileri gelenleri ile birlikte bulunuyordu. Celâleddin Hâzremşâh, İvane'yi burada kuşattı ve aynı zamanda Gürcüler'in elinde bulunan Kars'a da asker gönderdi. Bu her iki kale de çevrenin en müstahkem kalelerinden olmasına rağmen Celâleddin Hâzremşâh bu iki kalenin etrafında karargâh kurup, her ikisine karşı savaşa girişmiş, bunların etrafına mancınıklar yerleştirip şiddetli bir savaşa tutuşmuştu. Ancak Gürcüler her iki kaleyi de iyi bir şekilde savundular. Celâleddin Hâzremşâh'ın Tiflis'te Gürcüler'e neler yaptığını bildiklerinden ve aynı şeyleri yaşamaktan korktuklarından her türlü tedbiri almışlardı. Celâleddin Hâzremşâh, bu iki kaleyi muhasara etmiş, askerlerinin bir kısmını burada bırakıp kuşatmayı sürdürmelerini istemiş, kendisi de Tiflis'e geri dönmüştü.⁴⁰⁷ Celâleddin Hâzremşâh, Kirman isyanını bastırırken veziri Şeref ül-Mülk Erzurum havalisine akın yaparak pek çok esir ve ganimetlerle dönerken Hacıp Hüsameddin Ali'nin tecavüzüne uğradı ve mağluben memleketine geldi. Bu haberler üzerine Celâleddin Hâzremşâh, Gürcistan'a yeni bir sefer icra eyledikten sonra Kars ve Anı şehirlerini muhasara etti. Bu, onun

⁴⁰⁵ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II, s. 31.

⁴⁰⁶ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 414-416.

⁴⁰⁷ İbnü'l- Esîr, *El Kâmil Fi't- Tarih*, XII, s. 417-418; Minorsky, *Studies In Caucasian History*, s. 103; Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 111; Arda Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlılar Devleti Tarihi*, Ekim Yay., İstanbul 2013, s. 40; Karamanlı, "Gürcistan: Tarih", s. 313; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 43-44.

İslam dünyasının takdirini kazanmasına sebep oldu. Daha sonra Celâleddin Hârzemşâh, Abhaz memleketine girdi ve bir müddet sonra ani olarak Ahlât üzerine yürüdü.⁴⁰⁸ Celâleddin Hârzemşâh, 1225-1229 yılları arasında Gürcülerle girdiği müteaddit mücadelelerin hepsini kazandı.⁴⁰⁹ 1226 yılında Azerbaycanda bir takım savaşlar yaptıktan sonra Anı ve Kars şehrinde olan Gürcüler, Tiflisteki Müslümanların daveti nedeniyle Tiflis'e saldırdılar.⁴¹⁰

1239 yılında Ögeday (1129-1241) zamanında Moğollar Kafkasya tarafında Gence'yi tahrip ettiler, 1236'ya doğru Gürcistan'ı istilâ edip kraliçe Rusudan'ı kaçırmaya mecbur ettiler. Tiflis bölgesi Moğol himayesine alındıktan sonra Gürcü beyleri Moğol savaşlarında yardımcı kuvvet olarak hizmet vermeye mecbur kaldılar. Curmagun Noyan 1239'da Büyük Ermenistan'da Gürcü serdarı İvane'ye ait olan Anı ve Kars şehirlerini zaptetti fakat Gürcistan kraliçesi Rusudan bir anlaşma teklifi sunduğundan⁴¹¹ sükûnet sağlandı.⁴¹² Sükûnet sağlansa da Moğollar Anı'daki yapılara ve halka çok zarar verdiler. Curmagun Noyan'ın Anı fethini Genceli Kirakos şöyle yazar:

⁴⁰⁸ Berdzenişvili- Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, s. 164; Abbâs İkbâl Âştîyânî, *Târîh-i Moğol*, I, Müesses-i İntişârât-ı Nigâh, Tahran 1387, s. 136-137; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gâzi'ye (1071-1318)*, Ötüken Yay., İstanbul 2010, s. 387; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, TTK Yay., Ankara 2014, s. 89; Aydın Taneri, "Celâleddin Hârizmşâh", *DİA*, VII, TDV. Yay., İstanbul 1993, s. 249; Özaydın, "Fetihten Sonra Anadolu Türk Devletleri", s. 205; Gündüz, "Kars", s. 515; Ayşe Dudu Kuşçu, *Eyyübî Devleti Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 171.

⁴⁰⁹ Mehmet Ali Çakmak, "Moğol İstilası ve Harezmsâhlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı", *Türkler*, IV, (Ed: Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 913.

⁴¹⁰ Âştîyânî, *Târîh-i Moğol*, I, s. 137.

⁴¹¹ Kraliçe Rusudan, Moğollarla anlaşma yoluna gitmeden önce Roma Papa'sı IX. Grigol'a bir mektup göndererek, Moğollara karşı koyabilmek için yardım istedi. Papa mektubu çok geç aldığından, cevabını ancak 1240 yılında gönderebildi. Papa Rusudan'ın yardım teklifine cevaben: "Batı Avrupa ülkelerinin Gürcüstan'a askerî yardımda bulunmasına olanak yoktur." diyordu. Böylece Rusudan'ın Moğollar ile anlaşmaktan başka çaresi kalmadı. Anlaşma şu maddeleri içermekteydi:

- 1- Gürcüler, Moğol kağanının yüksek otoritesini tanıyacaktı.
- 2- Moğolların güç ile elde ettikleri Doğu Gürcistan'da Gürcü kralının yanında Moğol idareci ve askerler de söz sahibidir.
- 3- Batı Gürcistan zaptedilmemiş olduğundan bağımsızlığını koruyacaktır.
- 4- Gürcüler Moğollara yıllık 50.000 perpera vergi ödeyeceklerdir.
- 5- Moğollar, Kraliçe Rusudan'ın oğlu Davit'i Doğu Gürcistan kralı olarak tanıyacaklardır.

Bkz: Berdzenişvili- Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, s. 167-168.

⁴¹² René Grousset, *Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur*, (Ter: Halil İnalıcık), (Yay. Haz: Ertuğrul Tokdemir- Mustafa Sönmez), TTK Yay., Ankara 2015, s. 272; Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri (1220-1350)*, (Çev: Cemal Köprülü), TTK Yay., Ankara 2011, s. 46; Kobro, *Kars Ve Ardahan Bölgesi*, s. 32; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 438; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 47-48; Kırzioğlu, "Kars", s. 362; Neslihan Durak, "Moğol Gazabından Tanrının Kudretine Gürcü ve Ermeniler (1220-1241)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler Birlikte Yaşama Kültürü*, III, TTK. Yay., Ankara 2014, s. 46.

“Çarmağan-Noyan, İvane'nin oğlu prens Avak'ı yanına alarak Anı şehri üzerine yürüdü. Bu şehir, ahâli ve hayvanat ile doluydu. Surları muhkemdi. Sınırları içinde o kadar çok kilise vardı ki, yemin ettikleri zaman, Anı'nın bin bir kilisesi üzerine derlerdi. Bu şehir servet içinde yüzüyordu. Bu refah onu kibir ve gururasevk etti. Bu ise onun yıkılmasına sebep oldu. Çarmağan-Noyan, Anı halkını kendisine bağılıklarını bildirmeleri için adamlarını gönderdi halk da, bağılı bulundukları Şehinşâh'a danışmadan cevap vermeye cesâret edemediler. Fakat halktan bir topluluk, Çarmağan-Noyan'ın adamlarını parçaladı. Bunu duyan Tatarlar şehri kuşattılar ve Anı'yı aldılar. Daha sonra şehrin ileri gelenlerinden bir kısmı Çayan-Noyan'ın lehine hareket ederek katliamdan kendini kurtardılar. Noyan'ın adamları halka surların dışına çıkmalarını ve kendilerine dokunmayacaklarını söylediler. Halk surların dışına çıktıktan sonra bir kısmı öldürüldü. Kadın, çocuk ve sanatkârlardan bir kısmı esir olarak götürüldüler. Daha sonra askerler Anı'nın içine girdiler. Şehri tam bir harabeye çevirip, kıymetli malları yağmaladılar. Öldürülenler öyle çoktu ki bunlar birbirlerinin üzerine istiflenmiş gibi idiler. Din adamlarının da hepsi öldürüldü”. Anı, bundan sonra Zaharîlerin elinde kaldı.⁴¹³ Moğollar Kars'tan sonra Anı'ya yürüdüler. Kars ahalisi Tatarların Anı halkına neler yaptıklarını bildiklerinden canlarının bağışlanacaklarını umarak, şehrin anahtarlarını onlara verdiler. Fakat Moğollar Anı'da yaptıklarını burada da yaptılar. Sonra buradan ayrılıp Rum'a geçtiler.⁴¹⁴

Geçtiğimiz yüzyılın Gürcü tarihçilerinden Nikoloz Berdzenişvili ve Simon Canaşa'nın müşretek olarak yazdıkları *Gürcüstan Tarihi* adlı kitapta, Moğolların Gürcistan ve Anı şehirlerini muhasara etmeleri şöyle anlatılır: Moğollar Dmanisi'den sonra Şamşvilde'ye kadar dayandılar. Burada herhangi bir dirençle karşılaşmadan kente girdiler. Tiflis yolu artık Moğollar'a açılmış bulunuyordu. Gürcüler bir türlü savunma becerisi gösteremediler. Ülkenin yüksek rütbelileri kaçıp kurtulma konusunda adeta birbirleriyle yarış halindeydiler. Bu da, Moğollar'ın işgallerine iyi bir ortam hazırladı.

⁴¹³ Kirakos, *History of Armenians*, s. 140-141; Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, s. 36-37; Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 112.

⁴¹⁴ Kirakos, *History of Armenians*, s. 141-142; Durak, “Moğol Gazabından Tanrının Kudretine Gürcü ve Ermeniler (1220-1241)”, s. 46.

Moğollar Anı şehrine dayandılar. Fakat Anı halkı, Moğol elçilerini öldürdüler. Bunun üzerine Moğollar öfke ile Anı halkını kılıçtan geçirmeye başladılar.⁴¹⁵

Bir ara İlhanlıların “*özel mülkü*” olduğuna işaret eden W. Barthold, bugün taşları bile kalmamış olan “Şehrin büyük kapısındaki kitabeden” bahsetmekte ve “*Anı, 1319’daki bir deprem sonunda metruk hale gelmiştir*” demektedir.⁴¹⁶ Şunu belirtmekte fayda vardır ki Curmagun Noyan Gürcü ve Ermeni memleketlerinde yaptığı yıkımlara rağmen, prensip olarak, Hristiyanlığa düşmalık göstermiyordu. Kendi akrabaları arasında Naturîler dahi vardı. Zaten onun 1233’den 1241’e kadar olan kumandanlığı esnasında Ögeday Kağan Azerbaycan’a Curmagun Noyan’ın yanında Hristiyanlara ait işlere komiserlik etmesi için Rabban-ata denilen Süryani Hristiyan Siméon’u göndermiştir ki bu adam Ermeni cemaatlerini özellikle himaye etmiştir.⁴¹⁷

Anı’da İlhanlı hükümdarlarından Mengü Kağan, Abaka Han, Argun Han, Gazan Mahmud Han, Olcaytu, Ebû- Sa’id Bahadır Han, Muhammed Han, Süleyman Han ve Kıpçaklı Nuşirvan Han’a ait sikkeler bulunmuştur.⁴¹⁸ Bu sikkeler, Anı’daki İlhanlı hâkimiyetini belgeler niteliktedir.

İlhanlılar döneminde, Babırlı-Koluuzunoğulları İlbeyliğinde kalan Anı ve çevresi, İlhanlı hükümdarlarının “inçü” (hânedan mâlikanesi) sayılmıştı ve buranın geliri hanların hususî masraflarına harcanmıştı. Babırlı Gregoryen beyleri buranın vergilerini toplama ve öteki devlet işlerinde görevlilerdi ve bu suretle Anı’da pek de faal olmayan bir şekilde egemenliklerini sürdürmüşlerdir. Bu ilbeyliği, İlhanlı Ebû-Sa’id Bahadır Han (1316-1335) devrine kadar Anı’da yerli Hristiyanların ilbeyi olarak kalmıştır.⁴¹⁹

Ebû-Sa’id Bahadır Han zamanına kadar manastırların vergiden muaf tutulduğu Anı⁴²⁰ İlhanlılar devrinde -diğer ticaret şehirlerinde olduğu gibi- kalan⁴²¹ ve kopçur⁴²²

⁴¹⁵ Berdzenişvili- Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, s. 166.

⁴¹⁶ Rubruck, *The Eastern Parts Of The World*, s. 273; Barthold, “Anı”, s. 436; Solmaz, *Ortaçağ’da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 113.

⁴¹⁷ Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, s. 272; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2017, s. 94; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 49.

⁴¹⁸ Geniş bilgi için bkz: Karamağaralı, “Anı’da Bulunan İlk İslami Sikkeler”.

⁴¹⁹ Barthold, “Anı”, s. 436; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 442; Kırzioğlu, “Kars”, s. 362; Solmaz, *Ortaçağ’da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 113.

⁴²⁰ Spuler, *İran Moğolları*, s. 245.

⁴²¹ Şehirlerden ve tacirlerden alınan emlâk verisi. Bkz: Spuler, *İran Moğolları*, s. 337.

⁴²² Hayvan vergisi. Bkz: Spuler, *İran Moğolları*, s. 336.

vergilerinden muaf tutulmakla birlikte yalnızca tamga vergisini ödemekle ile mükellef idi.⁴²³

İlhanlılardan Süleyman Han (1339-1344) ile Kıpçaklı Nuşirvan Han (1344-1355) Anı'da altın para kestirmişlerdir.⁴²⁴ Hatta 1336'daki iç kavgalardan ötürü bozulduğundan Avnik'teki darphanenin yenisinin Anı'da kurulduğu ve bu darphanede Celâyirli ve Karakoyunlu paralarının kesildiği biliniyor.⁴²⁵ Celâyirli Hüseyin Han adına h. 777 /1375 veya h. 779/1377 tarihli paraların kesildiği yerin Anı diye yazılması hatta XV. asırda Karakoyunlular'ın bile burada akça kestirmiş oldukları da gerçektir.⁴²⁶

İlhanlıların hâkimiyetinden sonra kestirdikleri paralar ile kesinlikle Celâyirlilerin hâkimiyetine geçtiği artık anlaşılan Anı, Celâyirli Şeyh Üveys'in ölümü üzerine Karakoyunlular Beyi Bayram Hoca (1366-1380) nın Celâyirliler idaresindeki yerleri almasıyla, Karakoyunlu yönetimine geçmiştir.⁴²⁷

Timur dönemi ile ilgili ana kaynaklardan biri olan Zafernâme⁴²⁸ adlı eserde Anı ile alakalı bir bilgi bulunmamaktadır. Yazar; Timur'un önce Kerum, ardından Surmari hisarını zapt ettikten sonra, Kars kale ve hisarına gelip, buranın etrafını ele geçirdiğini söylemekle kifayet etmiştir.⁴²⁹ Ancak Fahrettin Kırzioğlu, Zafernâme adlı eserde geçen Timur'un 1387 yılında zapt etmiş olduğu Aydın Kalesi'nin yazım hatası olduğunu düşünerek, buranın *Anı- Kala(k)* (=Anı-şehri) olduğunu⁴³⁰ söylemektedir.

İspanyol elçi Claviyo'da bu konuyla alakalı önemli bilgiler vermektedir. Claviyo, Semerkant'a giden Timur ile orada görüştüğten sonra 1405 yazı sonlarında Tebriz'den kalkıp: Eleşgert-Anı-Tortum yoluyla Trabzon'a varmıştı. Timur'un ölüm haberi üzerine Kara Yusuf, atalarının ülkesini kurtarmak için ordu toplayıp Timurlular ile savaşa başladığından bir tehlike ile karşılaşmamak için Anı'dan geçmek durumunda kalan İspanyol elçi Anı ile ilgili şu değerleri haberleri yazmıştır: "*Eleşgert'den hareketimizden*

⁴²³ A. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, I, *En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 302.

⁴²⁴ Spuler, *İran Moğolları*, s. 152.

⁴²⁵ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 447; Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 113.

⁴²⁶ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 451; Kayabalı- Arslanoğlu, "Anadolu'nun Kuzey Doğu, Azerbaycan'ın Batı Sınır Boyları Tarihini Ana Çizgileri", s. 61; Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 113.

⁴²⁷ Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 113.

⁴²⁸ Bkz: Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, (Çev: Necati Lugal), TTK Yay., Ankara 1987.

⁴²⁹ Şâmî, *Zafernâme*, s. 120.

⁴³⁰ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 470.

sonra, dört gün, dört gece metruk olan yerlerden geçtik ve 5 Eylül Cuma günü, Anı şehrine geldik ve vali ile görüşmek için Anı Kalesi'ne girdik. Buranın valisi Çağatay asilzâdelerinden Doladay Bey'in oğlu idi. Timur, Gürcistan ve Ermenistan'ı fethettikten sonra bu bölgeleri Doladay Bey'e vermişti. Doladay Beyoğlu, babasının ölümü üzerine onun yerine geçmiş ve Anı'nın valisi olmuştu. Görüşme sırasında ona altın işlemeli elbiseler verdik ve içinde bulunduğumuz zor durumu anlattık. Vali de bize, Kara Yusuf'un Erzincan'da ve adamlarının gideceğimiz yol üzerinde olduklarını, bu yüzden başka bir güzergâhı tercih etmemiz gerektiğini söyledi. Doladay Bey zâde, İspanyol kralına hürmetinden ve Timur'un yüksek hatrı için bizim yanımıza güvenilir birini vereceğini söyledi. Türk elçiler ise daha başka bir yolu tercih etmişlerdi. Anı çok müstahkem bir yerdeydi. Kalenin üç tarafı surlarla çevriliydi. Eylül'ün sekizinci günü Anı'dan hareket ettik"⁴³¹ diyor.

İspanyol elçisinin yukarıda anlattıklarından Timur'un, Kara Yusuf çağında Anı'yı alıp, vali olarak da buraya Çağataylılardan Doladay Bey'i tayin ettiğini, Anı valisi bu bey ölünce de yerine oğlu vâli olmuşken Kara Yusuf'un 1405 yazında Hoy ve Erzincan'dan başlayıp eski yerlerini kurtarmaya çalıştığını; Anı'nın Timur çağında da çok müstahkem, büyük ve mamur bir şehir olduğunu, öğreniyoruz. Anı, 1406 yılından 1467 ye kadar Karakoyunlu hâkimiyetinde kaldı. Kara Yusuf'un 1406 da Nahcivan yanında Timurlular'a karşı ilk zaferi (14 Kasım) kazanmasından önce Anı'yı Çağataylı Doladay-Beyoğlu'ndan aldığı anlaşılıyor. W. Barthold'un bahsettiği Anı'da XV. Asırda kesilen Karakoyunlu bakır parasının hangi padişaha ait olduğu yazılmamıştır.⁴³²

Şüregel bölgesinin hâkimiyeti, Akkoyunlular Türkmen Devleti'nin en önemli hükümdarı olan Uzun Hasan döneminde adı geçen devlete intikal etmiştir. Fakat Anı şehri artık eski öneminden çok uzaktır.⁴³³

Artık XV. Asrın yarısından itibaren Erzurum ile Kars bölgelerindeki iç kavgalar, özellikle de Akkoyunlu savaşlarından dolayı buralardaki eski büyük şehir ve kalelerin

⁴³¹ Ruy Gonzales De Clavijo, Timur'un Hayatı & Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler, (Çev: Zeynep Ertan), Pozitif Yay., İstanbul 2008, s. 272-273; Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 114.

⁴³² Barthold, "Anı", s.436, 1319 zelzelesiyle artık bir daha şenlenmediğini söyleyen Barthold XV. Asırda Karakoyunlu dönemindeki paradan bahsetmekle Anı'nın adı geçen zelzelede harap olduğu fikrini benimsemiş gözüküyor. (Gürsoy Solmaz'dan naklen: Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 115.)

⁴³³ Mehmet Özmenli, *Ortaçağ'da Şüregel*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008, s. 161.

bozulup metruk kalmıştır. Ahâli, sürekli değişen efendilerinin baskı ve ezintisinden kurtulmak için şehir ve kaleleri terkedip göçebe olarak yaşamaya başlamıştır.⁴³⁴

Anı 1534'te Osmanlı idaresine girmiştir. Sevindik Han'ın yönetimindeki Avşarlar ara devrede Anı ve yöresinin sakinleri idiler. Yavuz Sultan Selim ve halefi Kanuni Sultan Süleyman zamanında Anı, Safevi mücadelesi nedeni ile sık sık el değiştirdi. Tebriz, Revan, Tiflis, Kars gibi ticari elverişliliği sebebi ile Anı ortaçağda olduğu gibi açık bir şehirdi. Her milletten insanlar, bu tarihi kaleye, şehre zenginlik bahşetmiştir. Evliya Çelebi, XVII. yy ortalarına doğru Anı'dan geçtiğinde, hala hareketliliğini koruyordu. Yanı başında harabe ile Bostanlar dereciği arasında aynı adı taşıyan bir de köy vardı. Türkler, Kafkasyalılar, Ermeniler, Araplar, İranlılar, Anı'nın Osmanlı devresinde yaşamasını sağlayan topluluklardı. İstanbul'u, Tiflis'i, Şam'ı, Bağdat'ı andıran çok çeşitli insan yapısı ile Anı, asırlar boyu bu şehirler gibi sosyal ve ticari hayatını devam ettirmişti.⁴³⁵

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde Anı için “*Kars’a bağlı, bir tepe üzerinde, harab, küçük bir kaledir. Nuşirevan tarafından yaptırıldığı söylenir. Çünkü kalede mâmur bir kasaba var. Zeâmettir. Reâtâsı Ermenidir. Bu Ani Kalesi ile Kars arasında İki Mahil Dağı vardır.*” demektedir.⁴³⁶

⁴³⁴ Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s.115

⁴³⁵ Özmenli, *Ortaçağ'da Şüregel*, s. 161-162.

⁴³⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I-II, (Haz: Mümin Çevik), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1986, s. 336.

SONUÇ

MÖ. II. binden sonra yoğun bir yerleşime sahne olan Anı ve çevresi, Erken Demir Çağı'nda da bu yoğun yerleşime ev sahipliği yapmaya devam etmiştir. Urartular döneminde Urartu kralı I.Argistis, Anı yöresinde bulunan Akhuryan Nehri havzasındaki Akhuryani ülkesini almıştır. Anı'nın Urartular dönemi ile ilgili ilk ciddi bilgiler, II. Sardur dönemine aittir. N. Marr'ın yaptığı kazılar sonucunda ortaya çıkan duvar kalıntıları sanıldığı gibi Kamsarakanlardan değil, Urartulardan geriye kalmış olan parçalardır.

Urartu Krallığı MÖ. VII. yyda İskitler tarafından yıkılmış, İskitler Anadolu'da 28 yıl kaldıktan sonra Kafkasya'ya dönmüşlerdi. Bundan sonra tüm Doğu Anadolu'da olduğu gibi Anı yöresi de Pers İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmişti.

MÖ. 331 yılında Büyük İskender, Pers İmparatoru Darius'u yenince, Perslerin hâkim olduğu yerler artık Makedonların egemenlik sahasının parçalarından biri haline gelmiştir. Büyük İskender Ermenistan'a satraplar göndermek sureti ile bu bölgeyi idare etmiştir. MS. 53 yılına kadar yabancı valilerce yönetilen bölgede daha sonra Part Devleti egemen olmuş, bunların da MS. 226'da son bulmasıyla Sâsânîler yaklaşık 200 yıl kadar idareyi ellerinde tutmuşlardır.

Sâsânîlerden sonra bölgeye hâkim olan Kamsarakanlar Anı'daki içkaleye yerleşmişler ve Abbasî akınlarına karşı koymaya çalışırken neredeyse yok olan bu aileden sonra başa gelen Bagratuni sülâlesiyle birlikte şehrin kaderi de değişmeye başlamıştır.

Bagratuniler döneminde altın çağını yaşayan Anı, zaman zaman Abbasî akınlarının ana hedefi oldu. III. Aşot döneminde, 961 yılında Ermenistan'ın başkenti yapılan şehir, Ermenistan'ın en önemli kültür ve ticaret merkezi haline geldi. Bagratuniler en parlak zamanını kral Gagik döneminde yaşadılar. Onun zamanında Anı, artık siyasî, dinî ve sanatla, ticaret merkezi olma bakımından Dvin'den sonra Aras boyunun en büyük ve kalabalık şehri olarak gelişti.

1016 yılında Çağrı Bey'in komutasındaki birliklerin Vaspurakan Bölgesi'ne yaptığı akınlarla beraber anılan yöreye Türk akın ve saldırıları başlamıştır. 1021-1022 yılında Anı kralı Hovhannes Simbat'ın, II. Basil'e Anı şehrinin anahtarlarını

göndermesi neticesinde Selçuklu Türkleri artık Bizans ile karşı karşıya gelmek durumunda olacaktır.

Bizans'ın bölgeye hâkim olduktan sonra aralarındaki mezhep farklılığından dolayı Ermeniler'e karşı uyguladığı politikalar Ermeni müverrihlerince nefretle anılmış ancak Selçuklu tehlikesi iki tarafı Türkler'e karşı koyma hususunda aynı safta birleştirmiştir.

Çağrı Bey'den sonra Sultan Tuğrul döneminde de mezkûr bölgeye Türk akınları devam etmiş, Sultan Alp Arslan döneminde kaynaklarda “*asla geçirilmez*” olarak nitelendirilen Anı'nın alınmasıyla bu Türk fetihleri taçlanmış ve nihayet Malazgirt Zaferi'ne giden yolu açacak şekilde sonuç vermiştir. Anı'nın alınması Türk ve İslam dünyasında ne kadar sevince sebep olmuşsa, Hristiyan âleminde o ölçüde keder yaratmıştır. Alp Arslan'ın aldıktan sonra “ Ebû'l-Feth (Fethin Babası)” unvanını aldığı Anı, zamanın tarihçileri ve sonraki seyyahlar tarafından daima dinî yönü ağır basan bir yerleşim merkezi olduğu yanılla anılmış ve yazılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fî Târîhi'l- Ümem'de Selçuklular* (H. 430-485= 1038-1092), (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim), TTK. Yay., Ankara 2014.
- Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, Ötüken Yay., İstanbul 2006.
- Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, (Haz: Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011.
- Aktan, Ali, “Mu'tazîd-Billâh”, *DİA*, XXXI, TDV Yay., İstanbul 2016, 383- 384.
- Aktan, Ali, “Mu'temid-Alellah” *DİA*, XXXI, TDV Yay., İstanbul 2016, 387-388.
- Alptekin, Coşkun, “Büyük Selçuklular”, *DGBİT*, VII, Esra Yay., Konya 1994, 95-229.
- Alptekin, Coşkun, “Irak Selçukluları”, *DGBİT*, VII, Esra Yay., Konya 1994, 291-337.
- Altundağ, Şinâsi, “Kâ'im”, *İA*, VI, MEB. Yay., İstanbul 1993, 102-104.
- Artuk, İbrahim - Artuk, Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, II, MEB Yay., İstanbul 1974.
- Aslan, Kevork, *Armenia And Armenians From The Earliest Times Until The Great War (1914)*, New York 1920.
- Âştiyânî, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Moğol*, Müessesese-i İntişârât-ı Nigâh, Tahran 1387.
- Atsız, Hüseyin Nihal, “Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır”, *Türkler*, I, Yeni Türkiye Yay., (Ed: Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca), Ankara 2002, 195-201.
- Attaleiates, Mikhael, *Tarih*, (Çev: Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008.
- Ayan, Ergin, “Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermeniler”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 60 Ermeni Meselesi Özel Sayısı 1, YTSAM Yay., Ankara Eylül-Aralık 2014, s. 247-263.
- Aydın, Mustafa, “Tiflis”, *DİA*, XLI, TDV. Yay., İstanbul 2012, 150-153.
- Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, TTK. Yay., Ankara 2014.

- Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)*, (Yay: Ali Sevim), TTK Yay. Ankara 2006.
- Bala, Mirza, “Gürcistan”, *İA*, IV, MEB. Yay., İstanbul 1988, 837-845.
- Bala, Mirza, “İl-Deniz”, *İA*, V-II, MEB. Yay., İstanbul 1993, 961-964.
- Balkan, Kemal, “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah’ın Adı Anılan İki Ani Parası”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, I, Konya 1981, 47-54.
- Barthold, W., “Ani”, *İA*, I, MEB Yay., İstanbul 1993, s. 435-437.
- Bayram, Fahriye, “2012-2016 Yılı Ani Kazıları”, *I. Uluslararası Ani-Kars Sempozyumu*, (Yay. Haz: Oktay Belli- Ayhan Yardımcıel- Vedat Evren Belli- Cengiz Çelik), BEKAM Yay., Kars 2014, 79-90.
- Bedirhan, Yaşar, *Selçuklular ve Kafkasya*, Çizgi Kitabevi, Konya 2000.
- Belli, Oktay, “The Ani Region İn Antiquity”, *I. Uluslararası Ani-Kars Sempozyumu*, (Yay. Haz: Oktay Belli- Ayhan Yardımcıel- Vedat Evren Belli- Cengiz Çelik), BEKAM Yay., Kars 2014, s. 18-33.
- Berdzenişvili, Nikoloz – Canaşia, Simon (İvane Cavahişvili), *Gürcüstan Tarihi Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar*, (Çev: Hayri Hayrioğlu), Sorun Yay., İstanbul 2000.
- Bingöl, Akın, “Ziyaret Tepe Kalesi ve Nekropolisi’nden Küçük Arkeolojik Buluntular”, *Seleucia*, VI, İstanbul 2016, 287-300.
- Bingöl, Akın, *En Eski Çağlar’dan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Kars Ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2003.
- Bosworth, Clifford Edmund, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü El Kitabı*, (Ter: Hande Canlı), Kaknüs Yay., İstanbul 2005.
- Bozkurt, Nahide, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, XVI, TDV. Yay., İstanbul 1997, 258-261.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev: Neşet Çağatay), TTK. Yay., Ankara 2002.

- Brosset, Marie Félicité, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (Çev: Hrand. D. Andreasyan), (Hazırlayan: Erdoğan Merçil), TTK Yay., Ankara 2003.
- Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Neşr: M. Th. Houtsma), (Çev: Kıvameddin Burslan), 3. Baskı, TTK. Yay., Ankara 2016.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev: Yıldız Moran), E Yay., İstanbul 1979.
- Cengiz, Ercan, *Şeddadiler Döneminde Anı (1064-1200)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars 2008.
- Cöhce, Salim, “Ermenistan’ın Tarihî Coğrafyası ve Ermeniler”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler İlkçağ&Ortaçağ*, I, TTK. Yay., Ankara 2014, 1-14.
- Çakmak, Mehmet Ali, “Moğol İstilas ve Harezmşahlar İmparatorluğu’nun Yıkılışı”, *Türkler*, IV, (Ed: Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 904-916.
- Çog, Mehmet, “İslam İdaresinde Ermeniler”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, II, TTK. Yay., Ankara 2014, 21-47.
- Dekhhodâ, Ali Ekber , “Anî”, *Lugatname*, II, Çâphâne-i Meclis, Tahran 1338, 194.
- Demir, Neşide K., *Türkiye’nin Ermeni Meselesi*, Hülbe Yay., Ankara 1982.
- Demirkent, Işın, *Mikhail Psellos’un Khonographia’sı*, TTK Yay., Ankara 2014.
- Deniz, Arda, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlılar Devleti Tarihi*, Ekim Yay., İstanbul 2013.
- Drasxanakertc’i, Yovhannes, *History Of Armenia*, (Çev: Rev. Krikor H. Maksoudian), Scholar Press, United States of America, 1987.
- Durak, Neslihan, “Moğol Gazabından Tanrının Kudretine Gürcü ve Ermeniler (1220-1241)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Birlikte Yaşama Kültürü*, III, TTK. Yay., Ankara 2014, 37-50.
- Dursun, Davut, “Gürcistan: Fizikî ve Beşerî Coğrafya”, *DİA*, XIV, TDV. Yay., İstanbul 2016, 310-311.

- Ebû 'Osmân 'Amr b. Bahr el- Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri*, (Çev: Ramazan Şeşen), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1988.
- El-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkenin Fetihleri)*, (Çev: Mustafa Fayda) Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- El-Hüseynî Sadruddîn Ebu'l- Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali, *Ahbâr üd-Devlet İs-Selçukîyye*, (Ter: Necati Lûgal), TTK Yay., Ankara 1943.
- Ersan, Mehmet - Alican, Mustafa, *Sorularla Selçuklu Tarihi Selçukluları Yeniden Keşfetmek Büyük Selçuklular*, Timaş Yay., İstanbul 2012.
- Ersan, Mehmet, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, II, TTK. Yay., Ankara 2014, 161-202.
- Ersan, Mehmet, "Türk-Ermeni İlişkilerinin Tarihî Serencamına Dâir", *Yeni Türkiye*, sayı 60, Ermeni Meselesi Özel Sayısı I, YTSAM Yay., Ankara Eylül-Aralık 2014, 293-297.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I-II, (Haz: Mümin Çevik), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1986.
- Eyice, Semavi, "Ayasofya", *DİA*, IV, TDV. Yay., İstanbul 1991, 206-210.
- Eyice, Semavi, "Ayasofya", *İstanbul Ansiklopedisi*, I, TEVTAV Yay., İstanbul 1993, 446-457.
- Father Michael Chamich, *History of Armenian From B.C. 2247 To The Year Of Christ 1780 Or 1229 Of The Armenian Era*, II, (Translated From The Original Armenian: Johannes Avdall), Bishop's College Press, Calcutta 1827.
- Genceli Kirakos, *History of Armenians*, (Çev: Robert Bedrosian), New York 1986.
- Gibb, H. A. R., "Muhammed b. Âbi Sâc" *İA*, VIII, MEB. Yay., İstanbul 1993, 476-477.
- Gök, Bilal, "Türk Fetihleri Aşamasında Ani Ve Kars'ta Siyasî Ortam (1018-1064) ", *I. Uluslararası Ani-Kars Sempozyumu*, (Yay. Haz: Oktay Belli- Ayhan Yardımcıel- Vedat Evren Belli- Cengiz Çelik), BEKAM Yay., Kars 2014, 224-236.
- Gregory Abû'l- Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l- Farac Tarihi*, I, (Çev: Ömer Rıza Doğrul), TTK Yay., Ankara 1987.

- Gregory Abû'l- Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, II, (Çev: Ömer Rıza Doğrul), TTK Yay., Ankara 1950.
- Grousset, René , *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev: Sosi Dolanoğlu), Aras Yay., İstanbul 2005.
- Grousset, René, *Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur*, (Ter: Halil İnalcık), (Yay. Haz: Ertuğrul Tokdemir- Mustafa Sönmez), TTK Yay., Ankara 2015.
- Gümüş, Nebi, "Büyük Selçuklu- Gürcü İlişkileri", *Türkler*, IV, (Ed: Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 713-721.
- Gümüş, Nebi, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler" *Tarihte Türkler Ve Ermeniler, İlkçağ& Ortaçağ*, I, TTK. Yay., Ankara 2014, 207-223.
- Gündoğdu, Hamza, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, sayı 17, Erzurum 2006, 51-84.
- Gündüz, Tufan, "Kars", *DİA*, XXIV, TDV. Yay., İstanbul 2001, 515-518.
- Güner, Ahmet, "Mutî'Lillâh", *DİA*, XXXI, TDV. Yay., İstanbul 2016, 401-402.
- Gürün, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, TTK Yay., Ankara 1983.
- Hamd-Allah Mustawfi of Qazvin, *The Geographical Part Of The Nuzhat-al-Qulûb*, (Translated By: G. Le Strange), Printed By: J.B. Peace, M.A., At The University Press, London 1919.
- Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, (Yay. Haz: Ayşe Ayna- Bilal Şahin- Ayşe Alhan- Sevgi Kübra Akdemirel- Ayşe Tepe- Sibel Temiz) (Ed: Erkan Göksu), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Ter: Müntekim Ökten), Remzi Kitabevi, İstanbul 1983.
- Hizmetli, Sabri, "Karmatîler", *DİA*, XXIV, TDV. Yay., İstanbul 2001, 510-514.
- Honigmann, Ernest, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Grekçe Arabca, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'ten 1071'e Kadar*, (Ter: Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1970.
- Huart, CL., "Ebüssâc", *İA*, IV, MEB. Yay., İstanbul 1988, 92.
- Huart, CL., "Saciler", *İA*, X, MEB Yay., İstanbul 1993, 16-17.

Hudûd al-‘Âlam ‘The Regions Of The World’ A Persian Geography 372 A.H.-982 A.D., (Translated And Explained By V. Minorsky), (Second Edition With The Preface By V.V. Barthold), (Translated From The Russian And With Additional Material By The Late Professor Minorsky), (Edited By C. E. Bosworth), London, 1970.

Hudûdü’l- Âlem Mine’l- Meşrik İle’l- Magrib, (Neşr: Minorsky V.), (Çev: Abdullah Duman- Murat Ağarı), Kitabevi Yay., İstanbul 2008.

İbnu’l- Ezrak Ahmed b. Yûsuf b. Ali, *Meyyâfârikîn Ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, (Çev: Ahmet Savran), Erzurum 1992.

İbnü’l- Esîr, *El Kâmil Fi’t-Tarih*, , (Çev: Ahmet Ağırakça), VII-VIII, Bahar Yay., İstanbul 1989.

İbnü’l- Esîr, *El Kâmil Fi’t-Târih*, VI , (Çev: Abdullah Köşe), VI, Bahar Yay., İstanbul 1989.

İbnü’l-Esîr, *El Kâmil Fi’t-Tarih*, (Çev: Abdülkerim Özaydın), IX-X-XI-XII, Bahar Yay., İstanbul 1989.

İpek, Ali, “Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, II, TTK. Yay., Ankara 2014, 49-59.

İpek, Ali, “İlk İslâmî Dönemde Ermeniler”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, II, TTK. Yay., Ankara 2014, 1-7.

İpek, Ali, “Kars’ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti”, *EKEV Akademi Dergisi*, XV, sayı 49, EKEV Yay., Erzurum 2011, 163-173.

İpek, Ali, “Sacoğulları” *DİA*, XXXV, TDV Yay., İstanbul 2008, 364-366.

İpek, Ali, “Sultan Alparslan’ın Ani Ermenilerine Karşı Tutumu”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, II, TTK. Yay., Ankara 2014, 137-145.

İpek, Ali, *İlk İslâmî Dönemde Gürcistan*, Zafer Medya, Erzurum 2016.

İslam Araştırmaları Komisyonu (Mısır), *Peygamber Efendimizin (S.A.V.) Doğumundan Günümüze İslâm Tarihi*, I, (Haz: Ahmet Ağırakça), Beka Yay., İstanbul 2010.

- Kaçar, Turhan, “Geç Antikçağ’da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları Üzerine Notlar”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler İlkçağ&Ortaçağ*, I, TTK. Yay., Ankara 2014, 121-131.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Alparslan”, *DİA*, II, TDV Yay., İstanbul 1989, s. 526-530.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) Ve Tarihî Ehemmiyeti”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, 259-274.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Selçuklular”, *İA*, X, MEB. Yay., İstanbul 1993, 353-416.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, MEB. Yay., İstanbul 1992.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yay., İstanbul 2014.
- Kalloschyan, Kevork, “Kilikya Ermeni Krallığının Doğuşu ve Çöküşü”, *Yeni Türkiye Dergisi*, Ermeni Özel Sayısı I, sayı 60, YTSAM, Yay., Ankara 2014, 223-230.
- Karamağaralı, Beyhan, “1991 Ani Kazıları”, *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, (25 Mayıs-29 Mayıs 1992), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, 509-538.
- Karamağaralı, Beyhan, “1992-1994 Ani Kazıları”, *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı* II, (29 Mayıs-2 Haziran 1995), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996, 493-512.
- Karamağaralı, Beyhan, “Ani’de Bulunan İslami Sikkeler”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, I, (Ed: Mehmet Aydın), Konya 2006, 25-38.
- Karamanlı, Hüsamettin M., “Gürcistan: Tarih”, *DİA*, XIV, TDV. Yay., İstanbul 2016, 311-313.
- Kaşgarlı, Meliha A., “Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Erzurum 1984, 323-330.
- Kaya, Selim, “Süleyman Şah II”, *DİA*, XXXVIII, TDV. Yay., İstanbul 2010, 105-108.
- Kaya, Selim, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, TTK Yay., Ankara 2006.

- Kayabalı, İsmail - Arslanoğlu, Cemender, “Anadolu’nun Kuzey Doğu, Azerbaycan’ın Batı Sınır Boyları Tarihini Ana Çizgileri”, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., sayı 226, Ankara Nisan-Mayıs-Haziran 1978, 41-107.
- Kayhan, Hüseyin, “Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225), *Türkler*, IV, (Ed: Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 871-879.
- Keleş, Nevzat, *Şeddâdiler (951-1199) Ortaçağ’da Bir Kürt Hanedanı*, Bilgi Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2016.
- Kerimeddin Mahmud, *Selçukî Devletleri Tarihi*, (Çev: M. Nuri Gençosman), Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara 1943.
- Kesik, Muharrem, *Dânişmendliler (1085-1178) Orta Anadolu’nun Fatihleri*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2017.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, “Kars”, *İA*, VI, MEB. Yay., İstanbul 1993, 360-363.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236)*, San Matbaası, Ankara 1982.
- Kobro, Georg, *Kars Ve Ardahan Bölgesi Doğu Anadolu/Transkafkasya’da Bir Sınır Bölgesi Üzerine Tarihsel-Coğrafi Bir Araştırma(Çalışma)*, Münih Ludwig Maximilian Üniversitesi Felsefi Tarih ve Sanat Bilimleri Fakültesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Münih 1989.
- Koyuncu, Mevlüt, “İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler İlkçağ&Ortaçağ*, I, TTK. Yay., Ankara 2014, 225-231.
- Köprülü, M. Fuad, “Anadolu Selçukluları Tarihi’nin Yerli Kaynakları, I, Anîs Al-Kulûb”, *Belleten*, VII/25, TTK. Yay., Ankara 1943, 459-521.
- Köymen, M. Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976.
- Köymen, Mehmet Altay, “Tuğrul Bey”, *İA*, XII-II, MEB Yay., İstanbul 1988, 25-41.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I, Kuruluş Devri*, TTK. Yay., Ankara 1993.

- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, *Kuruluş Devri*, TTK Yay., Ankara 2011.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, *Alp Arslan ve Zamanı*, TTK. Yay., Ankara 2011.
- Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK. Yay., Ankara 2013.
- Kurat, Akdes Nimet, *Peçenekler*, (Haz: Ahsen Batur), TTK Yay., Ankara 2016.
- Kurkjian, Vahan M., *History of Armenia*, Vantage Press, New York 1958, s. 183.
- Kuşçu, Ayşe Dudu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 2013.
- Kürkçüoğlu, Erol, “ Ermeni, Bizans ve Türk Hâkimiyetinde Anı”, *Ermeni Araştırmaları*, sayı 4, Ankara Aralık 2001, Ocak-Şubat 2002, 83-91.
- Kürkçüoğlu, Erol, “Başlangıcından Malazgirt Savaşı’na Kadar Selçuklu-Bizans Münasebetleri”, *Türkler*, IV, (Ed: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 694-704.
- Kürkçüoğlu, Erol, “X-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma ve Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, II, TTK. Yay., Ankara 2014, 89-106.
- Lastivertci, Aristakes, *History*, (Çev: Robert Bedrossian), New York 1985.
- Massignon, L., “Karmatiler”, *İA*, VI, MEB. Yay., İstanbul 1993, 352-359.
- Merçil, Erdoğan, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, *Türkler*, IV, (Ed: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek- Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 597-633.
- Merçil, Erdoğan, “İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)”, *DGBİT*, VIII, Esra Yay., Konya 1994, 81-119.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2011.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklular*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011.
- Metin, Halil, *Türkiye’nin Siyasî Tarihinde Ermeniler Ve Ermeni Olayları*, MEB. Yay., İstanbul 1992.
- Minorsky, V., *Studies In Caucasian History*, Taylor’s Foreign Press, London 1953.

Miroğlu, İsmet, “Bayburt”, *DİA*, V, TDV. Yay., İstanbul 1992, 225-228.

Moses Khorenats'i, *History of Armenians*, (Translation and Commentary on the Literary Sources by: Robert W. Thomson), Harvard University Press, London 1980.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)* I, (Çev: Ahmet Ateş), TTK. Yay., Ankara 1957.

Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîret'il-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu), TTK. Yay., Ankara 2015.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd- Düvel Selçuklular Tarihi*, II, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, (Yay: Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2001.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan-Irak ve Suriye Selçukluları*, (Yay: Ali Öngül), Akademi Kitabevi Yay., İzmir 2000.

Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, (Ter: Gürsoy Solmaz), Elips Kitapları Yay., Ankara 2009.

Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, (Çev: Hrand. D. Andreasyan), İÜEFY, İstanbul 1937.

Nesibli, Yunis, “Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler”, (Çev. Alesker Aleskerov), *Türkler*, IV, (Ed: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 722-730.

Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, (Çev: Necati Lugal), TTK Yay., Ankara 1987.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev: Fikret Işıltan), TTK Yay., Ankara 2006.

Ögel, Bahaeddin- Yıldız, Hakkı Dursun- Kırzioğlu, M. Fahrettin- Eröz, Mehmet-Kodaman, Bayram- Çay, M. Abdulhalûk, *Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Sayı A. 17, Ankara 1986.

- Öğün Bezer, Gülay, “İldeniz, Şemseddin”, *DİA*, XXII, TDV. Yay., İstanbul 2000, 81-82.
- Öğün Bezer, Gülay, “İldenizliler”, *DİA*, XXII, TDV Yay., İstanbul 2000, 82-84.
- Öğün Bezer, Gülay, “Şeddâdîler”, *DİA*, XXXVIII, TDV. Yay., İstanbul 2010, 409-411.
- Öngül, Ali, “Saltuklular”, *Türkler*, VI, (Ed: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 461- 470.
- Öngül, Ali, *Selçuklular Tarihi I, Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Çamlıca Yay., İstanbul, 2014.
- Öngül, Ali, *Selçuklular Tarihi II, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Çamlıca Basım ve Yay., İstanbul 2014.
- Özaydın, Abdülkerim, “Müktefi-Billâh”, *DİA*, XXXI, TDV. Yay., İstanbul 2016, 534-536.
- Özaydın, Abdülkerim, “Fetihten Sonra Anadolu Türk Devletleri”, *DGBİT*, VIII, Esra Yay., Konya 1994, 121-208.
- Özaydın, Abdülkerim, “Kâim-Biemrillâh”, *DİA*, XXIV, TDV. Yay., İstanbul 2001, 210-211.
- Özaydın, Abdülkerim, “Melikşah”, *DİA*, XXIX, TDV. Yay., Ankara 2014, 54-57.
- Özaydın, Abdülkerim, “Muhammed Tapar”, *DİA*, XXX, TDV. Yay., İstanbul 2005, 579-581.
- Özaydın, Abdülkerim, “Muktedir-Billâh” *DİA*, XXXI, TDV Yay., İstanbul 2016, 144-145.
- Özaydın, Abdülkerim, “Müstâin-Billâh”, *DİA*, XXXII, TDV. Yay., İstanbul 2016, 112-113.
- Özaydın, Abdülkerim, “Saltuklular”, *DİA*, XXXVI, TDV. Yay., İstanbul 2009, 54-56.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Yay., Ankara 1990.
- Özmenli, Mehmet, *Ortaçağ'da Şüregel*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008.

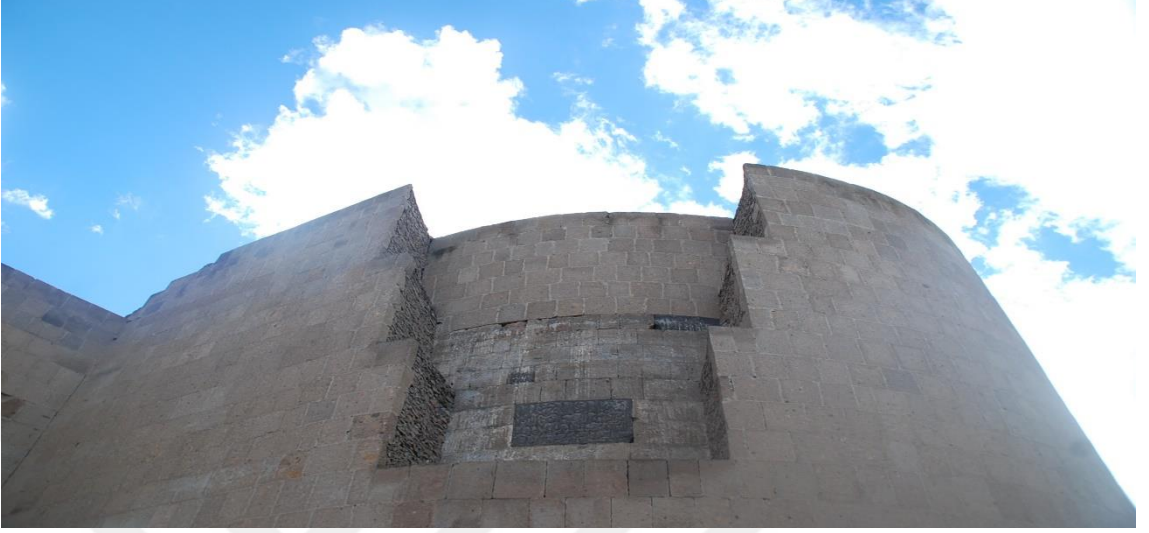
- Piyadeoğlu, Cihan, *Selçuklular'ın Kuruluş Hikâyesi Çağrı Bey*, Timaş Yay., İstanbul 2014.
- Reşîdü'd-dîn-Fazlullâh, *Câmi'ü't- Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, (Ter: Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2010.
- Ross, E. Denison, “Şeddâd”, *İA*, XI, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 381-382.
- Roux, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl*, (Ter: Galip Üstün) Milliyet Yay., Basım Yeri Yok 1991.
- Rubruck, William Of, *The Eastern Parts Of The World 1253-55*, London 1900.
- Ruy Gonzales De Clavijo, Timur'un Hayatı & Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler, (Çev: Zeynep Ertan), Pozitif Yay., İstanbul 2008.
- Safarov, Rafiq, “Ani ve Kars Bizans-Müslüman Çatışmasının Kavşağında”, *I. Uluslararası Ani-Kars Sempozyumu*, (Yay. Haz: Oktay Belli- Ayhan Yardımcıel- Vedat Evren Belli- Cengiz Çelik), Bekam Yay., Kars 2014, 220-223.
- Sağır, Güner, “Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler İlkçağ&Ortaçağ*, I, TTK. Yay., Ankara 2014, 183-205.
- Saraçoğlu, Hüseyin, *Doğu Anadolu Bölgesi*, MEB. Yay., İstanbul 1989.
- Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK. Yay., Ankara 1995.
- Sevim, Ali, “Çağrı Bey”, *DİA*, VIII, TDV Yay., İstanbul 1993, 183-186.
- Sevim, Ali, “Dilmaçoğulları”, *DİA*, IX, TDV. Yay., İstanbul 1994, 301-302.
- Sevim, Ali, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, TTK. Yay., Ankara 1990.
- Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK. Yay., Ankara 2014.
- Sevim, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK. Yay., Ankara 1983.
- Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989.
- Sevim, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Yay., Ankara 1990.

- Sevindi, Cemal, “Tarihi Anı Şehrinin (Kars) Kuruluş ve Gelişim Süreci İle İlgili Coğrafi Bir Analiz”, *Coğrafya’ya Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Hayati Doğanay*, (Ed: Serhat Zaman- Ogün Coşkun), Pegem Akademi, Ankara 2015, 571-597.
- Sıbt İbnu’l- Cevzî, *Mir’âtü’z- Zamân Fî Târîhi’l- Âyân’da Selçuklular*, (Ter: Ali Sevim), TTK Yay., Ankara, 2011.
- Smbat Sparapet, *Chronicle*, (Çev: Robert Bedrosian), New Jersey 2005.
- Sobernheim, M., “Hamdânîler” *İA*, V-I, MEB Yay., İstanbul 1993, 179-182.
- Solmaz, Gürsoy, *Osmanlı Devletinin 700. Kuruluş Yılı Münasebetiyle Ortaçağ’da Erzurum-Kars Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2000.
- Solmaz, Gürsoy, *Selçuklular’dan Osmanlılar’a Azerbaycan (Gence)’da Türk Fetih ve Faaliyetleri*, Araz Yay., İstanbul 2016.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri (1220-1350)*, (Çev: Cemal Köprülü), TTK Yay., Ankara 2011.
- Streck, M., “Dvin”, *İA*, III, MEB. Yay., İstanbul 1993, 682-683.
- Streck, M., ”Ermeniye”, *İA*, IV, MEB Yay., İstanbul 1988, 317-34326.
- Subaşı, Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi –Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi Yay., İstanbul 2015.
- Sümer, Faruk, - Sevim, Ali, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, TTK. Yay., Ankara 1988.
- Sümer, Faruk, “Ahlatşahlar”, *DİA*, II, TDV Yay., İstanbul 1989, 24-28.
- Sümer, Faruk, “Arslanşah b. Tuğrul”, *DİA*, III, TDV. Yay., İstanbul 1991, 404-406.
- Sümer, Faruk, “Kutalmış”, *DİA*, XXVI, TDV. Yay., Ankara 2002, 480-481.
- Sümer, Faruk, “Muhammed b. Ebü’s- Sâc”, *DİA*, XXX, TDV Yay., İstanbul 2005, 524-526.
- Sümer, Faruk, “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI, TDV. Yay., İstanbul 2009, 365-371.
- Sümer, Faruk, “Tuğrul Bey”, *DİA*, XLI, TDV Yay., İstanbul 2012, 344-346.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, TDAV Yay., İstanbul 1992.

- Sümer, Faruk, *Selçuklular Devri'nde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK Yay., Ankara 2015.
- Süslü, Azmi- Kırzioğlu, M. Fahrettin- Yinanç, Refet- Hallaçoğlu, Yusuf, *Armenians In The History of Turks*, The Rectorate of The Kafkas University Publication, (Translated by: Mehmet Elturan), Ankara 1995.
- Taneri, Aydın, “Celâleddin Hârizmşah”, *DİA*, VII, TDV. Yay., İstanbul 1993, 248-250.
- Tellioğlu, İbrahim, “Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, II, TTK. Yay., Ankara 2014, 107-136.
- Tellioğlu, İbrahim, “Ermeni ve Gürcülerin Selçuklu Hâkimiyetine Bakışı Hakkında Bir Mukayese”, *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Yay, 21-22 Erzurum Haziran 2007, 1-13.
- Tezcan, Mehmet, “İran Armeniası (Pers Armenia)” *Tarihte Türkler ve Ermeniler İlkçağ&Ortaçağ*, I, TTK. Yay., Ankara 2014, 149-181.
- Togan, A. Zeki Velidi, “Azerbaycan”, *İA*, II, MEB. Yay., İstanbul 1993, 91-118.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, I, *En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- Toksoy, Ahmet, “Malazgirt Zaferi'nden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları”, *Türkler*, IV, (Ed: Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 678-693.
- Toksoy, Ahmet, “Selçuklu-Bizans Mücadelesinin Ermeniler Üzerine Etkisi”, *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Ve Büyük Güçler Sempozyumu/Bildiriler*, I, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yay, Erzurum 6-8 Mayıs 2015, 229-248.
- Turan, Osman, “Bayburt”, *İA*, II, MEB Yay., İstanbul 1993, 365-367.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi Saltuklular, Mengüçükler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artuklular'ın Siyasî Tarih ve Medeniyetleri*, Ötüken Yay., İstanbul 2004.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2010.

- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gâzi'ye (1071-1318)*, Ötüken Yay., İstanbul 2010.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul 2010.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, TTK Yay., Ankara 2014.
- Turan, Refik- Doğan Ş. Nermin- Adalıoğlu, H. Hüseyin – Çakmak, Mehmet A. – Kırpık, Güray – Özgüdenli, Osman G.- Yakupoğlu, Cevdet – Metin, Tülay – Uyar, Mustafa – Akyol, Hasan – Tokdemir, Muhammet A. - Dağlı, Rıfat, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Ed. Refik Turan), Grafiker Yay., Ankara 2012.
- Türkmen, İlhan, “Selçukluların Gayr-i Türk Unsurlara Uyguladığı Hoşgörü ve Adalet Politikası”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Birlikte Yaşama Kültürü*, III, TTK. Yay., Ankara 2014, 129-147.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul 1987.
- Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev: Hrant D. Andreasyan), TTK Yay., Ankara 1987.
- Usta, Aydın, “Artuklular”, *Türkler*, VI, (Ed: Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 471-483.
- Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi Emeviler- Abbasiler*, MEB. Yay., Ankara 1983.
- Vasiliev, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, (Çev: Arif Müfid Mansel), Maarif Matbaası, Ankara 1943.
- Yakût Hamevî Bağdâdî, *Muc'cemü'l-Buldân*, II, Farsça ter. Sâzıman-ı Mirâsî Ferhengi-yi Keşver, Tahran 1383.
- Yaşa, Recep, “Ahlatşahlar”, *Türkler*, VI, (Ed: Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 484-490.
- Yıldırım, Avşar, *Selçuklu Devrinde Ani Şehri (1064-1200)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2010.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Erzurum 1984, 29-51.

- Yıldız, Hakkı Dursun, “Ebü’s-Sâc”, *DİA*, X, TDV Yay., İstanbul 1994, 339.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Fatımîler”, (İstifâde Edilen: Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu’l-Devleti’l-Fatımiyye*) *DGBİT*, Abbasîler Devrindeki İslâm Devletleri, V, Konya 1994, 79-310.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Sâcoğulları”, *DGBİT*, VI, İlk Müslüman Türk Devletleri, Esra Yay., Konya 1994, 81-136.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Sacoğulları”, *Türkler*, IV, (Ed: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, 417-442.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Türklerin Müslüman Olmaları”, *DGBİT*, VI, İlk Müslüman Türk Devletleri, Esra Yay., İstanbul 1989, 17-54.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Alp Arslan”, *İA*, I, MEB. Yay., İstanbul 1993, 384-386.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Arslan-Şah”, *İA*, I, MEB. Yay., İstanbul 1993, 611-615.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Çağrı Bey”, *İA*, III, MEB. Yay., İstanbul 1993, 324-328.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Erzurum”, *İA*, IV, MEB. Yay., İstanbul 1988, 345-353.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, (Yay. Haz: Refet Yinanç), TTK. Yay., Ankara 2013.
- Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2017.
- Zetterstéen, K. V., “Müstâîn”, *İA*, VIII, MEB. Yay., İstanbul 1993, 826.
- Zetterstéen, K. V., “Hârûnürreşid”, *İA*, V/I, MEB. Yay., İstanbul 1993, 304-305.
- Zetterstéen, K. V., “Müktefî”, *İA*, VIII, MEB. Yay., İstanbul 1993, 796-797.
- Zetterstéen, K. V., “Mûtazıd”, *İA*, VIII, MEB. Yay., İstanbul 1993, 750-751.
- Zetterstéen, K.V., “Muktedir”, *İA*, VIII, MEB. Yay., İstanbul 1993, 575-576.
- Zetterstéen, K.V., “Mûtemid”, *İA*, VIII, MEB. Yay., İstanbul 1993, 753.
- Zetterstéen, K.V., “Mutî”, *İA*, VIII, MEB. Yay., İstanbul 1993, 764-765.
- http://www.sevde.d/islam_Ans/S/01.htm.

EKLER**EK 1. FOTOĞRAFLAR****Fotoğraf 1. Şeddâdîlere Ait Kitabe****Fotoğraf 2. Kuzey Kapısındaki Tahrip Edilmiş Kitabe**



Fotoğraf 3. Kuzey Surları Girişi



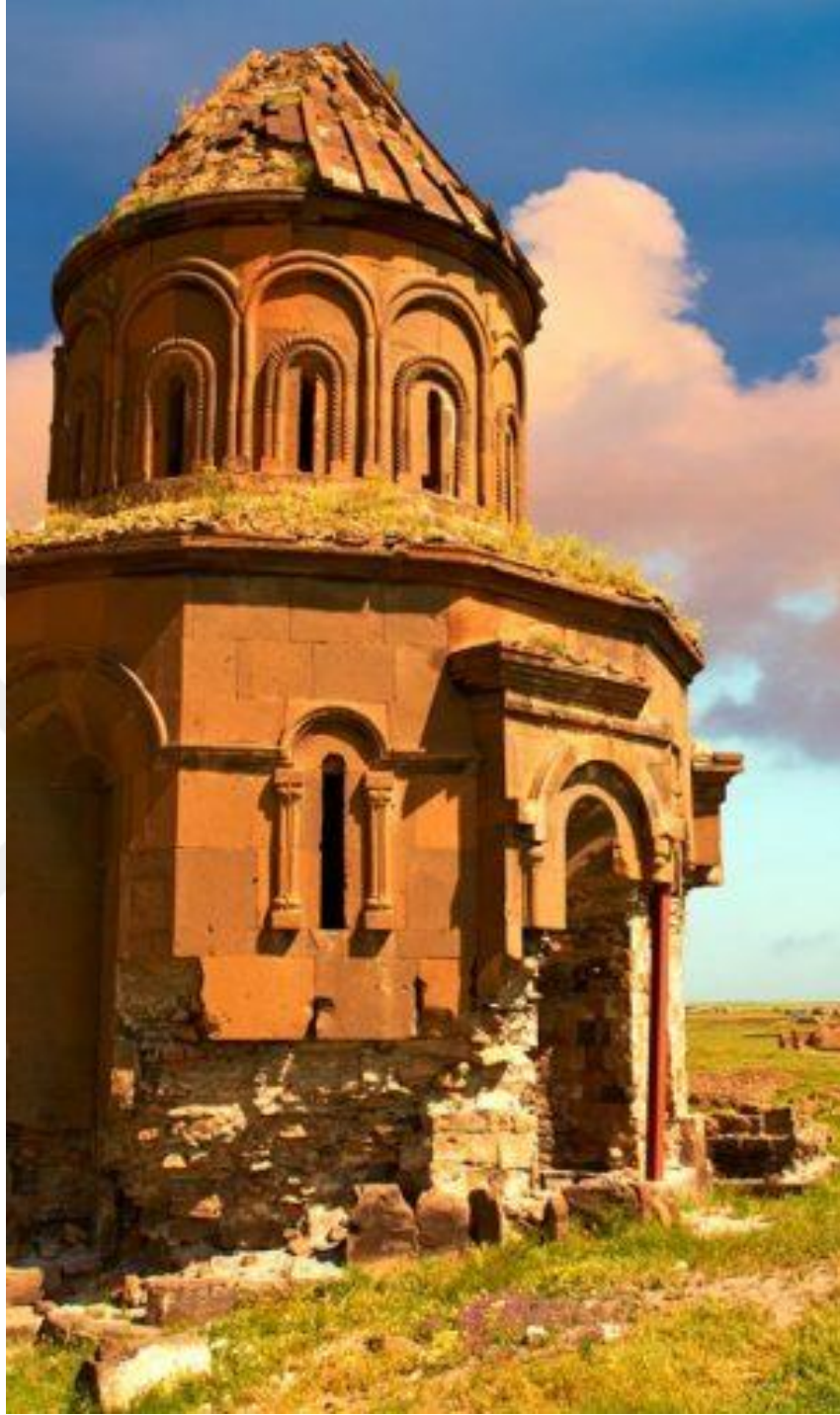
Fotoğraf 4. Ebû'l-Muemaran Camii'nin Tam Görünüüü



Fotoğraf 5. Ebû'l- Muemeran Camii'nin Minaresi



Fotoğraf 6. Kral Gagik Kilesesi



Fotoğraf 7. Aziz Gregory Kilisesi



Fotoğraf 8. Büyük Katedral/Fethiye Camii



Fotoğraf 9. Surp-Pırkıç -Aziz kurtarıcı İsa



Fotoğraf 10. Arpaçay Üzerindeki Köprüden Kalanlar



Fotoğraf 11. Perslerden Kalan Ateşgede



Fotoğraf 12. Perslerden Kalan Ateşgede



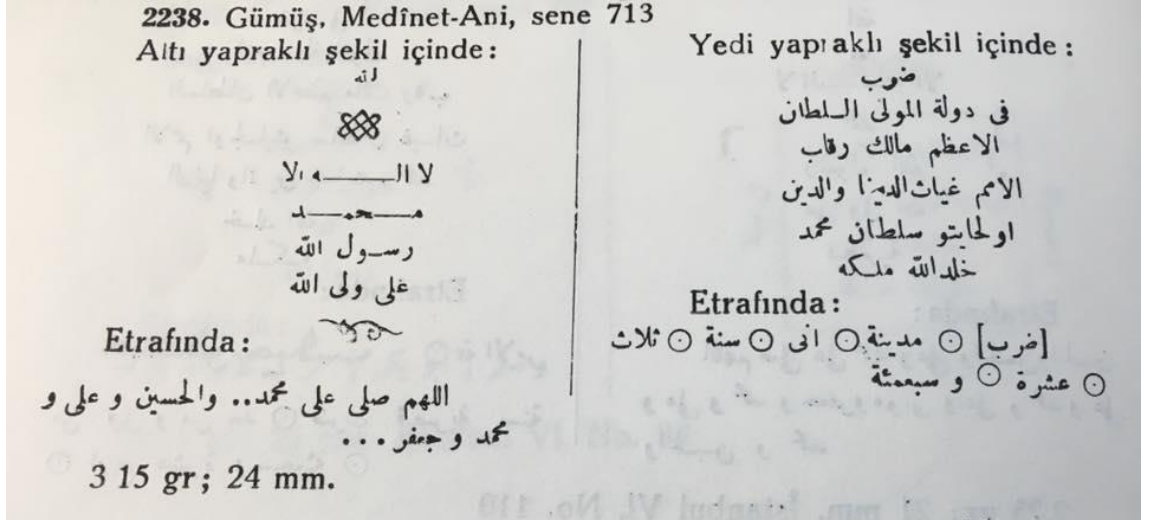
Fotoğraf 13. Kuzey Surlarının İçten Görünümü



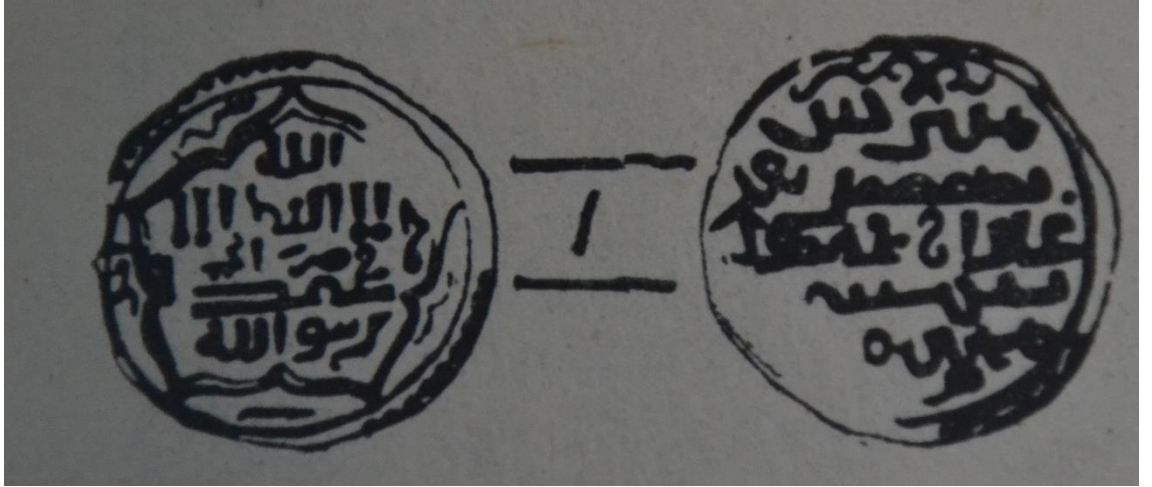
Fotoğraf 14. Kuzey Surlarının Dıştan Görünümü



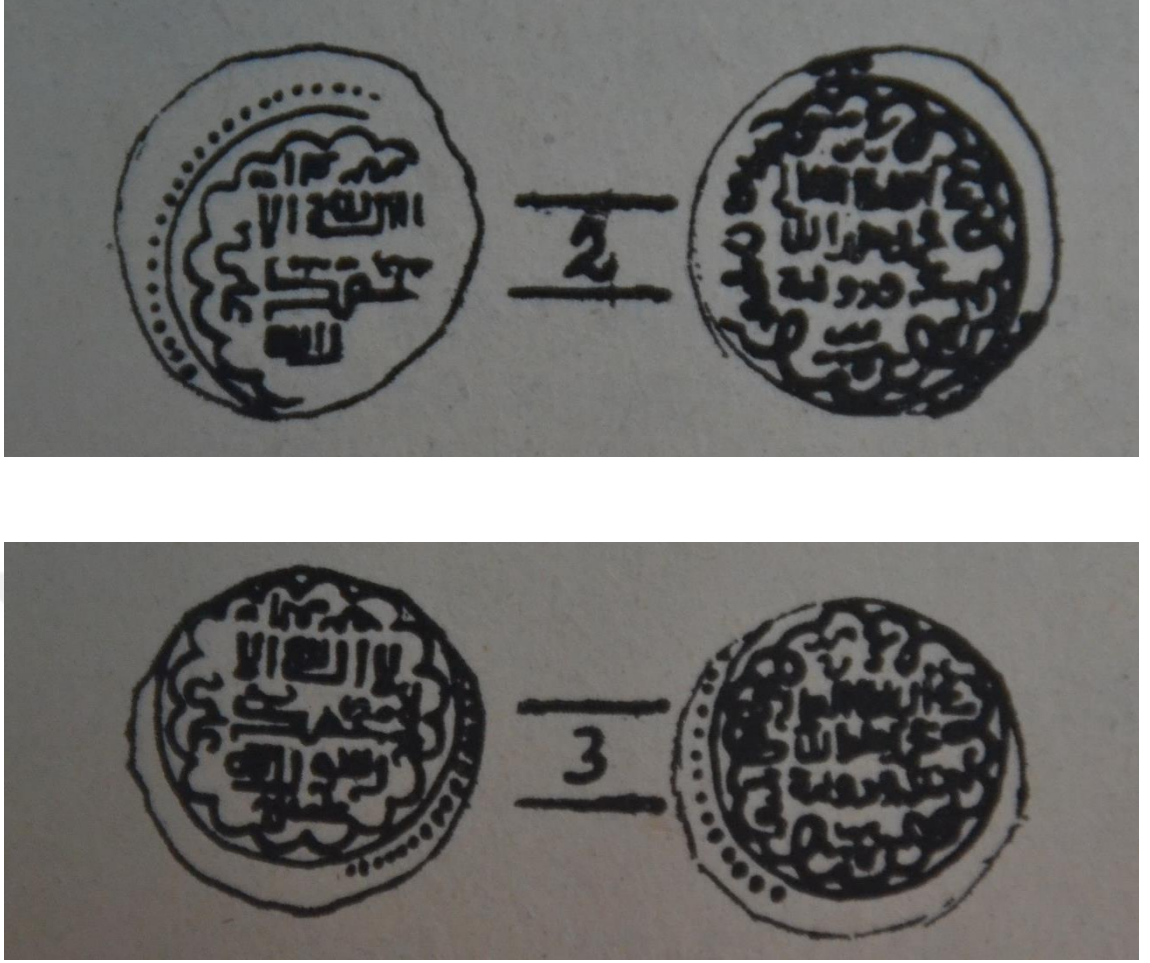
Fotoğraf 15. Kuş Yuvaları



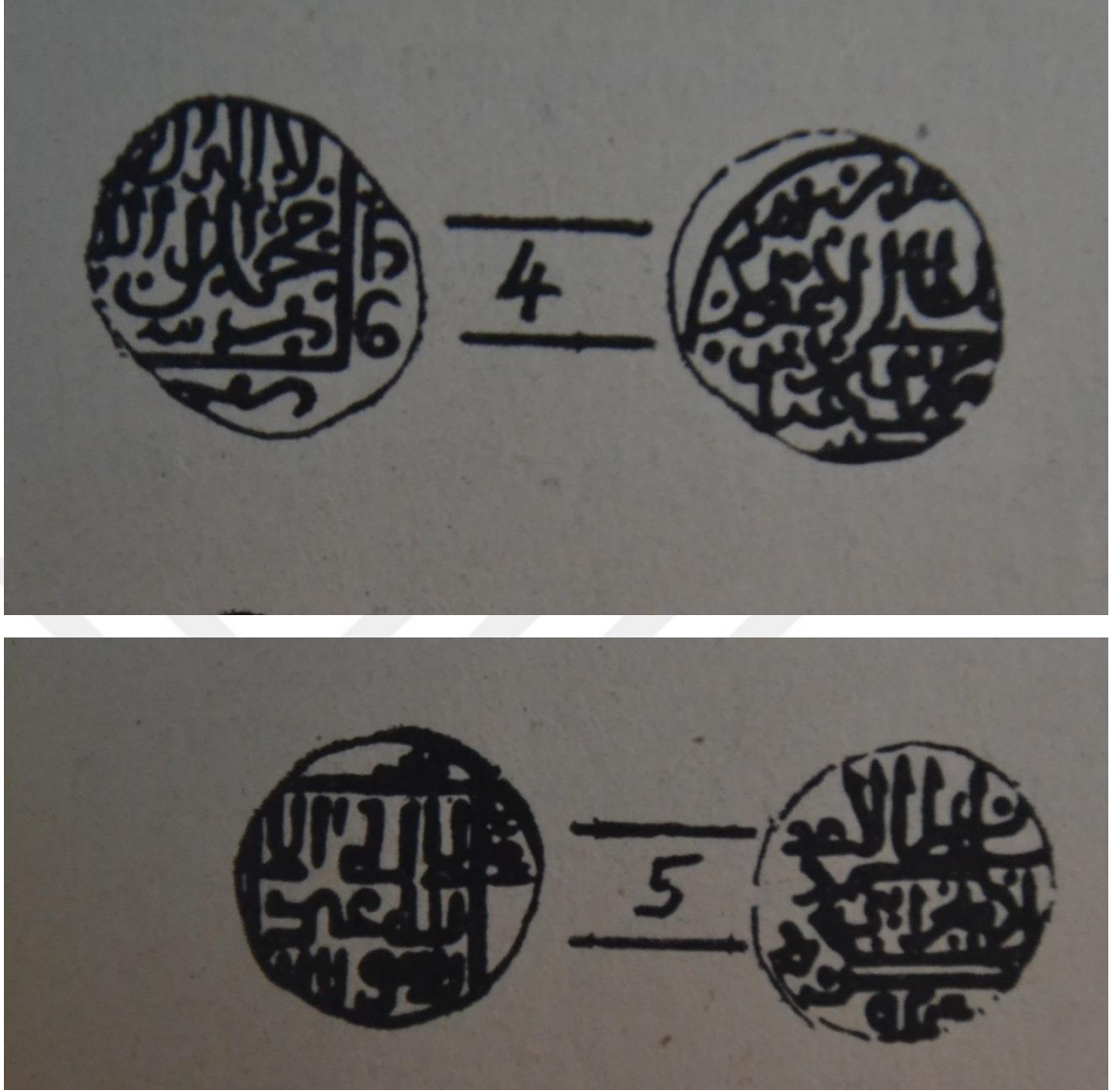
Fotoğraf 16. Olcaytu'ya Ait Anı'da Darp Edilen Gümüş Sikkenin Özellikleri (bkz. İbrahim Artuk- Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, II, MEB Yay., İstanbul 1974, s. 778)



Fotoğraf 17. Gazan Han'a Ait Anı'da Kesilmiş Gümüş Sikkenin Çizimi (Bkz. Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.115)

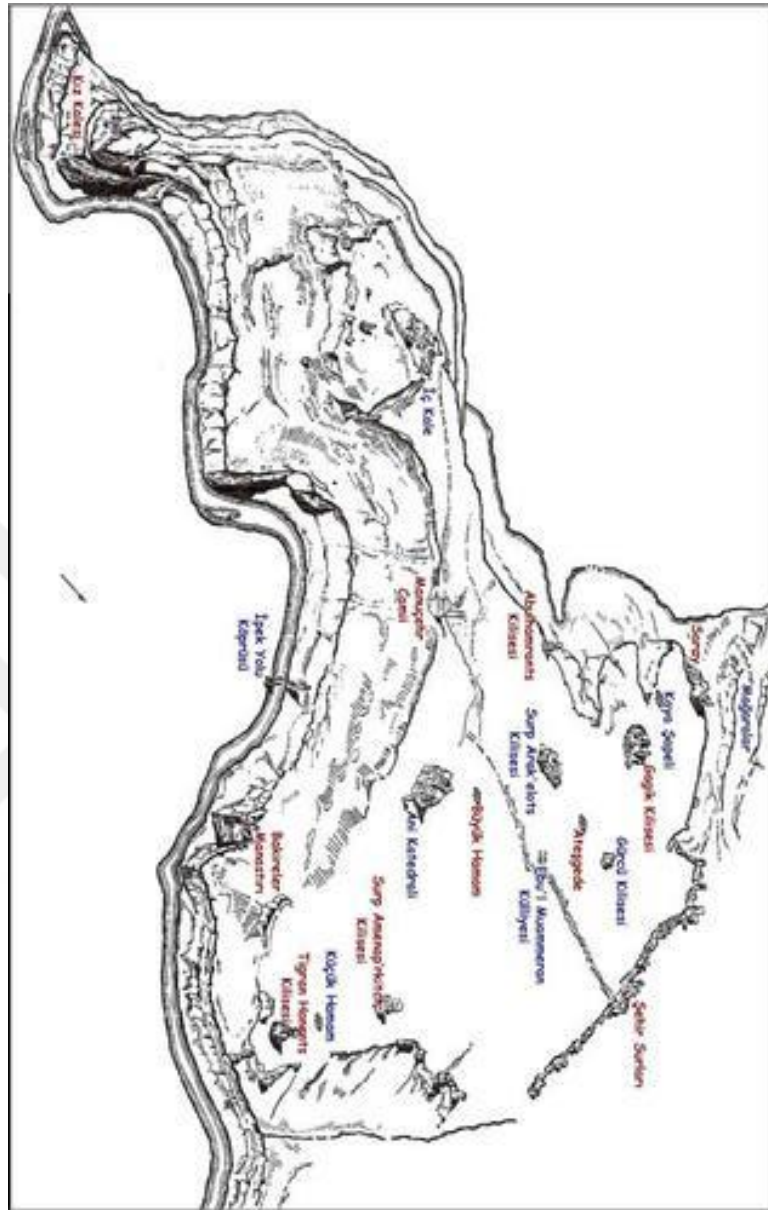


Fotoğraf 18. İlhanlı Muhammed Han'a Ait Anı'da Kesilmiş Gümüş Sikkelerin Çizimi
(Bkz. Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.115)

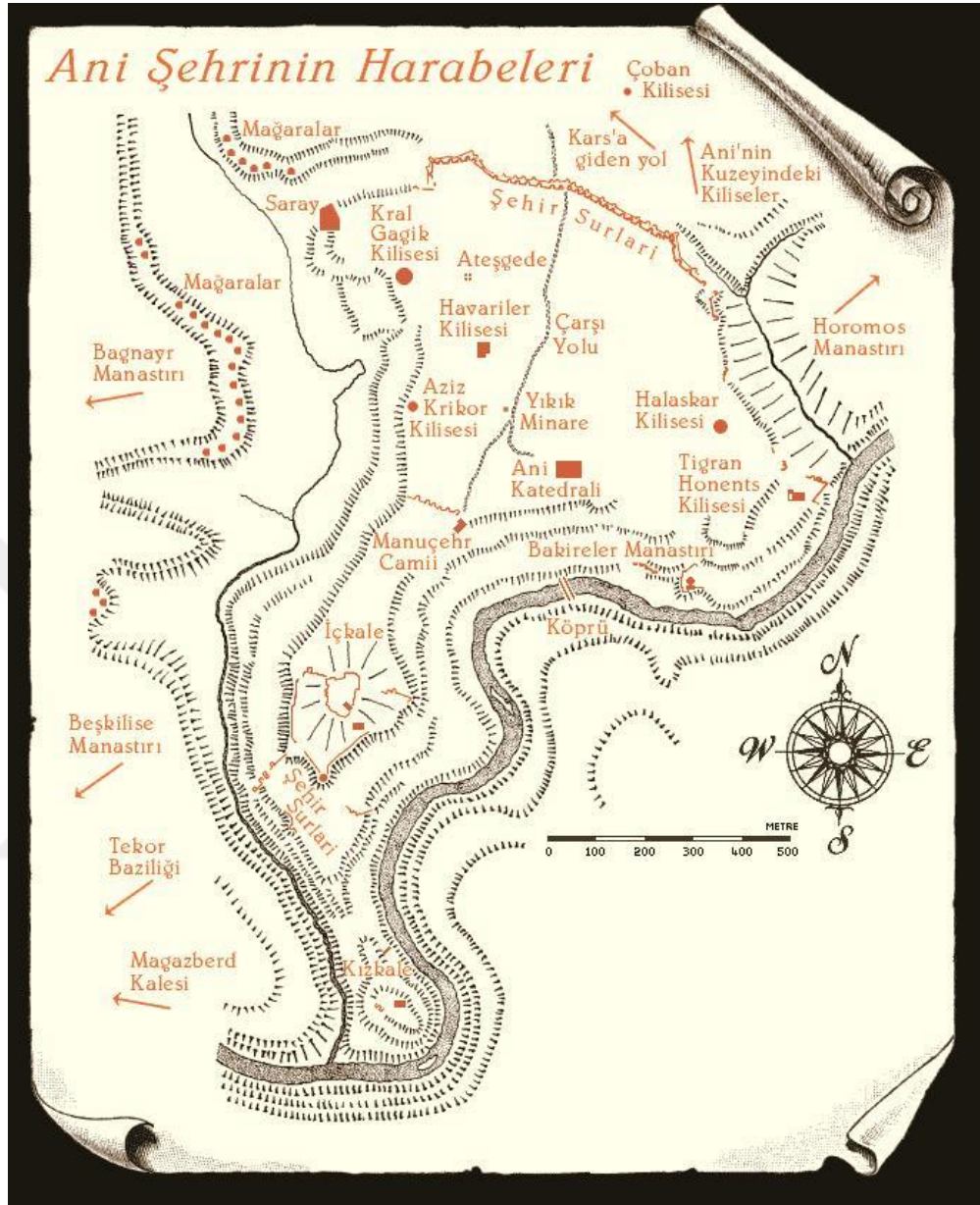


Fotoğraf 19. Akkoyunlu Uzun Hasan'a Ait Anı'da Kesilmiş Gümüş Sikkelerin Çizimi
(Bkz. Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s.115)

EK 2. HARİTALAR



Harita 1. Anı Şehri Haritası



Harita 2. Anı Şehri Haritası

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Kerra ALTUĞ
Doğum Yeri ve Tarihi	Pasinler, 25/01/1991
Eğitim Durumu	
İlkokul Öğrenimi	Pasinler İbrahim Hakkı İlköğretim Okulu
Lise Öğrenimi	Pasinler Anadolu Lisesi
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İletişim	
e-posta adresi	kerra.altug@atauni.edu.tr
Tarih	16.11.2017